

73 ET EK II II DŐ

Az Állambiztonsági Szolgálatok
Történeti Levéltára
negyedéves tudományos folyóirata

=====

> Valóságreferencia és narrativitás-----Gyáni Gábor

> A történelemelmélet terhe-----Kisantal Tamás

> 1956 megjelenése spanyol anarchista sajtókiadványokban---Poór Péter

= 2024 = 01
////////

Impresszum

Főszerkesztő: *Szécsényi András*

Szerkesztők: *Lengyel Eszter*
Krajcsár Lukács
Takács Tibor

Angol nyelvi szerkesztő: *Hegedüs Gyula*

Olvasószerkesztő: *Tiszóczy Tamás*

Címlapterv és tipográfia: *Gyulai Kati*

Szerkesztőségi titkár: *Joó Adrienn*

Informatikai szerkesztő: *Borkúty László*

Borítókép: A kistarcsai internálótábor épületének részlete.

Kovalovszky Dániel felvétele, 2021.

Szövegközi fotók: válogatás Kovalovszky Dániel munkáiból; Wesleyan University Special Collections & Archives (Middleton, CT, USA); The Brose-White Trust (Santa Cruz, CA, USA)

Kiadja: *Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára*

A kiadó székhelye: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Felelős kiadó: *Cseh Gergő Bendegúz*

Szerkesztőség címe: 1067 Budapest, Eötvös utca 7.

Elektronikus levélcím: *betekinto@abtl.hu*

HU ISSN 2732-186X (nyomtatott)

HU ISSN 1788-7569 (online)

Nemzeti Kulturális Alap

Lapunk megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatja.

ABTL

**Állambiztonsági
Szolgálatok
Történeti
Levéltára**

Ez a Mű a Creative Commons Nevezd meg! – Ne add el! – Ne változtasd!
4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználható.

=== Metahistory ===

BARÁTH KATALIN	
Történetírás és regényesítés	9
GYÁNI GÁBOR	
Valóságreferencia és narrativitás	
White és Ricœur	28
KISANTAL TAMÁS	
A történelemelmélet terhe, avagy lehet-e barátság történelem és irodalom között, és ha igen, miért nem.	40

=== Műhely ===

NATKÓ ANNA	
„Mezítláb indultam el és mezítláb állok itt ma is”	
Egy 20. századi útkereső: vitéz Szabó Lajos	65
POÓR PÉTER	
Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc megjelenése spanyol anarchista sajtókiadványokban	87

=== Szemle ===

CÚTHNÉ GYÓNI ESZTER	
Illegalitásba kényszerítve	117
SZILÁGYI GÁBOR	
Tokaji asszó	129
BANDI ISTVÁN	
Szembenézés a múlttal	139

A kiistarosai internálótábor épületének részlete, 2021.

Fotó: Kovalovszky Dániel

/// Tisztelt Olvasóink!

1973-ban jelent meg Hayden White amerikai történész *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-century Europe* című nagy hatású könyve (Baltimore, Johns Hopkins University). Akár elfogadjuk téziseit, akár vitatjuk azokat, kétségtelen, hogy White munkája jelentős hatást gyakorolt – és gyakorol ma is – a történelemről, annak megismerhetőségéről, forrásairól, végső soron pedig a történetírásról alkotott gondolkodásunkra. Sőt, alighanem az elmúlt ötven év egyik legjelentősebb történelemelméleti-történetfilozófiai alkotásának tekinthetjük White könyvét. A *Metahistory* ma már több is ennél, hiszen végleg és globálisan kizökkentette a történetírást ama önképéből, miszerint a múlt valódi arca megismerhető.

White szerint a történész munkája során egy – a források alapján rekonstruált – eseménysort történetté formál, azaz az önmagukban jelentéssel nem bíró tényeket olyan lineárisan szervezett egésszé kerekíti, melyben a korábban szétszórt, egyenrangú elemek a helyükre kerülnek, jelentést kapnak. Fontos a „kapnak” szó, mivel Hayden White szerint a jelentés nem immanens része a forrásban leírt tényeknek, hanem azokat a történész a cselekményesítés (emplotment) eljárásával viszi bele az eseménysorba. Így amit a történész rekonstruált múltnak tekint, az valójában megkonstruált múlt, s mint ilyen a fikcióhoz, vagyis az irodalmi alkotáshoz áll legközelebb.

Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára 2023. május 23-án kerekasztal-beszélgetést és műhelykonferenciát rendezett a *Metahistory* megjelenésének 50 éves jubileuma alkalmából. Jelen lapszám az ott elhangzott előadások közül hármat közöl. A tematikus blokkba rendezett, történelemelméleti szövegek közül kettő műfaja – a *Betekintő* történetében rendhagyó módon, ám White szellemiségéhez illeszkedően – a vállaltan szubjektív esszé.

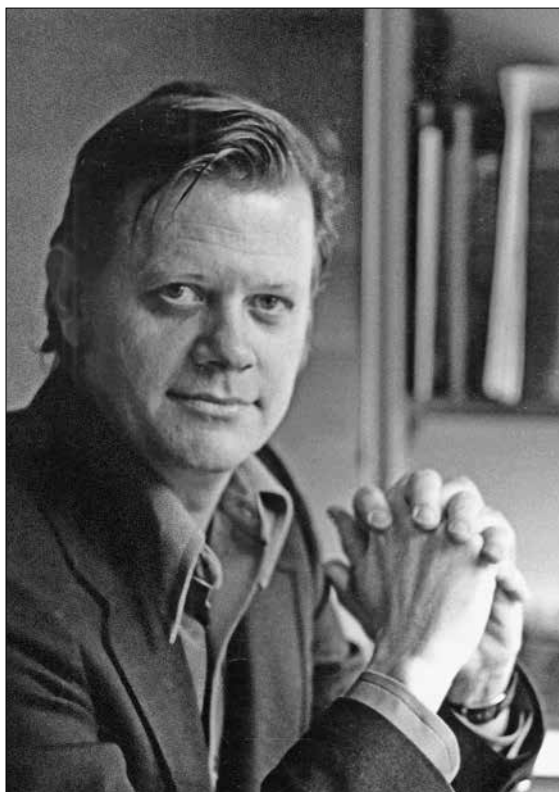
A *Betekintő* szerkesztősége

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

= Metahistory =
////////////////////

Hayden White

Wesleyan University Special
Collections & Archives

===== Baráth Katalin =====

/// Történetírás és regényesítés

A történetírást ne emlegessük egy lapon a képzelettel, hördült föl a történésztársadalom, amikor híret vették Hayden White a történeti képzelőerő működésére vonatkozó modelljének. Mint látni fogjuk, és mint arra maga White is fölhívta a figyelmet, a riadalmat nem is annyira a *Metahistory* derékhadát kitöltő formalista műelemzés, hanem a hozzá fölvázolt keretrendszer váltotta ki: hogy White olyan fogalmakkal és eszközökkel látott neki az olvasásnak, amelyeket hagyományosan az irodalom szerzőszámolásában szokás (a történeti irodalomtól – merthogy olykor a történetírást is *irodalom*nak, *írás*nak nevezzük – elzárva) tartani.¹ Ötven év távlatából, az internet születése, a zabolázhatatlanul ömlő online történeti diszkusszió, a népi és az intézményes emlékezetpolitikák túlburjánzása, a minden zugból előugró *fake news* és általában a másítás mindenre kiterjesztetten izzó bélyege és egyben igénye, a mesterséges intelligenciának nevezett szöveggenerátorok létrehívása, a tények és a tudományos tekintély elleni világméretű lázadás, az önjelölt szakértőkbe és a saját meggyőződésbe vetett hit megizmosodása óta már-már szánni valóan kisszerűnek és céljatévesztettnek tűnik ez a hajdani riadalom. Miközben a felpaprikázott szakma igyekezett védeni a mundért, a *Metahistory* kiinduló tételeinél jóval buzgóbb és nehezebben lebíráható erők ásták alá a történészi-tudományos hitel bástyáit.

Ó, a paradicsomi idők, amikor csak a *Metahistory* volt az ellenség!

Félszázad messzeségéből (habár inkább negyedszázad az, ha a hazai fogadtatástól számoljuk) olyan képet mutat a korabeli történészcéh, mint a rómaiak, akik zajos szomszédjukra panaszkodtak, miközben a kertek alatt jártak a hunok. Ebből a távolságból a *Metahistory* fogatlan oroszlánnak tűnhet azok számára, akik tőle feltették a történettudomány episztemikus státuszát. Azok számára azonban, akiknek elsősorban a fantáziáját mozgatta meg az irodalomként és irodalmi eszközökkel vizs-

1 == „[A] történészek nem voltak túlságosan elragadtatva tőle. Úgy gondolták – ahogy sokan mások is –, hogy engem egyáltalán nem érdekel a történészek tevékenységének kutatási szakasza, csupán az írásra fordítottam figyelmet. Azt mondták, White úgy olvassa a történelmi szövegeket és a történészek szövegeit, mintha irodalmi alkotások lennének. De egy történelemit szöveg – állították – nem irodalmi mű, nem kezelhetjük irodalomként.” Kisantal–Krommer, 2005: 260.

gálható történeti irodalom ideája – ehhez persze be kell vallaniuk, hogy van fantáziájuk –, a *Metahistory* végre visszahelyezhető az inspiratív teóriák polcára. Oda, ahová ötven éve is tartozott, és talán még ma is tartozik. Ami engem illet, kezdettől az utóbbi szurkolótábort erősítettem (vagy gyöngítettem). Annál is gondtalanabban választhattam ezt a pozíciót, mivel az úgynevezett szakmai pályafutásom túlnyomó részében nemigen volt tudományos státuszom vagy tekintélyem, vagyis vesztenivalóm. Ennélfogva sem a megtámadottságnak, sem az önvédelem kényszerének nem éreztem terhét. Ezenfölül még egy okból találtam különösen érdekesítőnek a Hayden White által megnyitott ösvényt, azaz a régi-új nézőpontot, amely felől – a történetkutatás 19. századi professzionalizációja óta újra – irodalomként (is) fölfogható a történetírás. Mégpedig abból az okból, hogy a szakmai szövegekkel egy időben regényeket is írni kezdtem, és máig párhuzamosan művelem a kétféle irodalmat.

Ha ugyan kétféle irodalomról van szó, suttogja fülünkbe a *Metahistory* ma már ritkán megnyilatkozó szelleme.

Az alábbiakban ezért megint csak kétféle módon fogok megemlékezni a *Metahistory* inspiratív természetéről. Egyrészt úgy, hogy közreadom némely tapasztalatomat arról, miben egyezik és különbözik (az egyszerűség kedvéért osszuk föl így:) a *tudományos* és a *fiktív* elbeszélés alkotása. (Habár az „alkotás” képtelenül fellengzős nevezet arra a folyamatra, amely a benyomásaim alapján inkább kirakózásnak, szövegetésnek vagy barkácsolásnak érződik. Kitartást, rendkívüli összpontosítást és igénytelen életmódot követelő barkácsolásnak ugyan – de akkor is. Apró műveletek szívós sorakoztatása ez abban a reményben, hogy végül láthatóvá váljék egy teljes kép úgy számomra, mint mások számára.)

A kettősség jegyében a *Metahistory* személyes jelentőségéről egy ugyancsak jubiláris szöveg beemelésével is számat adok: saját doktori dolgozatom kiadatlan bevezető fejezetének néhány részét is beledolgozom a megemlékezésbe. Mivel a dolgozatot 2013-ban fejeztem be, utólag minősíthetném a *Metahistory* negyvenedik születésnapjára készült munkának is, de ez sajnos történelemhamisítás lenne, ha mégoly nehezen is leleplezhető. Az viszont igaz, bár csak a jelen szöveg alapján szintén nem bizonyítható, hogy a *Metahistory* még sok évvel az első találkozás után is foglalkoztatott – olyannyira, hogy a dolgozatban akkor is visszatértem hozzá, amikor a történészek többsége (mármint azon kevesek, akiket valaha is gondolkodásra készítetett a *Metahistory* feltevéseinek Magyarországra is begyűrűző hányada) megkönnyebbülten feledkezhetett el a tíz-tizenöt évvel korábban emlegetett szerző nevééről. A 2013-as dolgozat bevezetőjének újraolvasása kapóra jött, hogy segítsen megvilágítani (egyes passzusait föl is használom az alábbiakban), a *Metahistory* és fogadtatása mely állításaihoz kapcsolódom, amikor a történelem és az irodalom írása közbeni tapasztalataim egy részét – nem kevés, ám annál vállaltabb szerénységgel – megosztom.

= = A történeti irodalom valósága

„Hogy a 19. század történeti tudatára leginkább jellemző formákat elemezzem, egy általános elméletet alkalmaztam a történeti művek szerkezetére vonatkozóan. Úgy véltem, hogy az adott történetíró stílusa leírható a nyelvi szabályrendszer bizonyos eszközeivel, melyeket arra használ, hogy a történeti mezőt előzetesen prefigurálva különböző »magyarázó« eljárásokat kényszerítsen rá. A történetíró ezen eljárások segítségével alkot »történetet« abból a »krónikából«, ami a forrásokból kiolvasható eseményekből állítható össze. Ezek a nyelvbeli szabályok, úgy gondoltam, konkrétabban is leírhatók, mégpedig a négy fő poétikai alakításmód fogalmaival. A metafora, a metonímia, a szinekdoché és az ironia trópusait jelöltem ki a nyelvi prefiguráció alaptípusaiként, és velük jellemeztem azokat a tudatformákat, amelyekkel a történészek (nyíltan vagy burkoltan) igazolják állásfoglalásukat a különféle magyarázó eljárások segítségével, mindezt az érvelés, a cselekményesítés és különösen az ideológiai következtetések szintjén.”²

Öt évtized telt el azóta, hogy Hayden White 1973-ban megjelentette elméletét a történeti tropológiáról, és ezzel, ha nem is forradalmasította, de alapjaiban rendítette meg a történetírás diszkurzusát – legalábbis egy ideig így tűnt. Az analitikus történetfilozófia művelői éppúgy, mint a történetírók és narratológusok, kötelességüknek tartották reagálni White tételeire, és ezek a reakciók többnyire a szélsőségeket képviselték. „Jó néhány kritikus lelkesedéssel fogadta a könyv alapgondolatát, mely a történeti diszkurzus formalista elemzésére tett kísérletet, megmutatva, hogy a történeti diszkurzus legalább annyira poétikai konstrukció, mint kognitív tevékenység eredménye. Mindezek ellenére a könyv számos történészt sértett, minthogy tagadni látszott a tények és a képzelet, a valós és az elképzelt események, a történelem és a költészet közötti különbséget.”³

A *Metahistory*ról egyébiránt már negyedszázada is születtek részletes beszámolók magyarul.⁴ Sajátos jelenség, hogy míg az általa kiváltott reakciók, illetve az előzmény- és utószövegek közül számosat olvashatunk anyanyelvünkön, maga a white-i alpmű nincs lefordítva. Annak ellenére azonban, hogy maga a szerző is, mint később idézem, bizonyos szempontból idejétmúlt alkotásnak tekinti, a *Metahistory*ban alkalmazott olvasásmód következményei valamelyest beépültek a történetírás mai gyakorlatába. Ha nem is konkrétan a *Metahistory* hatott, inkább a – tőle nehezen elválasztható – úgynevezett narratív fordulat. (Ami a saját olvasói és történetírói tapasztalatom szerint az itt-ott önreflexív szövegalkotásban és retoricitástudatos forráskritikában érhető tetten.) A történetírás kognitív és retorikai dimenziójának viszonya, a történetírás képviselte történeti igazság státusza, hitele egy időre tárgyalandó probléma lett. Elgondolkodtunk, mit is tartunk a történetírás felől; költészet-e, avagy tudomány, esetleg mindkettő; állításai a múlt köznapi értelemben vett valóságát tükrözik-e, vagy inkább esztétikai síkon értelmezhetők.

2 = = White, 1973: 426.

3 = = White, 1997: 7.

4 = = Például: Kisantal–Szeberényi, 2001; Gyáni, 2000, különösen 48–70.

A történetírást joggal félemlíti meg az a feltételezés, hogy szövegeinek nincsen empirikus értelemben vett igazsága. E feltételezés történetét, ismét rámutatva az idő és a tér egymásba játszási lehetőségeire, akár figuratív módon is jellemezhetjük, a dekonstrukciós retorikában igen kedvelt *chiasmus* alakzatával.⁵ A 18. századig a történetírás természetszerűen kezelte alkotási módszertanaként a retorikát. „*A törés akkor áll be, amikor a történelem tudományosságának megalapozása érdekében a kutatás fontosságát kezdik hangsúlyozni a történetíró retorikus elbeszélői nyelvén és az elbeszélés természetes velejárójának, az imaginációnak a fontosságával szemben.*”⁶ A 20. század utolsó évtizedeiben azonban a történelem tükröződve ismételte önmagát, mivel e két ellenkező szemlélet hangsúlyai megcserélődni látszanak, látszottak a retorika javára.

Ha White téziseinek azt a részét vesszük, amelyek szerint az irodalmi és a történeti szövegek pusztán intratextuális szempontok szerint nem különböztethetők meg, a történetírók ösztönös tiltakozásba kezdenek. Veszni látszik ugyanis szövegeik valóságreferenciája, az a vonatkoztatási alap, ami a logikai szemantika nyelvén „*olyan viszonyként értelmezendő, amely egy kijelentés és egy tényösszefüggés között akkor áll fenn, ha a kijelentésben bizonyos argumentumok között tételezett reláció ezen argumentumok denotátumai között a valóságban is fennáll.*”⁷ „A valóságban is fennáll”: a definíciónak a történetíró szempontjából ez a sarkalatos és védhetetlennek tűnő pontja. Ha ugyanis azt állítom, hogy „*Ferenc József arról tudósította anyját, hogy »az alkotmányt sutba dobták és Ausztriának immár csak egy ura van«*”,⁸ állításom logikailag bizonyítható igazságát rendkívül problémás lesz alátámasztani, minekutána Ferenc József a valóságban immár „nem áll fenn”, az anyjáról nem is beszélve – mindketten a múltból alkotott (tehát „megfoghatatlan”, bíróság elé nem idézhető) diszkurzus aktorai. A meg nem ragadhatóság, az illékonyosság minden olyan tény vitathatatlanul jellemez, amely a jelenben felmutathatatlan, amely már visszavonhatatlanul a múlt része.

A történetíró tehát, úgy fest, joggal tart a referencialitás varázsgömbjének a darabokra törésétől.

= = Csak a történész kutat?

Ahhoz regényírónak sem kell lenni, elég az olvasói tapasztalat, hogy belássuk, csupán a szöveg tulajdonságai alapján nem eldönthető, történettudós vagy író hozta-e létre az elbeszélést. Azt, hogy hogyan zajlott (a szakszerűnek mondott) kutatás a szöveg

5 = = A chiasmus „szintaktikai vagy akár szemantikai szempontból is egymásnak megfelelő, de antithetikus szószerkezetek szimmetrikus, egymást keresztező elhelyezése, többnyire tükörképet adó rendben. [...] Modellje a következő: $a+b/b+a$, vagy ab/ab ab/ba .” Szörényi–Szabó, 1997: 153.

6 = = Thomka, 2001: 171.

7 = = Kanyó, 1980: 159.

8 = = Szabad, 1979: 445.

létrehozása előtt, a történeti irodalomhoz hagyományosan kapcsolt szövegbeli eszközök – sem a lábjegyzet, sem a személytelenségre törő stílus, sem a szövegvégi forrás- és irodalomjegyzék – nem bizonyítják. Ezeket az eszközöket ugyanis föllelhetjük a fikcióként számon tartott szövegekben is – megjegyzendő persze, hogy különösen akkor, ha a tudományosság-hatás elérése a cél. Susanna Clarke *A Hollókirály* és R. F. Kuang *Bábel* című műve két viszonylag friss példa erre csak a fantasy műfajából.⁹

No jó, de a történész kutat, ellenben az íróval!

Csak hogy a kutatásként érthető előmunkálatok a fikciós elbeszélések létrehozását is megelőzik, ráadásul igen gyakran ugyanabban a formában, ahogyan a történész is alkalmazza őket. Ha történelmi regényekről van szó (és az én regényeim többségében központi jelentőségű a történelem), akkor a kutatás fázisa különösen elengedhetetlen, hiszen a műfaji és olvasói elvárások egyaránt ezt diktálják. Ez a kutatás módszertanilag sem kell hogy eltérjen a történettudomány által előírt munkálatoktól. Akkor sem, ha a regényíró célja más: ő a történetiség illúzióját, a történeti valósághatást azért hozza létre, hogy az előadott történet és a megalkotott (fiktív vagy valós) szereplők számára hihető kulisszát alkosson, a világ segítségével történeti jelleget kölcsönözzön számukra. Legalábbis esetemben, mert előfordulhat az is, hogy a regényíró – a történészhez szintén hasonlóan – művével elsősorban a történelemről kíván állítani valamit. A történész a fönt emlegetett episztemológiai törés óta, tehát azóta, hogy a tudomány úrrá lett az irodalmon, azaz a szakszerűség követelménye megelőzte az irodalmiságét, eltérő célközönség számára, de nem mindenben eltérő módon teremt hitelességet. Neki is, a regényírónak is ki kell jelölnie a tárgyhoz kapcsolódó indexet, a neveket, helyeket, más szövegeket.

A regényírói és történettudósi eljárásokat elválasztó általános különbségek között fölmerül az is, hogy míg a történettudós a néhai, bár a jelenbe torkolló valóság megmaradt nyomaira épít, a fikciós irodalom létrehozója a képzeletéből dolgozik. A fönti elgondolás mögött az az előfeltevés munkál, miszerint a regényíró – ellentétben a történésszel – nem a valóságként emlegetett, tényekkel telítődött univerzumról állít valamit. (Azt a problémát, hogy mit nevezünk ténynek, tanulmányok sora tárgyalta, fogja is még.) A „megtörtént események” varázsige az alaposan megszerkesztett dokumentumfilmek vonzerejét is növeli, azt a benyomást keltve, hogy a megtörténtség-hatásból táplálkozó hitelesség értékesebb, mint a bevallottan képzeletre alapozott. De összemérhető-e a történetírás és a regényirodalom valóságának értéke? Miért marad alul, ha alulmarad, az, amit a regényvilág állít a valóságnak nevezett jelenséghalmazról, az életről és az emberről az olyan művekkel szemben, amelyek a „megtörtént események alapjának” retorikájával operálnak?

9 = = Clarke, 2006 (eredeti megjelenés: 2004); Kuang, 2023 (eredeti megjelenés: 2022).

A lábjegyzet-effektust alkalmazó hazai klasszikus: Esterházy, 1979.

= = Inventio: honnan jön és hova tart a történet?

„A retorika megjelenése a történetelmélet területén sok bizonytalanságot hozott magával, ahogyan a történetírásként, illetve a kutatásként felfogott történelemszemlélet szembeállításai is. Mindenesetre a felismerhetetlenségig felhígult a történelem és a fikció közti különbség: a történelem újabban igaz elbeszélés kíván lenni. Amiben áll ez az igazságigény, kérdezi Ricœur, amikor csak az elbeszélő formát vesszük tekintetbe, miközben az elbeszéléssel a múlt bemutatásának státusára kérdezzük rá. Valójában ez a forrása az irodalmi minőség és a tudományos minőség közötti konfliktusnak.”¹⁰

Azok, akik a történetírást a természettudományokéhoz hasonlított tudományos státuszát védelmezik, nem győznek rámutatni arra az episztemológiai törésre, amely fölött a metaforikus narrativizmus hajlamos elsiklani, és ennek köszönhetően bezárhatja a historiográfiát a kizárólagosan narratív megismerés börtönébe. Ezt a törést azonban nem könnyű megszüntetni, hiszen a történetírás narratív és tudományos természetének elválaszthatatlanságát nem elég állítani – a közöttük rejlő összefüggéseket meg is kell világítani. Mivel a történeti szövegen belül nem találhatók támpontok arra nézve, mi biztosítja a megfelelést közte és a múlt között, rajta kívül érdemes kutakodnunk. Többen, így Paul Ricœur is, a történész írást megelőző tevékenységi szakaszaiban vélik megtalálni a történetírás és a fikció különbségének kritériumait, azt a protokollt, amit tekintetbe véve kijelenthetjük: a történész nemcsak hogy nem alakíthatja a történetét tetszés szerint, hanem egy szövegen kívüli szabályrendszer irányadásának is meg kell felelnie.¹¹

De mit is művel a történész, mielőtt elbeszélésbe fogna? Melyek az említett szabályrendszert és a létrejött szöveget elválasztó különbségek?

A Hayden White elméleteihez módosító-tisztázó megjegyzéseket fűző Ricœur a történetírást nem magában való szövegtermelésnek tekinti, hanem a nyelvészeti pragmatika felől közelíti meg. A történetírást visszahelyezi a kommunikáció körébe, azaz olyan közlésnek tekinti, amely bizonyos tartalmat közvetít a feladó–elbeszélő–szerző és a vevő–olvasó között. Ilyen módon számba kell vennie, hogy az olvasó történetileg kialakult, egyszerre konvencionális és identikus elvárásokkal veszi kézbe a történész szövegét; ugyanakkor rehabilitálja a feladói intencionalitást is, azt, hogy a szöveg árnyékában sok egyéb tényező mellett rejtőzik egy szerzői akarat is. Bár a történetíró e szempontból a tudományok művelőinek rendszertanában a kameleonfajták közé sorolható – mindent megtesz, hogy észrevétlen maradjon.

Ezeket a tényezőket figyelembe véve állapítja meg Ricœur, miszerint *„a történeti szöveg olvasója méltán várhatja, hogy a szerző »igaz elbeszélést«, és ne fikciót nyújtson számára. Felmerül tehát a kérdés: vajon az olvasó és a szerző között a hallgatólagos egyezség betartható-e – és ha igen, hogyan, milyen mértékig – a történelem*

¹⁰ = = Thomka, 2001: 193–194.

¹¹ = = A tanulmányban az alábbi Ricœur-szövegekre támaszkodom: Ricœur, 1999; 2000; 2004.

írásban?”¹² A válasz megtalálásához segítségül hívja az emlékezetet mint a történeti elbeszélésekkel olykor „valóságos” történelemként párhuzamba vagy szembeállított gyakorlatot, hogy bebizonyítsa: az emlékezet valóságreferenciája a történetírásához viszonyítva nem kevésbé problémás. A felismerés heurisztikus tapasztalata és öröme (az „Igen, ez az!”) az a sajátos vonás, ami előnyt biztosít az emlékezetnek, és első pillantásra igazabb mivoltot kölcsönöz neki a történetíráshoz képest. A megjelenítés fáradtságos és specifikus munkájával a történetírás ebbe az emlékezeti tapasztalatba vetett bizalmat igyekszik megszerezni – amely bizalom egyébként az emlékezet útján létrejött tanúságtevésekben, azaz a forrásokban azonnal megrendül, mihelyt a tanúságtétel intézményesül, kiszakad kontextusából, úgynevezett „árva szöveggé” válik. A munka nehézsége azonban sejteti velünk, hogy a historiográfia pusztán írással nem szerezheti meg ezt a bizalmat – munkafázisok egész sora szükséges hozzá. Ezt a forrásfeldolgozásból, a magyarázás/értelmezés szakaszából és az „irodalmi” fázisból álló cselekvésláncot nevezi Michel de Certeau szavával élve Ricœur „*historiográfiai műveletnek*”. Ennek az operatív tevékenységnek a célja tehát az igaz történetre irányuló olvasói bizalom megszerzése és megtartása a múlt megjelenítésének eszközével.

A három történetalkotó fázis bevezetése a művelet bonyolultságának magyarázata mellett arra is kiválóan alkalmas, hogy a történetírás viszonylatában gyakran csak az *elocutio*, a díszítés, írásba öntés dimenzióját szem előtt tartó narratív történetelméletnek ellenszegülve újraegyesítse a klasszikus retorika három szakaszát. Ricœur az *inventio* (az érvek és bizonyítékok feltalálása), a *dispositio* (ezek elrendezése), végül az *elocutio* (az alakzatokat is magába foglaló szövegalkotás) fázisait megfelelteti a – Hayden White-éhoz hasonlóan szövegcentrikus elméletek által elhanyagolt – teljesnek aposztrofált történészi munkafolyamat fázisaival. Ahol az *inventio*: tényfeltárás, azaz adatgyűjtés; a *dispositio*: a történeti magyarázat megszületése, azaz történetforma, narratíva választása; az *elocutio*: írás, tropologikus-retorikus szabályokhoz igazodva.

Ricœur ugyanakkor maga is kevés figyelmet fordít a narratív formának arra a „visszafelé” is érvényes hatására, amely a gyakorlatban már az *inventio* szakaszában megjelenik. A levéltárban sorakozó papírdarabokat ugyanis, ahogy többek közt maga Ricœur is alátámasztja, a kutatást megelőző, *ab ovo* hipotézis avatja forrásokká. Látható, a történész munkafázisai szintén egy történet formáját öltik a hipotézis szerint, ráadásul a történész egy másik történet igazolása, cáfolása, tisztázása vagy módosítása céljából fordul a forrásokhoz. A történész is a korábban született, sőt folyamatosan alakuló elbeszélések sodrásában, metszéspontjában áll, amelyek mind-mind befolyásoló erővel bírnak arra a horizontra, ahonnan a történész a múltat szemléli, ahonnan a kérdéseit fölteszi. Egyébként is nehéz rámutatni egy pontra, és azt írni fölé: *itt* kezdődött a történész érdeklődése, kutatása, elbeszélése. Ebből

12 = = Ricœur, 2004: 187.

következően, úgy hiszem, lehetetlen volna általánosan érvényes időrendet vagy hierarchiát rendelni a történész Nagy Történetalkotó Munkája három fázisához, így ez a *ricœur*i hármasság is csak félsikernek mondható, már ami a konkrét történetíráson kívüli munkafolyamatok elkülönítésének, fontosságuk hangsúlyozásának szándékát illeti.¹³

= = Hogyan választunk történetet?

Amikor a *Metahistory* megjelenésének ötvenedik évfordulójáról megemlékező konferenciára 2023-ban sor került, éppen egy alternatív történelmi regény szerkesztési folyamatának közepén topogtam, illetve egy időutazós ismeretterjesztő ifjúsági regénysorozat rám testált részének közepén akadtam el. Nem én vagyok az első, és vélhetőleg nem is én leszek az utolsó, aki történész szakképzettsége mellett a nem történeti irodalom mezején is kalandozik, sőt kalandorkodik, de – gondoltam – megemlítem ezeket a körülményeket, hogy az olvasó tisztában legyen azzal, összehasonlító fejtegetéseim nem annyira a spekuláció, mint a gyakorlat gyümölcsei. Annak az eldöntésében, hogy történettudományba tévedt író vagyok-e inkább, vagy az irodalom legelőjére csámborgott tarka történészbárány, a mélyen tisztelt időrend sem segít, mivel történelem szakos szakdolgozatomat és az első regényemet egyszerre írtam – előbbit a diplomáért, utóbbit egy pályázat pénzdíjáért. Az a tapasztalat sem igazít el az elsőség kérdésében, hogy később, amikor az írásért és gondolkodásért eddig egyedül érdemi összeget fizető állást töltöttem be mint reklámpari ún. „kreatív”, szabadidőmben vagy történeti tanulmányok, vagy fikciós próza írásával foglalkoztam, a kettő (a reklámmal három) együtt már nem ment. Azt azonban kijelenthetem, hogy a történelem szövegesítésének többféle módja évtizedek óta párhuzamosan érdekelt. Talán ezért bocsátható meg, ha ebben a jubiláló eszmefuttatásban alkalmi seregszemlét tartok a különbségek és azonosságok fölött, amelyek a történettudományhoz és a fikciónak nevezhető irodalomhoz besorolt elbeszélések létrehozása közben-óta tapasztalok.

Hol kezdődik tehát a történet- és a mezei regényíró elbeszélése? Vagy ahogy az egyszerű újságíró kérdezni szokta: honnan jön az ötlet?

Ahogy a fentiekben már szóba került, a történész is, az író is történetek közepében áll. Vagy, ha tetszik (adjuk meg az elocutionnak is, ami az övé): történetek tengerén hajózik, és ebből a tengerből ugnak csónakjába a téma-halak. Mert abban egyetérthetünk, hogy halásznunk ritkán kell. A múlt történetei ugyanis valóban áradnak, amióta csak az eszünket tudjuk: családunk, közösségünk, régióink, nemzetünk, kultúránk, saját életünk tömértelen mennyiségű elbeszélést kínál föl napról napra. A történész és a regényíró ráadásul egyaránt nagyfogyasztó, a nehézséget

¹³ = = Ricœur erre maga is utal: „Magyarázás és írás között tehát folyamatos az átmenet; vagy, hogy retorikai kategóriáknál maradjunk, a narratív forma a *dispositio* és *elocutio* metszéspontjában található.” Ricœur, 2000: 17.

ezért inkább a bőség okozza: a sok közül megtalálni azt a történetet, amely mellett hosszú időre lecövekellhetünk. A saját gyakorlatomban – ami korántsem általánosítható – az önmegértés igénye többet nyom a latban a történeti témaválasztás során, mint a regényírói esetén. (Értsük itt az önmegértésbe a személyestől az egyes csoportokon át a nemzet vagy akár a világ megértésének igényét, az ezekhez fűződő vagy ezek közötti viszony föltérképezését.)

A regényekbe foglalt történetek témái gyakran ugyanabból a forrásból, a múltból sodródnak előm – nem véletlen, hogy eddig csak egy olyan regényt írtam, amelynek a már megírt vagy épp megíratlan történelem nem nélkülözhetetlen eleme. Mégis, a regénytémához vezető utat rendszerint nem az önmegértés súlyos, sőt, talán egyenesen nárcisztikus hívószavai szegélyezik. Helyettük az egyszerű, bulvárosnak is minősíthető kíváncsiság a kalauz: ahhoz a történethez kötöm ki a csónakot, amely hosszan képes etetni a kíváncsiságomat azért, mert abszurd, első pillantásra érthetetlen, izgalmas, mulatságos stb. További lényeges indok, hogy egyszerre adjon teret a játéknak, és legyen alkalmas a választott műfaj szabályainak érvényesítésére. Nem szépirodalmat írok ugyanis, hanem populáris zsánerekbe sorolt történeteket: krimi, science fiction, egyebet. Olyan szabályok szerint játszom, amit a tankönyvek máig a ponyva vagy a lektűr gyűjtőfogalmával söpörnek ki hagyományosan a nemzeti irodalom kánonából.

Mindkét terepen egyként számolnom kell a legitimációs infrastruktúrával, azaz a rendszerrel, amely az adott pillanatban eldönti, befogadható-e a választott történet az intézményes diszkurzusba. Jelesül: a témaválasztás tükröz-e tudományos tájékozottságot, szakmai felkészültséget, méltó-e a közfigyelemre. Hétköznapi nyelvre fordítva ez legtöbbször annyit tesz, létezik-e szakmailag elismert orgánus, ami bekapcsolja a történettudományos diszkurzusba. Megjelenhet-e folyóiratban, könyvkiadónál, tarthatók-e órák róla a felsőoktatásban? A regény tematikus játszótérét ellenben jellemzően piaciabb intézményrendszer kerítése határolja: kíváncsi-e a történetre valaki egy kiadónál annyira, hogy megjelentetésébe és terjesztésébe pénzt fektessen. Vagy, kíváncsiság ide vagy oda, elképzelhetők-e olyan olvasók kellő létszámban, akik minimálisra csökkentik a befektetés kockázatát?

Levonhatjuk tehát a következtetést, miszerint a történetmondás kalkulált körülményei, azaz a kommunikációs helyzet, amelyben a történet lesz majd az üzenet, valóban hat visszafelé – határokat szab mind a történész, mind a regényíró munkaterület-kijelölési lehetőségeinek. Természetesen megessék, hogy ezek ketten fittyet hánynak az intézményes tilalomfákra, és más módon teszik közzé az üzenetet, például azért, mert a történet elbeszélésének a szüksége égetőbb, mint hogy az intézmények írott vagy íratlan szabályzatához igazítsák. Ebből azonban hátrányok fakadhatnak: a történetet az intézmények nem legitimálják, vagy épp a közönség nem tekinti elolvasásra érdemesnek. Ha mégis, a befektetett munka aligha térül meg – sem a szakmai súly, sem az anyagi ellentételezés frontján.

A prefiguráció jelensége mindazonáltal létezik. A választott téma bizony történet-alakot ölt már azelőtt, hogy teljességében ismerném és létrehoznám. Arról is van elképzelésem, miféle történet lesz – no nem a *Metahistory* választott trópusai, vagyis a metafora, a metonímia, a szinekdoché és az irónia lebegnek a szemem előtt, még ha egy strukturalista elemzés akadálytalanul be is illeszthetné Hayden White konkrét történetirodalmi klasszikusokból kifejtett rendszerébe előzetes, kissé még alakatlan történetemet. Ismétlem, szünet nélkül történetek áradatában úszunk – innen, ebből az áradatból származnak elképzeléseink is a történet majdani formájáról, arról, hol kell belefognunk, mi a csattanó, milyen a hangnem, hol lesznek a fordulópontok. Olvasunk rengeteg történettudományos elbeszélést, megannyi regényt is, ezért bízunk benne, hogy olvasási tapasztalataink előre megsúgják, milyen a szabályszerű tanulmány, a szabályszerű krimiregény.

= = Dispositio: a történet fölállványozása

Az inventio–dispositio–elocutio hármasa már az antik retorikákban sem volt egyöntetűen bevett hagyomány. Quintilianus „*az inventióhoz kapcsolja a dispositiót, de úgy is lehetne mondani, hogy a dispositióhoz az inventiót. Mindenesetre a szónoki beszéd részeit Cornificius, Cicero és Quintilianus az inventio keretében tárgyalja.*”¹⁴ Tehát bármennyire is hatásosnak tűnik az a háromfázisú elbeszélés, amit Ricœur a történetírói folyamatról megalkotott, sokkal inkább tűnik úgy, hogy – ha már mindenképpen osztanunk kell, akkor – egy kétosztatú narratíva jobban illenék a tapasztalatból ismerős történészi gyakorlathoz.¹⁵

Első fázis: mindaz, ami az írás (szövegalkotás) konkrét műveletét megelőzi. Retorikai fogalmakkal: az inventio és a dispositio összevonása, azaz a „beszéd” céljainak meghatározása, minden előzetes kérdésfeltevés, a retorikán belüli és kívüli érvek, bizonyítékok összegyűjtése, beleértve a témára vonatkozó korábbi elbeszéléseket.

Második fázis: a szöveg létrehozása. Ez pusztán az elocutiót foglalná magába.

A kétosztatúságot azonban szorosan összetartozó, sőt egymásba áramló „felek” egységeként érdemes elképzelnünk: „*...a tényfeltárás és az értelmezés ugyanannak az oszthatatlan folyamatnak a két oldala. A történész nem gyűjtheti össze a szükséges tényeket, ha közben nem vezeti őt valamilyen elképzelés [...], és fordítva is: az összegyűjtött tények arra kényszeríthetik, hogy módosítsa eredeti elképzeléseit.*”¹⁶

14 = = Adamik (szerk.), 2010: 326.

15 = = Bár a tapasztalatra vagy a történészi gyakorlatra való hivatkozás a történetírást problematizáló diszkurzusban nemigen szokott meggyőzni senkit. Legalábbis ez a – nem meggyőző – tapasztalat.

16 = = Kracauer, 2009: 136.

Az általánosságokon túl – ha már annyit emlegettem a kétféle történetbar-kácsolói terepen szerzett tapasztalatokat – példákkal szolgálok, mégpedig közel-múltbéli munkáim közül kettővel, amelyeknek a történetyszerű végeredménye nyomtatásban ellenőrizhető. Az egyik kutatás a modern populáris kultúra tematikus sáncain belül zajlott, jelesül a hazai stadionépítés korai történetét, pontosabban az FTC és az MTK pályakomplexumainak létrejöttét vizsgáltam.¹⁷ A 19. század végétől begyűrűző-alakuló globális populáris kultúra jelenségei két okból keltették föl az érdeklődésemet. Egyrészt, mert magam is e kultúra egy évszázaddal későbbi fogyasztója vagyok, azaz a globális populáris kultúra az én kultúráim egyike (vö. önmegértés), még regényíróként is ennek a kultúrának a szabályszerűségei szerint játszom (vö. ismét: önmegértés). Az érdeklődés másik forrása pedig a globalizáció története, amellyel egyszersmind intézményes kötelességem foglalkozni, mivel az MTA–SZTE–ELTE Globalizációtörténeti Kutatócsoport munkatársa vagyok. Ezen belül azonban én választottam a popkultúra alnarratíváját. Tehát tulajdonképpen három előzménytörténetből merítettem, amikor utánanéztem a levéltári állományokban, milyen vonatkozó forrásokból tudnék újabb altörténetekhez ötletet halászni: a populáris kultúra története, azon belül a látványosságként, tömegesen fogyasztott futballesemények története, másfelől a globalizáció (egy) története. Ezekről mind volt már több-kevesebb ismeretem, amikor dokumentumokat kezdtem keresni.

Bármely történész igazolhatja, hogy a kutatást elindító ötletet, az eredendő történetet (avagy a prefigurációs horizontot, hogy a *Metahistory* fogalomkészletével éljek) a talált vagy épp nem talált dokumentumok (amelyek újabb és újabb történeteket rejtene) mennyire alapvető módon képesek eltéríteni. Előfordul persze olyan eset, hogy a történelem – nem mindig professzionális – művelője ragaszkodik a kutatás előtti elbeszélés(é)hez, és nem hagyja kisiklatni az eredeti elképzelést még annak ellentmondó dokumentumok előkerülése után sem. Miért is tenné, hiszen a büntetőjog a történelemhamisításnak csak specifikus eseteire tér ki. Ráadásul az önmegértés önbecsapással határos igénye gyakran erősebb az alapjául szolgáló történetek igazolhatóságánál.

Ami a futballtörténetet illeti, az előzménytörténet körvonalait az én levéltári leleteim sem rajzolták át, ellenben részletgazdagabbá tették. Budapest Főváros Levéltárában ugyanis kiderült, hogy megvannak a pályaeépítéshez alapított részvénytársaságok eredeti részvénykönyvei, azokkal a nevekkkel, akik kisebb-nagyobb összeget áldoztak a klubért, a pályáért. Ilyen módon lehetőségem nyílt megismerni az emberekkel, akik több mint száz éve olyan létesítmények születését segítették elő, amelyek ma is ott állnak, ahol egykor, a kulturális emlékezet helyeiként. Így aztán szó szerint kézenfekvő volt, hogy ezeknek az embereknek a pályaeépítéssel egybefonódó történetét írjam meg. A döntést az is megkönnyítette, hogy a stadionépítés manapság neuralgikus pontja a közbeszédnek, azaz a történet mai változatait a nyilvánosság szüntelenül a szemem előtt lebegtetni.

17 = = Baráth, 2020; 2023a.

Ami a megírandó történet kijelölése után zajlott, azt a kutatásnak a szak- és önképzés során kitanult történetési szabálykönyve diktálta. Vagyis elolvastam a levéltári iratokat, amelyek a pálya-részcsoportok működését dokumentálták, és természetesen minden egyebet, amit a képzésem és az azóta szerzett tapasztalatok szerint el kell olvasni a dokumentumokból kiszűrhető adatoknak (nevek, dátumok, események stb.) ellent nem mondó, segítségükkel bárki által igazolható, minél teljesebb történet megalkotásához. Az adatoknak-elemeknek, amelyekből a történetem fölépült, a történettudomány előírásai szerint visszakereshetőnek kell lenniük, ezért a szakszerűen előadott történetbe belefoglaljuk lelőhelyük koordinátáit – ahogy én is tettem.

A fentiekből úgy tűnhet, ha valaki összegyűjti az így létrehozott szövegben feltüntetett adatokat, szóról szóra előállíthatja ugyanazt a történetet, amit én. Tévedés. Még akkor is, ha a történészek és szerkesztők arra törekednek, hogy a lehető legkevesebb identikus nyomot hagyjanak a szövegen, azaz töröljék az egyedi hang, szókincs, fogalmazásmód, stilisztikai és dramaturgiai döntések stb. jeleit. (Az utóbbi oka föltehetőleg az a vélelem, miszerint a személyesség retorikája csökkenti a tárgyilagossághatást, vagyis hogy a történész afféle isteni-mindentudó narrátorként föllépve bír a legnagyobb meggyőző erővel.) A történet reprodukciója mindezek ellenére csak úgy lehetne tökéletes, ha a történeti történetalkotás szakaszai, különösen a megszövegesítő fázis (elocutio) nem bizonyulna jóval összetettebb folyamatnak, amely során ezernyi ismert és ismeretlen további tényezővel – újabb előtörténetekkel, a szövegalkotás egyénre jellemző kompetenciáival és szokásaival, az adatok eltérő hierarchizálásával stb. – kell számolni.

A stadionos kutatás közben és után találtam ki és írtam meg az *Aki gróf úr akar lenni* című alternatív történelmi romantikus kalandregényt.¹⁸ Az inventiót, a téma föltalálását a történettudományostól eltérő körülmények és előtörténetek befolyásolták. Az alternatív történelem hosszú ideje vonzott: úgy sejttem, az ukrónia szinte minden történészt – bevallja, vagy sem – kísértésbe visz pályafutása során legalább egyszer. Egy pillanatban úgy találtam, a fantasztikummal az alternatív történelemhez hasonlóan rokon történelmi romantika olyan műfaji párosítás, amely történet formájában engem is szórakoztat, és még olvasók is keríthetők hozzá kellő számban. Itt jegyzem meg, hogy az elképzelt-odaértett olvasó a történeti elbeszélés alakításában is döntő szerepet játszik, ha mégoly sokban is különbözik a regényírás elképzelt olvasójától. Talán nem tévedek, ha megállapítom, a történészek részben a szűkebb szakmai közösségnek, részben a számon kérő intézményeknek, hatóságoknak írnak.

A prefigurációról egy romantikus regény esetében elsősorban a műfaj igen csak konkrét szabályai gondoskodnak: a szereplők legyenek kedvelhetők, egy ponton essenek szerelembe, egymásra találásukat akadályozzák bonyodalmak, ám a vég

¹⁸ = = Baráth, 2023a.

mindenképpen boldog. Mindeközben az alternatív történelmi fikció ugyancsak érvényesülő, de kevésbé szigorú főszabálya szerint a köztudomású történelem egy tényezőjét kiiktatjuk-megváltoztatjuk, és az ebből adódó következményeket jelenítjük meg történetbe foglalva. Tehát ismét előzménytörténetek árjában sodródtam, akár csak a történeti elbeszélés első szakaszában, csak épp ez esetben a már létező romantikus és ukronikus történetek sokaságában érvényesülő szabályokhoz igazodtam. Még történeti korszakot is a romantikus regények hagyományára tekintettel választottam, ugyanis e hagyományban a 19. század eleje egy kitüntetett időszak, olyannyira, hogy a hozzá kapcsolt regényeket külön műfajba (*regency romance*) szokás sorolni, köszönhetően legalább annyira a korszakot a populáris irodalomban a 20. század első felében divatba hozó Georgette Heyer műveinek, mint a Jane Austen-regényeknek, vagy még inkább ezek globális népszerűségű mozgóképes adaptációinak.

Ám míg a történeti irodalomban az éppen alakuló történelem maga szolgáltatja az elbeszélés vezérfonalát, egy történelmi regényben – a romantikus történelmi regényben különösen – a „hivatalos” történelem mellékszereplő. Olyannyira, hogy jelentős elemei törölődnek ki, minősülnek nélkülözhetőnek. A *regency romance* regényekben reprezentált 18–19. századforduló ugyanis egy szűrt, kulisszaszerű, brit fókuszpontú verziója a történelemkönyvekből ismert konstrukciónak, és a regények, filmek, sorozatok (al)műfaji hagyománya jóval nagyobb erővel alakítja, mint a történettudomány elbeszélései. Csak bizonyos környezet, társadalmi réteg, kommunikációs-viselkedési szabályok feltűnése a hallgatólagosan megengedett. A regénybeli történelmet eséllyel hiteltelenítheti egy, a műfajban korábban elő nem forduló mozzanat, még ha az történetileg igazolható is.

A kutatás, mint említettem, egy történelmi regénynek éppen úgy elengedhetetlen feltétele, mint a történetírói elbeszélésnek. Esetemben az alternatív történelmi környezet megalkotásának igénye különösen kutatásra sarkallt, amely kutatás a történetírás szakmai szabályai szerint zajlott. Ugyanakkor le kell szögeznem, hogy a regényhez szükséges történelmi hatáskeltés korántsem követel feltétlenül tudományos alaposságú, teljes körű eljárást. Az előzetes szakirodalmi tájékozódás voltaképpen a szerzői érdeklődés és az elbeszélésbe foglalandó téma függvénye; ha történetileg releváns motívum, például a társadalmi mobilitás lehetetlenségének boldog véget veszélyeztető toposza képezi a bonyodalmat, a hihetőség kedvéért nem árt mélyebbre ásni. Még akkor is, ha tudjuk, a műfajnak az olvasói elvárásokat is alakító szabályai fölülírják a történeleméit. Mert a *happy end* szigora nem ismer lehetetlent, vagy legalábbis elképzelhetetlent.

Habár a regénybeli történeti hatáskeltéshez elég egyszerűbb, szélesebb ecsetvonásokkal fölvinni a korszak színeit, az a tapasztalatom, hogy – mivel az esetek igen nagy többségében nem az adott korszak szakértői olvassák a történetet – a regény történelemképe meggyőzőbb, mint egy szakmonográfiáé. A regény ugyanis, akár csak a kosztümös filmek, az immerzió, az átélhetőség poétikájával él, szemben az értekező-bemutató beszéd retorikáját alkalmazó, a szakmai közösségen kívüliek számára

ra nehezen befogadható tudományos elbeszéléssel. Ezért sem volt tét nélküli a dilemma, hogy feltüntessük-e az alternatív történelem műfaját a könyvborítón, ezzel is alakítva az olvasói elvárásokat a történeti valósághatásra vonatkozóan, vagy hagyjuk, hadd jusson el az olvasó önállóan az alternatív jelleg fölismeréséig. Az előolvasói visszajelzések rámutattak az utóbbiban rejlő ráadás élvezetre, a megjelenés óta született értékelések azonban azt sejtetik, nem minden olvasatnak része az ukrónia fölfedezése. Ez a tapasztalat nem csupán egy újabb jele annak, hogy pusztán a szöveg alapján nem különböztethető meg a szaktudományos és a fikciós elbeszélés történeti referencialitásának eltérő szintje; egyben arra is fényt derít, hogy a nem történész olvasó alkalmasint a regényírói és a történetírói előmunkálatok között sem tesz különbséget – vagyis a kutatás az kutatás. Az a szövegen kívülre mutató érv tehát, miszerint a kutatás léte, nemléte, színvonala, eszközei stb. csallhatatlan jegyei a történettudományos mű és a regényirodalom közötti különbségnek, a befogadó perspektívájából kevésbé meggyőző. Ebből ugyanakkor nem következik, hogy a regényolvasó ne ismerné föl a szakszöveg kódjait. Amely kódokból pedig az nem következik, hogy a szöveget visszakereshető dokumentumokra vagy úgynevezett igaz történetekre alapozták. Csak épp ezt a hatást keltik.

= = A dispositiótól az elocutióig: a formába öntés végső szakasza

Többször föltették nekem a kérdést, hogy melyik a nehezebb: szakszöveget írni, vagy regényt. Gyakrabban válaszolom azt, hogy regényt, és folytatom azzal a magyarázattal, hogy míg a történetírói cselekményesítés munkáját az előzetesen összegyűjtött adatok és az előzménytörténetek képesek átlendíteni a holtpontra, a regényírást nem támogatják efféle segédeszközök. Ha a képzelet nem hajlandó működni, akkor nincs tovább. Akkor sem, ha előzetesen kidolgoztuk a történet vázlatát, amit egyébként, velem ellentétben, nem tesz meg minden regényíró. Az irodalmi elbeszélés dramaturgiai-(konyha)lélektani sarokpontjai ugyanis jóval kevésbé rögzítettek, mint a történeti elbeszélései, és a történet formálása során hajlamosak elmozdulni vagy teljesen fölszívódni. Részben azért, mert miközben a történeti elbeszélés előzménytörténetei többé-kevésbé tartalmazzák a (szakmai?) konszenzus megerősítő mozzanatát a részletekre vonatkozóan is, a regény előzménytörténetei, a műfaji szabályszerűségek csak a sziluettet rajzolják ki. A különbség a közismert pontosszkekötős feladvánnyal is érzékeltethető: a történeti elbeszélés esetében az előzménytörténetek és a kutatás során föltárt újabb történetek elegendő számú pontot biztosítanak ahhoz, hogy azokat összekötve megkapjuk egy sas, esetleg egy galamb körvonalait – de, teszem azt, egy pár cipőét már semmiképpen. Ellentétben a fikciónak nevezett elbeszélésekkel, ahol a kevés összeköthető pont sokféle alak megrajzolását lehetővé teszi, és a lehetőségek e tárháza, a választás folyamatos kényszere időnként bénítóan hat.

Mindazonáltal a történeti szöveg megalkotásának is megvannak a sajátos nehézségei (jelenleg is tapasztalom őket), szemben a regényírással. Maradva a fönti hasonlatnál, az összeköthető pontok sokasága egyben a forma szabadságának korlátait is jelenti, az előírással dramaturgia (1. a probléma és a források kijelölése, 2. a történet – többnyire időrendet követő – elbeszélése, 3. befejezés, a következtetések levonása) monotóniájáról nem is beszélve. Ráadásul a cselekményesítést úgy igyekezünk végrehajtani, hogy az olvasónak eszébe se jusson, hogy a történet másképpen is elmesélhető, bár tudván tudjuk, az újraírás idővel elkerülhetetlen. Bevallom, én olykor nehezen is viselem a történetírásnak ezt a fékezett habzását. Megeshet, hogy ez az érzés a regényes vállalkozásaim velejárója. Hogy oka-e, vagy következménye, nem eldönthető. És talán itt kell elnézést kérnem a folyóiratok, kiadók szerkesztőitől, akiknek a szövelezésre, frazeológiára vagy mondatfűzésre tett korlátozó javaslatait nem mindig a kellő udvariassággal fogadom. Hasonló viszony fűz a *Metahistory* rigorózus négyes kategóriarendszeréhez – hiába, a strukturalizmus fölött is eljárt az idő.¹⁹ Főntartom ugyanakkor, hogy az elbeszélő szövegnek sem immanens erkölcsé, sem szakmai becsülete nincsen, amit az utóbbi idők mesterséges intelligenciaként is számon tartott nyelvi modelljeinek szöveges produkciói is igazolnak.

A történésznek azonban csak akkor van félnivalója a képzelőerőtől, ha nem látja be, hogy képzelőerő nélkül az ő történetei is – elképzelhetetlenek.

= = = Hivatkozott irodalom = = =

Adamik (szerk.), 2010

Retorikai lexikon. Szerkesztette: Adamik Tamás. Kalligram, Pozsony.

Baráth, 2020

Baráth Katalin: „Gegenpressing”. Az első stadionépítési láz részvénytársaságai:

FTC és MTK (1908–1943). *Korall*, 81. sz. 100–137.

Baráth, 2023a

Baráth Katalin: Stadionok közadakozásból. A korai sportpályák támogatói az FTC és az MTK történetében, 1909–1912. *Századok*, 6. sz. 1115–1140.

19 = = Hayden White: „Nem hiszem, hogy a *Metahistory* örök érvényű mű lenne. Egy adott történeti pillanatban keletkezett, egy olyan kulturális mozgalom terméke, melyben én is részt vettem, ráadásul a strukturalizmus nagyon izgalmas módszernek bizonyult a különböző filozófiai, teoretikus és módszertani kérdések megvitatásához. A humántudományokban már elmúlt ez a pillanat, de felejthetetlen marad.” Kisantal–Krommer, 2005: 260.

Baráth, 2023b

Baráth Katalin: *Aki gróf úr akar lenni*. Gabo, Budapest.

Clarke, 2006

Clarke, Susanna: *A Hollókirály*. Agave, Budapest.

Esterházy, 1979

Esterházy Péter: *Termelési-regény (kissregény)*. Magvető, Budapest.

Gyáni, 2000

Gyáni Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág, Budapest.

Kanyó, 1980

Kanyó Zoltán: Az igazságfogalom az irodalmi elbeszélésben és a „lehetséges világok” szemantikája. In: *Az irodalmi elbeszélés elméleti kérdései. Narratológiai tanulmányok*. (Studia Poetica, 1.) Szerkesztette: Szabolcsi Miklós. JATE, Szeged. 157–168.

Kisantal–Krommer, 2005

Kisantal Tamás – Krommer Balázs: „...humanista vagyok, és szerintem a humaniorák lényegében az olvasásról szólnak”. Beszélgetés Hayden White történésszel. *Aetas*, 1–2. sz. 259–269.

Kisantal–Szeberényi, 2001

Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor: Hayden White „hasznáról és káráról”. Narratológiai kihívás a történettudományban. *Aetas*, 1. sz. 116–133.

Kracauer, 2009

Kracauer, Siegfried: *A detektívregény – értelmezés. Történelem – a végső dolgok előtt*. Kijárat, Budapest.

Kuang, 2023

Kuang, R. F.: *Bábel, avagy az erőszak szükségszerűsége*. Agave, Budapest.

Ricoeur, 1999

Ricoeur, Paul: Emlékezet – felejtés – történelem. In: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. Szerkesztette: N. Kovács Tímea. Kijárat, Budapest. 51–67.

Ricoeur, 2000

Ricoeur, Paul: Történelem és retorika. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerkesztette: Thomka Beáta. Kijárat, Budapest. 11–24.

Ricœur, 2004

Ricœur, Paul: A történelem írása és a múlt megjelenítése. In: *A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században*. Szerkesztette: Takács Ádám. L'Harmattan, Budapest. 187–205.

Szabad, 1979

Szabad György: Az abszolutizmus meghirdetése és az egyeduralkodó császár. In: *Magyarország története 1848–1890. I. kötet*. (Magyarország története tíz kötetben, 6/1.) Szerkesztette: Katus László. Akadémiai, Budapest. 444–450.

Szörényi–Szabó, 1997

Szörényi László – Szabó Zoltán: *Kis magyar retorika*. Helikon, Budapest.

Thomka, 2001

Thomka Beáta: *Beszél egy hang. Elbeszélők, poétikák*. Kijárat, Budapest.

White, 1973

White, Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore–London.

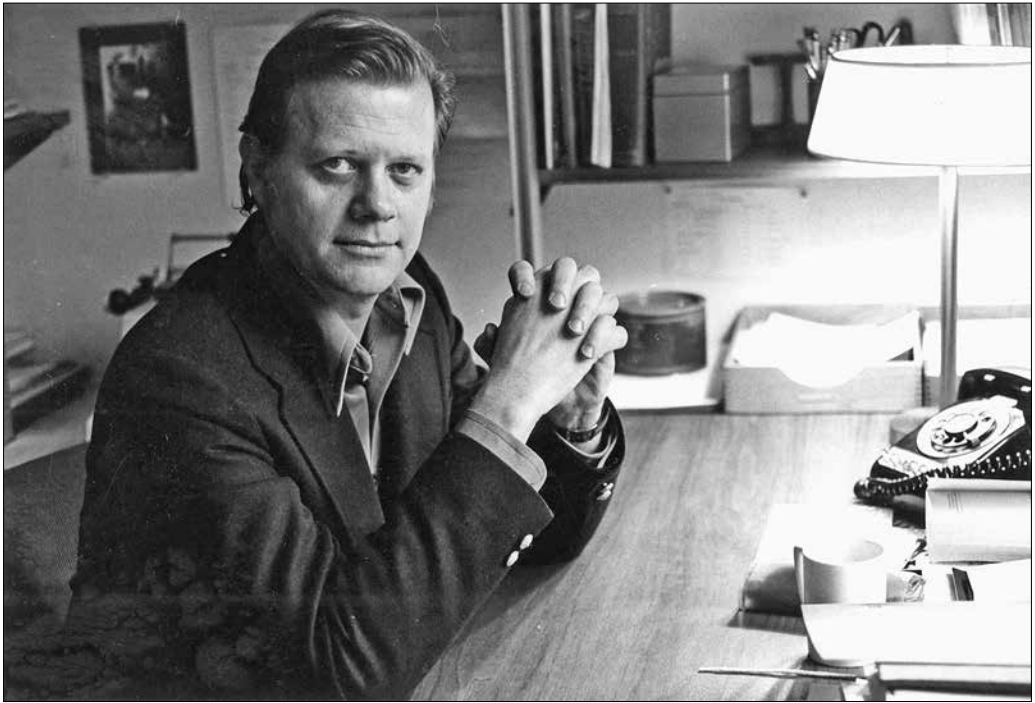
White, 1997

White, Hayden: Előszó. In uő: *A történelem terhe*. Osiris, Budapest. 7–23.

Kulcsszavak

=====

Hayden White, történeti emlékezet, Metahistory, történelemelmélet

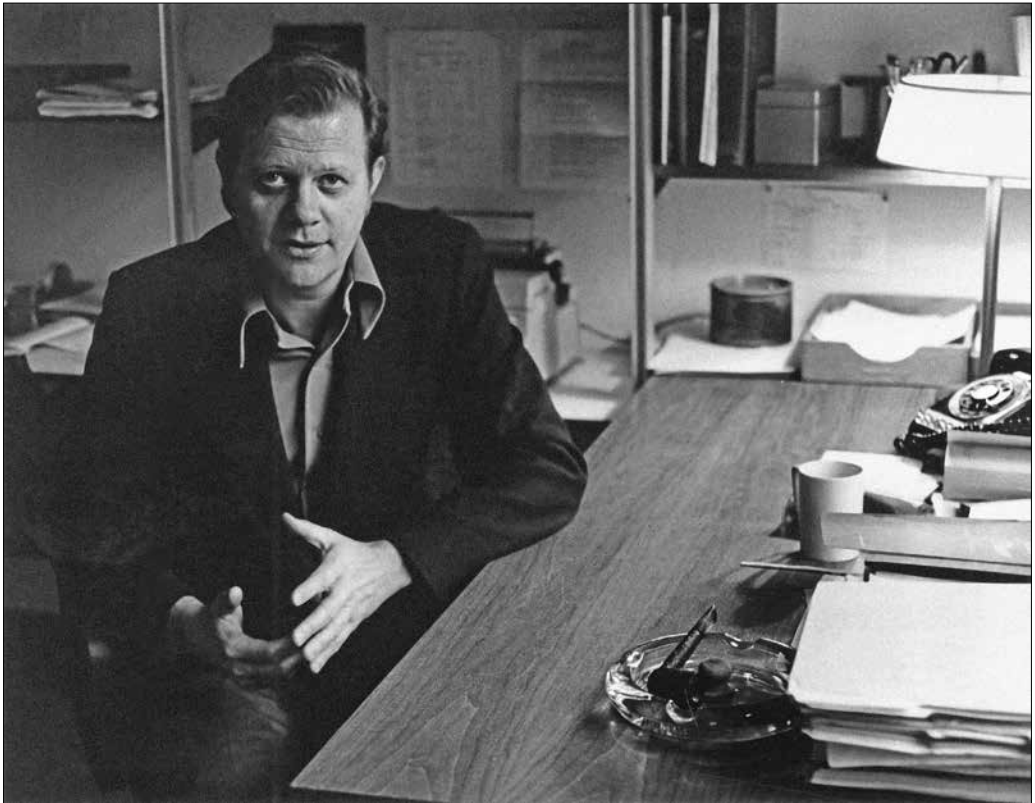

Hayden White

Wesleyan University Special Collections & Archives

/ Historiography and Novelization /

On the fiftieth anniversary of Hayden White's *Metahistory*, Katalin Baráth revisits the similarities and differences between writing history and creating fiction. The author focuses on these issues in particular because she is both a historian and a fiction writer, and as such has experience creating both types of texts. The author recalls the former effects of *Metahistory* on historians and concludes that the narratives of the historian and the writer still cannot be safely separated solely on the basis of the examination of their texts. Moreover, there are many common features in the actions that precede the writing phase: for example, a fiction writer does research too, and also works from various versions of the so-called reality before shaping his story into a text. Baráth warns that historians should not have been concerned about the claims of *Metahistory*, but about the political use of history without professional control, and, more recently, about the continued undermining of trust in experts and expertise.

Hayden White

Wesleyan University Special Collections & Archives

===== Gyáni Gábor =====

/// Valóságreferencia és narrativitás

White és Ricœur

A történeti narrativitás-elméletek felettébb kritikus pontja a történetírás valóságreferenciáját érintő kérdés. Ezen az értendő, hogy a teória hirdetői elismerik vagy sem, miszerint a történetírás valóságtudomány. Különösen élesen vetődik fel ez a dilemma a Hayden White-féle tropológiaelmélet kapcsán, melynek sugalmazása szerint az érett történetírás az irodalmi ábrázolás standardjai szerint tudósít a múlt egy adott világáról. „Az irodalomhoz hasonlóan a történelmet [történetírást] a klasszikus művek megszületése viszi előre, melyeket ugyanúgy nem lehet hitelteleníteni, mint a tudományok alapvető tételeit. És ezeknek a munkáknak az örökérvényűsége bizonyítja, hogy a klasszikus történelmi művek alapvetően *irodalmi* természetűek. Van valami a történelmi mesterművekben, ami érvényteleníthetetlen: ez az elem a mű formája, ez pedig a mű fikciója.”¹ Az idézetből kitetszően White azzal, hogy a történetírást egyfajta művészi alkotásnak tekinti, tagadja, legalábbis kisebbiti annak tisztán episztemológiai természetét. Ez egyúttal meg is szabja, hogy mit gondol az amerikai teoretikus a valóság és a történetírás lehetséges kapcsolatáról.

Túl azon, hogy gyökeresen elveti az igazság hirdetésének korrespondenciaelvét, ami nyomban eltávolítja elméleti premisszáját a historista módszertani pozitivizmus naiv realista beállítottságától, White ennél is tovább megy: elszakítja egymástól a történeti kutatásnak mint megismerő tevékenységnek és a kvázi fikcionális történeti ábrázolásnak az egymást feltételező, egymásra következő két fázisát. Nem állítható ugyanakkor, hogy egyúttal szembeállítaná őket egymással, bár kétségtelenül megtöri kapcsolatuk folytonosságát. Téves azonban White kritikusainak az a vádja, miszerint teoretikusunk tagadja a valóság létezését, annak ontológiai elsőbbségét; igaz viszont, hogy a történeti megismerés eredményét, a történeti produktumokat nem kizárólag a kutatás eredményének tekinti. Ez, természetesen, komoly ellenérzéseket szül a kutatás és az írás egységét a maga gyakorlatában nap mint nap meg tapasztaló történészek jó részében. A kérdés nagy súlya miatt tanácsos közelebbről megvizsgálni, hogy miként vélekedik White e kérdést illetően.

1 == White, 1997a: 84.

White szerint létezik valamiféle *pre-figuration*, mellyel a történész előzetesen alakot ad vizsgálata tárgyának (a mezőnek – *field* –, ahogy ő nevezi), és ezzel létrehozza mentális percepciója tárgyát. Ennek segítségével teheti a historikus egyáltalán értelmezhetővé azt a történelmet, melyet a kulturálisan felismerhető alakzatok nyomán azonosít (kiválaszt) a maga számára. Mivel, hangsúlyozza White, a történész nem a múlt lekopírozását, nem annak mimézisét végzi el, hanem ő maga konstruálja meg a történelmet, mint egy immár jelentéssel teli világot. A *pre-figuration* aktusa az, ami őt arra képesíti, hogy formalizált nyelvi protokollt (szabályt) alkosson, melynek birtokában az ekként megragadott (kijelölt) történeti mezőt és annak egyes elemeit a saját fogalmaival és nem a hátrahagyott nyomok, vagyis a dokumentumok nyelvhasználatára szerint jellemezze; ezzel lehetővé válik az általa kialakított narratív ábrázolás, amely egyben a múlt magyarázata is. A források ugyanakkor nélkülözhetetlenek ehhez a művelethez, jöllehet önnön kaotikus állapotukban nem szabhatják meg a felhasználásuk révén megalkotott beszámolót, ami csak egy többlépcsős konceptualizációs munkafolyamat eredménye lehet. Első fázisban a történész krónikát szerkeszt az adatok kusza tömkelegéből, amit később történetté (*story*vá) fejleszt, melynek végül cselekményes formát kölcsönöz. Az ennek során előálló történeti szöveg ruházza fel jelentéssel a kaotikus és értelem nélküli múltbeli valóságot, amely egyúttal magyarázza is a múltat. Ez a magyarázat a cselekményesítéssel teljessé váló történeti narratívából fakad, mivel az elbeszélésnek ez a formája önmagyarázó jellegű szellemi alkotás.²

A történeti elbeszélés, ilyenformán, tisztán tropológiai alkotás. Másként szólva: kiterjesztett metafora, amely nem a valóságot magát, hanem a történész nézőpontját kifejező elbeszélő forma révén jelentéssel felruházott valóság fogalmát jeleníti meg. Ez pedig azért van így, mert egyedül a történetírás képes megragadni a múlt történelmét mint jelentéssel teli emberi világot, lévén, hogy ez a jelentés – inherens módon – nincs belekódolva a múltnak a történész által ábrázolandó világába. Milyen értelemben tekinthetjük valóságosnak az így megjelenített múltat? White válasza erre a kérdésre így hangzik: „Ezek az események [a múlt maga] nem azért valóságok, mert megtörténtek, hanem először is azért, mert emlékezésre méltónak ítéltettek, másodszor azért, mert képesek maguknak helyet találni egy kronologikusan rendezett sorban.”³ Ez így a „valóságosnak a diskurzusa”, szemben a „képzelet diskurzusával”, ami azért meggyőző, mert a valóságot a vágy tárgyává tudja tenni, miután „a valóságként megjelenített eseményekre olyan formális koherenciát kényszerít, melyet csupán a történetek birtokolnak”.⁴

2 = = A fenti gondolatsorhoz lásd: White 2001. Ez a szöveg a szerző *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe* (1973) című fő művének a bevezetése. Lásd továbbá: White 1997c.

3 = = White, 1997b: 134.

4 = = Uo.

Ez a talán némileg körkörös, önmagába záruló megfogalmazás azt sugallja, hogy a történelem jelentését nem magában a történelemben kell keresnünk a történeti források gondos tanulmányozásával, a valóság ekként megoldott rekonstrukciójának az eredményeként, hanem mi magunk hozzuk azt létre. Ez azért sem történhet szerinte másként, mert a történeti narratíva a múlt jelentésének azt a teljességét mutatja fel, amelyet a múlt, vagyis a múltban élt emberek közössége sohasem tapasztalhatott meg ilyenformán. Nem nehéz ráismerni ez utóbbi elgondolásban az analitikus történetelmélet elsőként Arthur C. Danto által megfogalmazott azon tanítására, mely szerint a múlt önmagáról mint történelemről nem adhat hiánytalanul számot, erre kizárólag a hátratekintő szemlélet jegyében vizsgálódó történetírás alkalmas. Ennek a paradoxonnak a magyarázata ismerős, ezért most nem mélyedek el benne.⁵

A történetírás narrativista koncepciója korántsem egységes áramlat; még az olyan, egymással egyébként sok tekintetben rokon törekvések sem vonhatók minden további nélkül egy kalap alá, mint amelyet White és Frank Ankersmit képvisel.⁶ Ráadásul, ha ez alkalommal túllépünk kettőjükön, nyomban ott találjuk a narrativista történetelmélet másik nagy óriását, Paul Ricœur-t, akinek az ide vonatkozó elképzelései egészen mást mondanak a történeti elbeszélés és a valóság kapcsolatáról, mint amit a tropológiai elmélet sugall számunkra. White és Ricœur ritkán és keveset reflektáltak egymásra, White elsőként az *Idő és elbeszélés* című Ricœur-féle *magnum opus* első két kötetét olvasva szentelt Ricœurnek külön figyelmet, később már alig; Ricœur pedig csak élete kései szakaszában érintette közvetlenül és leginkább közvetett módon White elméleti törekvéseit. Mindkettőjük némi kritikát is megfogalmazott a másik felfogásáról, de a mostani témánkat érintő reflexiók inkább csak a kései Ricœur munkásságában lelhetők fel. Ez akkor történt, amikor a gyakorló történetírással White-nál sokkal szorosabb szellemi kapcsolatokat ápoló Ricœur végül kidolgozta a „történetírói művelet” teljes kérdésköréről szóló elképzeléseit.

White elmélete sokat köszönhetett Roland Barthes a *történetírói diskurzusról* előadott tézisének.⁷ Ricœur pedig leginkább Michel de Certeau a *történeti művelet* címén megfogalmazott koncepcióját gyümölcsöztette, amellet hogy komoly hatással volt rá az *Annales* történetésziskola teljes 20. századi pályafutása.⁸ Ami de Certeau említett felfogását illeti, a szerző egy tágabb kontextus figyelembevételére szólított fel, midőn a történetírás természetét firtatta. „Minden történeti kutatás egy gaz-

5 = = Danto, 1968: 182–200.

6 = = Ezekről az áramlatokról, benne a White és Ankersmit közötti különbségekről lásd Gyáni, 2020: 104–122.

7 = = Barthes, 2003.

8 = = De Certeau, 2007. Mivel Ricœur-t elsősorban az *Annales* mentalitástörténeti koncepciója és kutatási téma-orientáltsága inspirálta, az *Annales*-ról szóló historiográfiai irodalomból a következő munkát kell kiemelni: Burguière, 2009.

dasági-társadalmi, politikai és kulturális termelési helyen szerveződik egészszé. Olyan kidolgozási helyet foglal magába, amit sajátos meghatározottságok zárnak körbe: szellemi foglalkozás, kutatói vagy oktatói állás, egy bölcsésztypus stb. Vagyis kötöttségek korlátozzák, előjogokhoz kötődik, egyfajta partikularitásban gyökerezik. És ennek a helynek a függvényében alakulnak ki a módszerek, körvonalazódik az érdeklődés helyrajza, szerveződnek a témakörök és a dokumentumoknak szegezendő kérdések.”⁹ Ez okból vonta be de Certeau vizsgálódásai körébe a történeti tudásintézményeket, a történészek társadalmon belüli helyét, a történészek kapcsolatát a forrásokhoz, valamint az általuk alkalmazott különféle konceptualizálási eljárásokat.

Ricœur az *Emlékezet, történelem, felejtés* című utolsó, egyben összefoglaló jellegű másik fő művében maga is kivételesen nagy figyelmet szentelt a történelem episztemológiájának (ez képezi a könyv második részét), melynek „A dokumentációs fázis: az archivált emlékezet” című első fejezete a kutatás sajátos történetírói problémáiról szól. Ezt követően tér át a szerző a magyarázat és a megértés problémájára egy konkrét történetírói áramlat, a francia mentalitástörténet példáját hasznosítva ennek taglalása során.¹⁰

Már ezt megelőzően Ricœur egy másik tanulmányában kifejtette: a retorika tudománya egyszerre szól az érvelési módok, valamint a trópusok (a beszédalakzatok) elméletéről, ezért is nem képviselheti a tropológia egymagában a retorikus beszéd összes jellemzőjét. Márpedig White ilyen értelemben erősen leszűkíti a történelem-poétikai kérdésfölvetést. Ezzel összhangban Ricœur azt is állítja, hogy már a kutatás (tehát a forrásfeltárás) fázisában megvan a helye a retorikának, az *inventió*val egybevethető retorikai dimenziónak. „A források feltárását mindenkor egy olyan munkahipotézis irányítja, amely már a magyarázó szakaszhoz tartozik.”¹¹ Ez az argumentatív jelleg magától értetődően kerül előtérbe a magyarázat szintjén, melynek a *dispositio* felel meg a retorikai hagyományban. Az elbeszélés az utóbbitól nyeri magyarázó erejét, melynek természetét White, egyes kritikusai szerint (mint Chris Lorenz¹²), elmulasztja megvilágítani. A történetírás retorikai szempontból tekintett *elocutiós* szakaszában jutunk el majd a tropológiához, a beszédalakzatokhoz, ami White elméletének a tulajdonképpeni magva. Ennek egyedülként való kiemelése azonban, Ricœur szerint, azzal jár, hogy „a történelmi mező felvázolásaként a tropológiai formaadás minden önállóságot megvon a saját struktúrával rendelkező múlt eszméjétől. A felvázolást megelőzően nincs rendezett anyag, mely hagyná magát megjeleníteni.”¹³ A múlt struktúrája ezáltal kizárólag annak a történetírói el-

9 == De Certeau, 2007: 465.

10 == Ricœur, 2004.

11 == Ricœur, 2000: 13.

12 == Lorenz, 2000.

13 == Ricœur, 2000: 19.

beszélésnek az egyedüli eredménye, amely így semmiképp sem rekonstrukció, hanem nagyon is teremthető poétikai aktus. White kezében, ennek folytán, minden átalakul retorikává, hogy ezzel együtt el is tűnjék az igazság, a történeti realitás kérdése.¹⁴

Ekként mond tehát Ricœur védőbeszédet a történelem referenciális funkciójáért az okból, hogy ne válhasson hiteltelenné a narrativista történetelmélet a tropológikus infláció White által képviselt felfogása miatt. Más összefüggésben pedig azt írja Ricœur az *Emlékezet, történelem, felejtés* egy további helyén, hogy sürgősen ki kellene dolgozni a referenciális mozzanat problémáját, hogy különválaszthassuk egymástól a történelmet (a történetírást) és a fikciót. Majd e kérdés taglalásának szenteli munkája itt érintett fejezetét, amely a történészi munka dokumentációs fázisáról szól, középpontjában a tanúságtétellel és az archívummal.¹⁵

Ezúttal aligha szükséges részletesen szólni arról, hogy miként kívánja Ricœur, a narrativista elméletalkotó összekapcsolni egymással a valóságot és a róla szóló tudományos reprezentációt. Ez a kifejezetten cselekvéseméleti alapokon nyugvó felfogás a narráció mindenek fölöttiségét posztulálja, azt állítva, hogy a történelem átélése (annak csinálása és elszenvedése), valamint annak utólagos elbeszélése lényegében azonos módon történik; hiszen a cselekvéshez szorosan hozzátartozó időtudat és a szorosan vett történeti (történetírói) tudat egyformán narratív szerkezetű entitások. S mivel a múlt korántsem ér nyomtalanul véget a jelenben, a történetírás azzal lép a múlt helyébe, hogy a róla fennmaradt nyomok megismerése (diszkurzív feldolgozása) révén ellát bennünket a múlt ismeretével: a történetírásnak a múlthoz való referenciális jellegű kapcsolódását ez a helyettesítő funkció jelenti tehát – vonja le Ricœur tanulságként.¹⁶

Annak érzékeltetése végett, hogy mi hogyan tér el egymástól White és Ricœur narrativitáselméletében, különös tekintettel a referencialitás kérdésére, külön is érintenem kell azt a kérdést, ahogy a két elméletalkotó az értelmezés (az interpretáció) fogalmával operál.

White szembeállítja saját fogalomhasználatát az interpretáció fogalmának azzal a használatával, mely szerint az csupán véleményt és nem tudást szül, és ez okból szigorúan kerülendő a történész munkájában.¹⁷ Az analitikus történetfilozófia narrativista szószólói által előnyben részesített fogalomhasználat szerint az interpretáció elengedhetetlen a tapasztalati tudás előállításához, amely a tudományos bizonyítás, a verifikáció és/vagy a falszifikáció útján szerez magának gondolati érvényt. A források által homályban hagyott történések kiderítése, a cselekvési motívumok tisztázása (amiről többnyire szintén hallgatnak a források) és az ismert

14 = = Uo. 21.

15 = = Ricœur, 2004: 146–181.

16 = = Ricœur narrativista történetelméletét a magyar olvasó megismerheti néhány magyarra fordított szövegrészletből: Ricœur, 1999, különösen 163–411.; Ricœur, 2010, különösen 109–130.

17 = = White, 1978.

eseményeknek a többire való hatását tisztázó következtetések miatt van égetően nagy szükség az interpretáció műveletére. Végül White attól a Lévi-Strausztól is elhatárolja magát, aki szerint a történetírás csupán értelmezéssel, véleményes tudással szolgál a múlt a dolgairól, így nem többel, mint a múlt egyfajta mitikus képével szolgál.

Northrop Fry ösztönzésére hallgatva, ő maga arra a történeti eljárásra igyekszik korlátozni az értelmezés fogalmát, mellyel a historikus megválasztja történeti elbeszélése cselekményesítésének a konkrét módját, kiválasztva azt a megoldást (sémát) a rendelkezésére álló repertoárból, mellyel a legjobb, a leghitelesebb jelentést vetítheti rá a történelmi mezőre. Ennek megfelelően minden történeti munkában az értelmezés két szintje fordul elő szerinte: az egyik, melyben a történész az események krónikájából kibontja a történetet, a másik, amelyben úgy határozza meg a történet státuszát, hogy tropológiai formát kölcsönöz neki, tehát a komédia, a tragédia, a románc vagy a szatíra műfajában beszéli el a történelmet. Az értelmezés ilyenformán kizárólag az írást és nem a kutatás műveletét egyaránt érintő szellemi ténykedést jelent nála; ami White szerint itt egyedül értelmezendő, az nem más, mint a történet számára kölcsönzött cselekményforma megválasztása, továbbá a magyarázat meghatározott módja, amely egyformán lehet ideografikus, organicista, mechanisztikus vagy kontextualista.

Ricœurnél az interpretáció fogalmának a hatóköre egyáltalán nem merül ki a reprezentáció imént felidézett funkciójában, hanem ellenkezőleg: a történeti művelet egész folyamatában jelen lévő szellemi munkát fejezi ki; ezzel olyan komplex nyelvi tevékenységet rejt magában, amely egyaránt felöleli a következőket: mindannak a tisztázását és kibontását, amely a beszélő szándékainak jobb megértését szolgálja; annak felismerését, hogy ugyanarról többféleképpen vélekedhetünk, ami ezáltal utat enged a vita, az eltérő álláspontok számára; tartalmazza azt a beismerést is, hogy az értelmezés háttérében homályos és ismeretlen szándékok is megbújhatnak, amit lehetetlen tudnunk és tekintetbe vennünk. Ebben a bonyolult diszkurzív térben az értelmezendő dolog a kijelentés nyelvi aktusától egészen az értelmező személyig terjed. Mindez tehát a történeti tudás úgymond szubjektív oldalát is érinti, ami viszont korrelál annak objektív oldalával.¹⁸

Az értelmezés aktusa – Ricœur szerint – már akkor is elengedhetetlen, amikor még csak a levéltárban találkozunk a forrásokkal, és mindaddig folyton kísér bennünket, amíg nem születik meg a történeti elbeszélés, sőt olykor azon túl is, a diszkurzusok párbeszédében szintűgy. Mindenki tévúton jár tehát, aki az interpretációt a reprezentációval azonosítja, elkülönítve ily módon a történeti művelet többi elemétől; ezt cselekedve az illető kilúgozza az érvelés mozzanatát az értelmezés retorikájából. Az értelmezés ezáltal mindenféle kapcsolatát elveszti a valóság kimondásával, hogy pusztán csak a vélemény és a vélekedés, nem pedig a tudás letéteményesének a szerepét tölthesse be ezek után.

¹⁸ = Ricœur, 2004: 337.

Az értelmezés kétfajta, egymástól különböző fogalmának a szembeállításával plasztikusan kidomboríthattuk a narrativista történetelmélet imént vázolt két változatának a szembeszökő különbségét, már ami a történeti elbeszélés referenciális vonatkozását illeti. Az imént kifejtett gondolatmenet egyúttal arra készítet bennünket, hogy határozottan utasítsuk el magunktól azt a sommás megítélést, van belőlük elég, amely részint tudatlanságból, részint pusztá előítéletből könnyű kézzel a szemétkosárba hajítaná a történetírás mint *poétikus tudás* (Jacques Rancière kifejezésével élve ez alkalommal¹⁹) fogalmát; és tenné ezt azon az alapon, hogy az úgymond ellentmond a valóságtudományként tekintett történetírás valójában csak egyetlen meghatározott hagyomány szerinti öntudatának vagy ethoszának. Hayden White ebben a szinte példa nélküli munkájában, a *Metatörténet*ben történetesen ennek a historista, az ő saját fogalmai szerint színekdochikus történeti tudatnak a kritikáját nyújtja a történeti képzelőerő mélystruktúrájának megragadásával. A *Metatörténet* ezzel a történetírói önismeret immár elengedhetetlen gondolati forrásává válik számunkra.²⁰

Egy dolog van vagy lehet még hátra, hogy megvizsgáljuk Hayden White viszonyát Paul Ricœur teoretikus teljesítményéhez. Ehhez kellő alapot nyújt az a két reflexió, melyeket White a francia teoretikus két munkájával kapcsolatban vetett papírra. White elsőként Ricœur *Idő és elbeszélés* című *magnum opus*ával, főként annak első kötetével kapcsolatban fogalmazta meg a reflexióit a mű angol nyelvű kiadása és Ricœur 70. születésnapja alkalmával.²¹ Második alkalommal Ricœur utolsó nagy munkája, a történetelméleti munkássága mintegy szintézisét nyújtó *Emlékezet, történelem, felejtés* című munka angol nyelvű kiadása kapcsán adta közre White a maga reflexióit, immár a könyv szerzőjének halála után.²² Tekintve azonban, hogy ennek a két írásműnek a beható elemzése meghaladja jelen írás fogalmi kereteit, le kell mondanunk ez utóbbi feladat teljesítéséről.

= = = Hivatkozott irodalom = = =

Barthes, 2003

Barthes, Roland: A történelem diskurzusa. In: *Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái*. Szerkesztette: Kisantal Tamás. L'Harmattan–Atelier, Budapest. 87–98.

19 == Rancière, 1994: 8.

20 == White, 1973.

21 == White, 1987.

22 == White, 2007.

Burghière, 2009

Burghière, André: *The Annales School. An Intellectual History*. Cornell University Press, Ithaca.

Danto, 1968

Danto, Arthur C.: *Analytical Philosophy of History*. Cambridge University Press, Cambridge.

de Certeau, 2007

de Certeau, Michel: A történeti művelet. In: *Az Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. Szerkesztette: Benda Gyula – Szekeres András. L'Harmattan–Atelier, Budapest. 463–512.

Gyáni, 2020

Gyáni Gábor: *A történeti tudás*. Osiris, Budapest.

Lorenz, 2000

Lorenz, Chris: Lehetnek-e igazak a történetek? Narrativizmus, pozitivizmus és a „metaforikus fordulat”. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerkesztette: Thomka Beáta. Kijárat, Budapest. 121–146.

Rancière, 1994

Rancière, Jacques: *The Names of History*. Foreword by Hayden White. University of Minnesota Press, Minneapolis.

Ricœur, 1999

Ricœur, Paul: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Válogatta és szerkesztette: Szegedy-Maszák Mihály. Osiris, Budapest.

Ricœur, 2000

Ricœur, Paul: Történelem és retorika. In: *Narratívák 4. A történelem poétikája*. Szerkesztette: Thomka Beáta. Kijárat, Budapest. 11–24.

Ricœur, 2004

Ricœur, Paul: *Memory, History, Forgetting*. Trans. Kathleen Blamey – David Pellauer. University of Chicago Press, Chicago.

Ricœur, 2010

A diszkurzus hermeneutikája. Paul Ricœur válogatott tanulmányai. Válogatta és szerkesztette: Kovács Gábor. Argumentum, Budapest.

White, 1973

White, Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

White, 1978

White, Hayden: Interpretation in History. In: uő: *Tropics of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore. 51–80.

White, 1987

White, Hayden: The Metaphysics of Narrativity: Time and Symbol in Ricœur's Philosophy of History. In: uő: *The Content of the Form. Narrative Discourse and Historical Representation*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore. 169–184.

White, 1997a

White, Hayden: A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás. In: uő: *A történelem terbe*. Összeállította: Braun Róbert. Osiris, Budapest. 68–102.

White, 1997b

White, Hayden: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In: uő: *A történelem terbe*. Összeállította: Braun Róbert. Osiris, Budapest. 103–142.

White, 1997c

White, Hayden: A ténybeli ábrázolás fikciói. *Műhely*, 4. sz. 62–68.

White, 2001

White, Hayden: A történelem poétikája. *Aetas*, 1. sz. 134–164.

White, 2007

White, Hayden: Guilty of History? The *Longue Durée* of Paul Ricœur. *History and Theory*, No. 2. 233–251.

Kulcsszavak

=====

Hayden White, történelmi emlékezet, Metahistory, történelemelmélet

Hayden White

Wesleyan University Special Collections & Archives

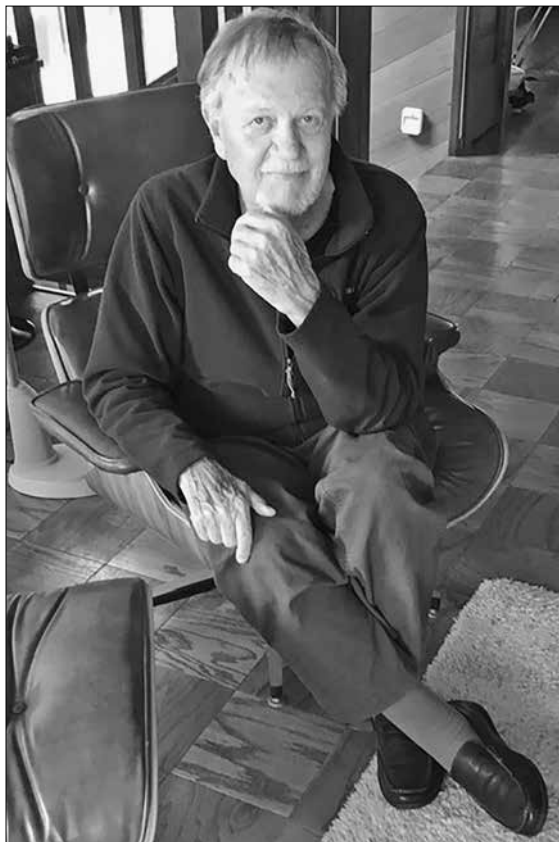
/ Referential Reality and Narrativity /

White and Ricoeur

In the theory of historical narrativity, two outstanding rival concepts exist side by side, the one elaborated by Hayden White and the other worked out by Paul Ricoeur. The theory of tropology advanced by White assumes that there is a difference and a huge gap between the research and writing phases in the work of a historian. According to him, before the historian would focus on the data of the historical field with the aim of representing and explaining them, he has to *pre-figure* the field, „that is to say, constitute it as an object of mental perception”. Accordingly, it is the historian who creates the notion of history by ascribing meaning to the past by relying upon the data accessible to him. This has usually been done by telling the *story* of it in order to charge those events with the symbolic significance of a comprehensible plot structure.

Paul Ricoeur does not deny the importance of White’s pioneering theoretical undertaking, but still insists on not missing the referential moment that distinguishes history from fiction. According to him, one also has to count with the various modes of representation, also taking narrative form, of those of explanation and/or understanding, coming from the testimony of the historical actors, who declare to have been present where past things happened. It is through these in the documentary moment of historian’s recognition that the presumed truth of the past may be reached.

Beyond all of this, I am going to demonstrate how the two eminent narrativist theoreticians reacted to each other in assessing both the merits and the faults of the theories advanced by the one and the other.

Hayden White, 2017.

The Brose-White Trust

= = = = *Kisantal Tamás* = = = = =

/// A történelemelmélet terhe, avagy lehet-e barátság történelem és irodalom között, és ha igen, miért nem

„...egy előadása után a kérdésszekcióban azzal lőtt le egy öntelt fickót, aki húsz percen keresztül nyomott valami provokatív kérdést, hogy vállat vonva annyit mondott neki: »Hé, de hiszen ez csak egy elmélet! Miért veszed ennyire komolyan? Ha nem tetszik, keress másikat!«”

(Egy visszaemlékezés Hayden White-ra)

Két krónika Hayden White életéről és munkásságáról

= = = Krónika 1.

1953: Miután a University of Michiganen MA-fokozatot szerzett, a huszonöt éves Hayden V. White egy Fulbright-ösztöndíj keretében Rómába utazik, hogy a középkori pápaság történetét tanulmányozza. Itt ismerkedik meg az irodalomtörténész Mario Prazzal, akinek felkérésére megírja első eszmetörténeti és történetfilozófiai tanulmányait.

1955–1973: Miután 1955-ben megvédi középkori egyháztörténeti tárgyú disszertációját, White több egyetemen tanít, érdeklődése pedig az egyháztörténet felől egyre inkább a történetfilozófia felé mozdul el. Az 1960-as évek társadalmi lázongásai az egyetemeket is elérik, ekkoriban számos alkalommal tiltakoznak a diákok tanterv-reformot követelve, White pedig fiatal oktatóként támogatja ezeket a mozgalmakat. 1966-ban jelenik meg a *History and Theory* című történetfilozófiai folyóiratban egy tanulmánya, „The Burden of History” (A történelem terhe) címmel. A szöveg afféle kiáltvány, amelyben a szerző a megelőző félszáz évben a nyugati kultúrában megfigyelhető történelemellenesség magyarázatát a diszciplína konzervativizmusában véli felfedezni, és némi lázadó attitűddel elsősorban a kortárs művészet újításai felől kívánja megreformálni a történetírást.

1972: White bírósági panaszt nyújt be Edward M. Davis Los Angeles-i rendőrfőnök ellen, mivel szerinte a rendőrség beépített emberekkel figyeltet meg egyetemi órákat, jelentéseket készít az ott elhangzottakról, valamint egyetemi szervezetekhez csatlakozva ellenőrzi ezek tevékenységét. A Legfelsőbb Bíróság egyhangúlag White-nak ad igazat, ezzel precedenst teremtve Kalifornia államban az egyetemi politikai aktivitás rendőrségi felügyeletének visszaszorítása terén.

1973: A patinás Johns Hopkins University kiadónál napvilágot lát White addigi legvaskosabb kötete, a több mint tízéves munkával készített *Metahistory*. A könyvben White forradalmian új teóriát dolgoz ki a történelmi szövegek olvasására, ezzel új utat mutatva mind a kissé kifulladásban lévő analitikus történetfilozófiának, mind pedig a történettudománynak. A kor neves történetfilozófusa, Louis O. Mink alig pár héttel a mű megjelenése után ezt írja róla: „E könyv kapcsán minden olyan történésznek, aki reflexióval szemléli saját tevékenységét, újra át kell gondolnia, hogyan látja a történelmet.”

1978: Megjelenik White tanulmánykötete, a *Tropics of Discourse*. Ebben szerepel a szerző egyik legtöbbet idézett szövege, amelynek már a címe is provokatív: „A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás” (*The Historical Text as Literary Artifact*, a tanulmányt először 1974-ben publikálta, stílszerűen a *Clio* című folyóiratban). Ebben az időszakban White egyre szélesebb körben ismertté válik, igaz, nem feltétlenül a történészek közt, ám hatása és hivatkozottsága látványosan megugrik.

1980-as, 1990-es évek: Egyre több történész végzettségű kutató kezd foglalkozni a történetírás és a nyelv viszonyával, valamint a történelem diszkurzív összetevőivel. Munkáik, vizsgálódásaik egyértelműen White nyomdokain haladnak, még ha sokszor vitatkoznak is vele, ám legtöbbször elismerik, hogy a *Metahistory* és a szerző tanulmányai új utat nyitottak a történelemről való gondolkodásban. Bizonyos teoretikusok egyenesen a humántudományok „narratív fordulatáról” beszélnek, White-ot tartva e forradalom egyik vezéregyéniségének. Olyan neves tengerentúli és európai gondolkodók kezdenek foglalkozni a narráció és a nyelv történetíráson belüli funkciójával, mint az amerikai Dominick LaCapra, a brit Stephen Bann, a lengyel Ewa Domańska, a német Jörn Rüsen vagy a holland Frank Ankersmit. Emellett White eszméi lényeges hivatkozási pontok a kortárs kontinentális filozófia egyik legfontosabb művének, Paul Ricœur *Temps et récit* (Idő és elbeszélés, 1983–85) című háromkötetes korszakalkotó munkájának gondolatmenetében is.

1987: Újabb könyve jelenik meg, a *The Content of the Form*. Ahogy a tanulmánykötet címe is jelzi, White-ot a „forma tartalma” foglalkoztatja, vagyis az, hogy egy adott szöveg nyelvi-narratív összetevői milyen módon határozzák meg értelmezését, illetve miféle történelemképről árulkodnak. A kötet első felének tanulmányai egy-

értelműen a történetírássra koncentrálnak, rámutatva, hogy bizonyos korszakokban a múlt reprezentációját célzó munkák formális jegyei is történelemkonceptiókat közvetítenek. Vagyis White az 1960-as évek esztétörténeti kutatásait viszi tovább, formalista megközelítése egyértelműen történeti tétellel bír.

1988: Megjelenik Linda Hutcheon *A Poetics of Postmodernism* című könyve. A neves kanadai kutató bevezeti a „történetírói metafikció” („historiographical metafiction”) fogalmát, amely gyakorlatilag a Hayden White-i teória alkalmazása a kortárs irodalmi művekre. Hutcheon szerint a történettudományban lezajlott fordulat egyfajta „korjellemző”, amely az irodalomban is megfigyelhető: a kortárs regények ugyanúgy a múlt szövegszerűségét és a történelmi események szabad értelmezhetőségét hangsúlyozzák, mint a közelmúlt történelemelmélete. Néhány évvel később *History and Topology* (1994) című könyvében a holland Frank Ankersmit a téma „másik oldalát” járja körül, rámutatva bizonyos kortárs történetírói szövegek posztmodern jegyeire.

1992: A Saul Friedländer szerkesztette *Probing the Limits of Representation* című tanulmánykötet egyik tanulmányában White a relativizmus és a szélsőjobboldali ideológiák rokonságával kapcsolatos kritikákra válaszolva bevezeti a „modern esemény” („modernist event”) fogalmát, amelyben saját eddigi nézeteit továbbfejlesztve és újragondolva arra helyezi a hangsúlyt, hogy a modernitás bizonyos, társadalmilag meghatározó eseményeinek adekvát ábrázolására a modern és a posztmodern irodalom eszközei a legalkalmasabbak. Ezzel tulajdonképpen *A történelem terhe* konklúzióját szövi tovább a kortárs irodalomtudományos eredményeket beépítve. White-ot egyre kevésbé a történettudomány és egyre inkább a történeti tudás és a történelemmel kapcsolatos társadalmi diskurzusok foglalkoztatják, diszciplináris határokon túllépve igyekszik szélesíteni korábbi vizsgálatait.

1997: Megjelenik a *Rethinking History* című folyóirat első száma. Az orgánus kifejezetten a történelemelmélet legújabb kérdéseit, illetve az újabb teoretikus eredményekkel számot vető, kísérletező jellegű történetírást elemző cikkeket, recenziókat közöl. Bár maga White összesen csak hét tanulmányt publikál a folyóiratba, 2023-ig több mint háromszáz cikk foglalkozik vele – vagy legalább hivatkozik valamelyik szövegére.

1990-es évek vége, 2000-es évek eleje: White két tanulmánykötetet publikál: 1999-ben jelenik meg a *Figural Realism*, 2010-ben pedig a mintegy ötven év esszéiből összeválogatott *The Fiction of Narrative*. Az utóbbihoz írt előszóban a szerző bevallja, hogy hajdan azért választotta a történettudományt, mert azt hitte, a történelem „valóságghű”, ideológiamentes. Ebben azonban csalódnia kellett, sőt szerinte a historiográfia szcientizmusa maga is ideológia, amely köldöknézésre, apátiára,

a társadalmi cselekvéstől való elfordulásra sarkall. Nem így a modern irodalom, vallja a szerző, amely sokkal közelebb hoz minket történetiségünkhöz, mint a történeti diszciplína.

2007: Megjelenik a *Manifestos for History* című tanulmánykötet, amelyben elsősorban a *Rethinking History* körüli szerzők fejtik ki véleményüket (vagy fogalmaznak meg kiáltványokat) a történettudomány átalakításával, autentikus folytatásával kapcsolatban. Az utószóban Hayden White mintegy a mozgalom szellemi atyjaként igyekszik kontextusba helyezni a manifesztumokat, és a tanulmány végén ismét hitet tesz a történeti szemlélet tudományon kívüli bővítése, illetve a kortárs szép-irodalom történelemképének fontossága mellett.

2014: Megjelenik a *The Practical Past*. Ez lett White életében kiadott utolsó tanulmánygyűjteménye. A címadó esszében a szerző élesen elkülöníti a történészek által tanulmányozott történeti, valamint a más közegekben – a közösségi emlékezetben, a kulturális örökségben, a művészetekben stb. – megjelenő gyakorlati múltképet. Míg az első alapvetően tudományos kritériumokat és sztenderdeket követ, addig a gyakorlati múlt morális jellegű, az adott társadalom (azaz a mindenkori jelen) múlthoz és a történetiséghez való etikai viszonyára épít. A kötet szerteágazó tanulmányai elsősorban ezt a – szigorúan vett történelmi diszciplínán kívüli – múltkonceptiót járják körül.

2014: Napvilágot lát a *Metahistory* negyvenéves évfordulós kiadása.

2018: Hayden White halála. Nemcsak tudományos berkekben emlékeznek meg a szomorú eseményről, hanem sok napilap is cikket közöl a tudós munkásságáról. White műveit számos nyelvre lefordították, és többek közt angolul, németül, lengyelül, spanyolul és portugálul jelentek meg monográfiák róla és műveiről. Egy évvel később egyik tanítványa, a lengyel Ewa Domańska visszaemlékezésében így ír White-ról: „Egy lázadó, aki arra bátorított, hogy szabadítsuk fel magunkat a történelem terhe alól.”

= = = Krónika 2.

1953: Miután a University of Michiganon MA-fokozatot szerez, a huszonöt éves Hayden V. White egy Fulbright Ösztöndíj keretében Rómába utazik, hogy a középkori pápaság történetét tanulmányozza.

1955: Leadja és megvédi doktori értekezését, amelynek címe: *The Conflict of Papal Leadership Ideals from Gregory VII to St. Bernard of Clairvaux with Special Reference to the Schism of 1130* (Nézeteltérés a pápai vezetői elvek körül VII. Gergelytől Clairvaux-i Szent Bernátig, különös tekintettel az 1130-as egyházszakadásra). A disz-

szertáció bőséges forrásanyagot mozgósít, elsősorban a Max Weber-i szociológia metodológiáját és terminológiáját alkalmazza, és viszonylag szép szakmai sikert arat.

1955–1973: White ebben az időszakban több egyetemen tanít az egyháztörténet és az eszmetörténet megbecsült kutatójaként. Fontosabb publikációi is leginkább eszmetörténeti jellegűek: 1966-ban a *The Emergence of Liberal Humanism* társszerzője, 1973-ban pedig megjelenik összefoglaló áttekintése *The Graeco-Roman Tradition* címmel. Az 1960-as évek derekán egy rövid, nagyjából kétszáz oldalas mű írásába kezd a 19. századi történetírásról. Első változatát Carl Schorske dobja vissza, majd a jelentősen kibővített végső szöveget több kiadó is visszautasítja.

1973: Végül a Johns Hopkins University kiadójánál megjelenik a *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Itt sem volt könnyű a kiadás, a két peer-reviewer egyike, a korszak vezető történetfilozófusa, Maurice Mandelbaum egyáltalán nem lelkesedett érte. A másik bíráló, Lionel Gossman eszmetörténész és irodalmár később, a mű hatástörténetét látva némiképp megbánja támogatását.

1974–1977: Szórványosan jelennek meg ugyan recenziók a könyvről, de nem arat kirobbanó sikert. A publikáció utáni évben például egyetlen olyan jelentősebb kritika születik, amelynek történész a szerzője. A recenzens méltatja ugyan White nézeteinek újszerűségét, konklúziójában azonban a szemléletmód – ti. a történeti tudásnak a nyelvre és a poétikára való redukciója – veszélyességére hívja fel a figyelmet.

1978: Megjelenik White tanulmánykötete, a *Tropics of Discourse*. A mű már az alcímében is (*Essays in Cultural Criticism*) hangsúlyozza eltávolodását a történettudománytól. Valóban, néhány, a történelem formái jegyeit vizsgáló szövegen kívül inkább olyan filozófiai és irodalomelméleti jellegű problémákra koncentrálnak, mint például Benedetto Croce Vico-kritikája, Michel Foucault műveinek tropológiai dimenziói vagy a kortárs irodalomtudomány állapota. A történészi szaklapok gyakorlatilag negligálják is a művet, mindössze a *Journal of Modern History*-ban jelenik meg róla 1980-ban egy rövid recenzió, amely ráadásul közösen ismerteti White könyvét James M. Curtis *Culture as Polyphony* című munkájával, a cikk végén kerek pereg kimondva: a két mű közül a recenzens Curtis munkáját tartja jelentősebbnek.

1980-as, 1990-es évek: Számos történész bírálja White álláspontját. Legfőbb vádjuk, hogy a szerző elkülöníti egymástól a (szerinte) megismerhetetlen történelmi valóságot és a (szerinte) óhatatlanul torz és ideologikus történetírást. Egy ausztrál történész, Keith Windschutte egyenesen a „történelem meggyilkolását” veti a White és mások fémjelezte posztmodern irányzatok szemére. Emellett olyan történészek is kritizálják, akiknek munkáit maga White és követői próbálnak meg saját táboruk-

hoz kapcsolni. Az olasz mikrotörténelem egyik legjelentősebb kutatója, Carlo Ginzburg például rokonságot lát a *Metahistory* szerzőjének munkássága és egyes fasiszta gondolkodók tézisei között, a francia kultúrtörténet-írás fontos alakja, Roger Chartier pedig egy tanulmányában négy pontban bírálja White-ot, többek közt a történelmi relativizmus és a holokauszttagadó attitűd veszélyes rokonságára rámutatva.

1987: Újabb könyve jelenik meg, a *The Content of the Form*. Habár alcímében szerepel a „történelmi” szó (*Narrative Discourse and Historical Representation*), ennek ellenére az előző tanulmánykötethez hasonlóan ez is sokkal inkább sorolható a kortárs irodalom- és kultúraelméletet vizsgáló munkák közé, mint a történettudomány körébe. Amikor White történelemről beszél, leginkább más történészek munkáját elemzi és kritizálja. Nem véletlenül jegyzi meg ugyanebben az évben Allan Megill egy cikkében, hogy White az 1970-es évek közepe óta javarészt „fekete báránynak” számít a szaktörténészek szemében.

1991: White-ot az American Academy of Arts and Sciences tagjai közé választják. Az egyesület honlapja szerint a tudós kutatási területe az irodalom- és a nyelvtudomány.

1992: A Saul Friedländer szerkesztette *Probing the Limits of Representation* című tanulmánykötet egyik szövegében White megpróbál válaszolni a relativizmus és a szélsőjobboldali ideológiák hasonlóságával kapcsolatos kritikákra. Egy új fogalom, a „modern esemény” („modernist event”) bevezetésével igyekszik kibújni a vádak alól. A teória szerint bizonyos modern események (mint a holokauszt, más 20. századi genocídiumok, katasztrófák) determinálják saját ábrázolásmódjukat. Az elmélet sokak számára nem túl meggyőző, hiszen ezzel a szerző saját korábbi gondolatainak (vagyis a történelmi események szabad reprezentációjának) mond ellen.

1995: Egy interjúban Hayden White elmondja, hogy manapság már nem sok történettudományos művet olvas, sokkal inkább érdekli a filozófia, valamint a modernizmus és a posztmodern szépirodalma.

1990-es évek vége, 2000-es évek: White egyre messzebb távolodik a történettudománytól, és a történészek is egyre messzebb távolodnak White-tól. A mozgalom által „kísérletezőnek” vagy posztmodernnek tartott történészek (például a mikrotörténelem vagy az új kultúrtörténet-írás képviselői) javarészt visszautasítják e címkét, sőt hevesen kritizálják White és társai relativizmusát. Az ekkoriban megjelent White-könyveknek már szinte semmilyen hatása nincs a történettudományon belül.

2018: Hayden White halála. Nemcsak tudományos berkekben emlékeznek meg a szomorú eseményről, hanem számos napilap is cikket közöl a tudós munkásságáról. A legtöbb cikk alapvetően a *Metahistory* és az 1970-es, '80-as évek esszéinek gondolatmenetét ismerteti, elsősorban a történetírói szövegek fikcionalitására és a történelem konstrukciójellegére téve a hangsúlyt.

2018–: Bár szórványosan megjelennek még White-tal és a narrativitással foglalkozó tanulmányok, esetleg könyvek, ám beigazolódni látszik, hogy a teoretikus gondolatai maguk is csupán egy történeti korszak, intellektuális divat termékei voltak. Például a legfontosabb angolszász történetelméleti orgánus, a *History and Theory*, amelyben a legtöbb írás évtizedig a narrativista nézőpont problémáit boncolgatta, az utóbbi néhány évében már elvétve közöl ilyen jellegű cikket. Mostanában a legújabb szellemi irányzatok (vagy inkább divatok) szerepelnek a lapban: az antropocén problémái, a nem emberközpontú történettudományos irányzatok (környezettörténet, állattörténet stb.), a mesterséges intelligencia kihívása és ehhez hasonló témák.

= = = Csín és bín, avagy a kísérleti történettudomány esete az akadémiai élettel

Ha jól emlékszem, Budapesten, a CEU-n volt egy konferencia valamikor a 2000-es évek elején, ahol az egyik szekcióban (nem vagyok benne biztos, de talán Hayden White elnökölt) egy előadó, Alun Munslow azt mondta: szeretné megérni, hogy valaki történelem szakon képregényformában adja be a PhD-értekezését – és el is fogadják azt. Azóta eltelt pár év, a világ nem lett jobb hely, sőt: a CEU elköltözött, Munslow és White sincs már az élők sorában, és nem tudok róla, hogy bárki képregény-disszertációt írt volna. Nyilván technikai okai is lehetnek: rajztudásomból (pontosabban annak hiányából) adódóan esélyem sem lenne e cikket képregényben prezentálni. Meg persze azt is nehéz volna elképzelni, hogy mutatna, mondjuk, egy flamand falvak késő középkori agrárviszonyairól szóló értekezés képregényben, és jó eséllyel kevés kiadó látna fantáziát Braudel *Földközi tenger*-könyvének rajzos adaptációjában. Munslow azonban bizonyára nem ezekre a problémákra gondolt, hanem arra, hogy az akadémiai szféra finoman fogalmazva nem túl toleráns a formai kísérletezgetéssel. Vagy legfeljebb akkor, ha szerzője már befutott kutató, bebizonyította, hogy ismeri tudománya csínját-bínját. Nemcsak a bín, vagyis a kutatói metodológiát, hanem a csínt, azaz az akadémiai írásmód tudományosságát, lábjegyzetelési metódusát, száraz érvelésmódját is. Hiszen a csín egyik központi eleme, hogy minél kevesebb legyen belőle: legyünk tudományosak, ne szaporítsuk a szót, ne díszítgessünk. Kísérletezni meg pláne ne! Főleg, ha valamilyen nyugati (angolszász) folyóiratba írunk: legkésőbb a második bekezdésnél mondjuk ki, mi a tézisünk, a tárgyalásmód legyen puritán, ne dobálózzunk a felesleges jelzőkkel, a végén foglaljuk szépen össze az eddigieket, vonjuk le a következtetéseket, aztán reménykedjünk, hogy a peer-reviewer kegyes lesz hozzánk, és nem íratja át az egészét. Aka-

démiai előmenetelünkhöz pedig kellene a publikációk, minél tekintélyesebb helyen jelennek meg, annál jobb, folyamatos áldozatot kell bemutatnunk МТМТ-istennek. A tudományos próza kigyója ennen farkába harap: azt csináljuk és úgy csináljuk, amit és ahogy elődeink csináltak.

Félreértés ne essék, most nem a belbecsről beszélek, hanem a külcsínről. Egy akadémikus nyelven megírt munka is lehet izgalmas, érdekes, vagyis régen rossz, ha ezek közül egyik sem. Azt is tudom, hogy túlzok, hiszen valamennyi mozgásterünk a csínban is van, lehetünk jó stílusúak – legalábbis amíg az (a szerkesztő szerint) nem válik öncélúvá. Hayden White, a történettudomány egyik legnagyobb enfant terrible-jeként lett elkönyvelve, aki fenekestül felforgatott mindent azzal, hogy a diszciplínát a szépirodalommal rokonította. „A történelmi szöveg mint irodalmi alkotás” – így hangzik White eredetileg 1974-es cikkének címe, amely többek között arra hívta fel a figyelmet, hogy a történész óhatatlanul is irodalmi formákat használva hozza létre a múltbeli események egy adott értelmezését. Ha azonban elolvassuk White szövegeit, akár ezt, akár az egy évvel korábban megjelent, az elméletet megalapozó *Metahistoryt*, vagy bármi mást a szerzőtől, látható, hogy maga White formai téren a legkevésbé sem lépett ki az akadémiai komfortzónából. Jól megírt értekezések, mindegyiknek van eleje, közepe és vége, tézise és konklúziója, számos lábjegyzete – szóval minden, amit egy tisztességes tudományos szövegtől elvárunk. Sok belbecs, kevés külcsín. Alun Munslow szövegei nemkülönben (bár White-hoz képest a belbecs jóval kevésbé innovatív, de a stílus nála is ugyanúgy megmarad a jól bevált sztenderd mentén). Sőt, a legtöbb teoretikus igencsak hagyományos akadémiai nyelven és formában írta meg, hogy a tudományos diskurzus hamis illúziót kelt, az irodalom pedig felszabadít.

A legfőbb kérdés és probléma szerintem nem annyira a történész szövegén belül nyilvánul meg, hanem a szöveg és a befogadó viszonyában. Magyarul, amikor egy történészi munkát a kezembe veszek, adott előfeltevéseim vannak, várok valamit a szövegtől – a történetírás lényegében véve ugyanolyan *műfaj*, mint a krimi, a szakácskönyv vagy a romantikus regény. Úgy értem, a műfajelmélet egyik legnagyobb közhelye, hogy egy adott zsáner alapvetően kijelöl bizonyos olvasási kódot és olvasói attitűdöt. Jorge Luis Borges krimiről szóló esszéje például rendkívül szórakoztatóan bemutatja, mi lenne, ha a *Don Quijotét* olyasvalaki kezdené olvasni, aki azt hiszi, krimit vett a kezébe. Már az első soroktól nyomokat keresne, figyelne, ki lesz majd a potenciális áldozat, a felvázolt helyzet hogyan alakul majd bünténnyé. Ha szakácskönyvet veszek, örülök, ha jó a stílusa és szellemes, de első-sorban jókat akarok főzni belőle, vagyis *használok* valamire. (Esterházy Péter jó két évtizede recenziót írt Váncsa István szakácskönyvéről. A kritika Váncsa munkáját szöveggént, irodalmi alkotásként vizsgálta, és rajta keresztül a főzéshez kapcsolódó szertartásainkat, morális és esztétikai viszonyunkat mutatta be – bölcsen és szellemesen, ahogy Esterházytól megszokhattuk. Pont akkor került azonban eléem a szöveg, amikor néhány nappal előtte megfőztünk otthon egy Váncsa-receptet, és

nem sikerült valami jól. Nem lett finom, pedig követtük a receptet. Talán bennünk volt a hiba, talán a szövegben – többségében jók szoktak lenni a Váncsa-ételek, némelyik családi kedvenc lett –, de a balsiker apropóján azt éreztem: Esterházy csak egy dologban tévedett, de abban nagyot. Váncsa szövege nemcsak szellemes, jól megírt esszesorozat a főzésről, hanem elsősorban szakácskönyv, vagyis pragmatikai funkciója van: ha megfőzök egy receptet, legyen finom. A szerző például sosem ír menyiségeket, mert feltételezi, hogy aki olvassa, már tud főzni.) Ugyanígy a történetírás is műfaj, olyan olvasót feltételezve, aki ismeri a zsáner szabályait, és elvárásait is ezekhez igazítja.

Sokelemű a játszma, ismerjük jól. A tudományos világban vállaljuk, hogy egymásnak írunk, szövegeinket várhatóan csak pár kollégánk fogja elolvasni (első publikációnkat talán még az anyukánk is, de ő hamar megunja). Betartjuk a szabályokat, nem kísérletezünk, cserébe kapunk remek munkát, zsíros fizetést, nagy társadalmi megbecsülést. Vagy legalábbis sok munkánk lesz, a fizetésünk meg olyan, amilyen. A társadalmi megbecsülésünk... Régen, amikor hazalátogattam szülőfalumba, megszoktam, hogy folyamatos csalódást okozok az ismerőseimnek. Történész vagyok, tehát tudom, mikor mi történt. Irodalmár is vagyok, tehát mindent olvastam. „Milyen történész/irodalmár vagy, hogy még ezt sem tudod/olvastad?” – hangzott fel az állandó kérdés. Vagyis a történetstől alapvetően azt várják el, hogy tudják, mi történt. Wie es eigentlich gewesen, hogy Ranke sokat idézett mondatát citáljuk, amely minden White-ot követő elméletíró egyik kedvenc idézete lett, bebizonyítván a maxima naivitását.

Mostanában a történészek között állandó téma, hogy mit kezdjünk az egyre látványosabb társadalmi pozícióhanyatlással. Azzal a jelenséggel, amit az angolszász világban „public history” névvel illetnek: vagyis a szakmán kívüli, nem szakmabeliek által művelt és nem is nekik szóló történelemmel – a hol ilyen, hol olyan színvonalú, ám egy „rendes” történészi munkánál sokszor több példányszámban vásárolt történelmi témájú könyvektől a televíziós dokumentumfilmekén át az összeesküvés-elméletekre építő és/vagy nyíltan ideológiai célokat szolgáló múltmagyarázatokig. Az egyetlen általam ismert jelentősebb képregény formájú történelmi munka is inkább ehhez a szférához tartozik, Youval Noah Harari nagy ívű áttekintésének, a *Sapiens*nek létezik rajzos adaptációja. Sokan vizsgálták a témát, és megállapították, hogy a public history alapvetően a közösségi emlékezetet szolgálja ki, a történettudomány feladata pedig az lenne, hogy kritikai fórumot biztosítson ehhez, kiigazítsa, helyes irányba terelje. Miközben látjuk, hogy a nép, az istenadta nép, köszöni, de nem mindig kér a kritikából, őt aztán ne terelgesse senki, különben is, honnan vesszük, hogy nekünk van igazunk. Hiszen az igazság vagy odaát van (és megismerhető, csak mi, intézményesült hatalmi helyzetünknel fogva igyekszünk elferdíteni), vagy nincs is igazság, csak narratívák, értelmezések vannak, akkor meg miért ne lehetne az övék pont olyan jó, mint a miénk. Ráadásul, mivel csak minket kötnek a fránya intézményi szabályok, nekünk kell száraznak, unalmasnak lenni, jegyzetek-

kel telezsúfolni szövegeinket, aztán még csodálkozunk, hogy nem bennünket vásárolnak és olvasnak. Ha meg kísérletezzünk vagy elméletieskedünk, csak az derül ki, hogy lényegében fogalmunk sincs, mi is történt valójában, még saját elbeszélésünk igazában sem hiszünk. Kinek kell egy történész, aki még abban sem hisz komolyan, hogy ő maga tudja, mi történt?

Akkor mi a megoldás? Kísérletezzünk, vagy ne? Rajzoljunk képregényt, írjunk verseket, legyünk sokhangneműek, merüljünk el történelmi szereplőink tudatában? Csak hát itt is hátrányból indulunk, mert ezek is külön szakmák. Összeizadhatok néhány limericket, hexametert vagy haikut, mondjuk ilyeneket:

Volt egy férfi, neve Hayden White,
Összehordott tücsköt és bogárt.
A történelem fikció!
Ez nem kontradikció!
Sok történésznek ez tényleg fájt.

Régiek élete, végzete nem lesz historikává
Fikcionális az, és egy narratológikus eszme.

Mi történt? – kérded.
Semmi se biztos, hiszen
fikció a múlt.

Egyrészt, egyik versikém sem túl szakszerű, Hayden White elmélete ennél azért csöppecskét összetettebb. Másrészt, rímeim olykor megdöccennek, a ritmus sem tökéletes, ezt a mesterséget sokkal jobban művelik mások. Lehetünk másodrendű írók, gyenge költők, nem túl jó képregények rajzolói. Vagy, ahogy néhány kollégánk tette és teszi, írhatunk szépirodalmat is, némileg elkülönítve a szakmai és az írói énünket. Esetleg valamilyen hibrid műfajjal próbálkozunk, olyan történetírást művelve, amely túllép az akadémiai komfortzónán: fiktív elemeket rakunk a szövegbe, személyes hangnemet csempészünk bele stb., azaz *regényszerűbbé* formáljuk, és reménykedünk, hogy ami Simon Schamának vagy Robert Rosenstone-nak sikerült, az nekünk is összejön: elismer a szakma (vagy legalább a *Rethinking History* cikkeiben mi is példák leszünk majd a posztmodern történetíráásra). Persze a valószínűbb az, hogy ha ilyet írunk, azzal egyszersmind bevállaljuk, hogy szövegünkre a kutya se fog hivatkozni (már aziránt is szkeptikus vagyok, hogy esszém felfelé vinne az MTMT-isten szentélyének legszentebb bugyrát: a citációs táblázatot).

Talán rosszul van feltéve a kérdés. A legtöbb elméletíró eleve evidensnek veszi, hogy a történetírásnak az irodalmat kell követnie, illetve az irodalom mércéi a historiográfiára is alkalmazhatóak. Bizonyos mércék nyilván igen, s White-nak köszönhetjük, hogy legalább fél évszázada nemcsak az üzenetet tekintjük fontosnak, ha-

nem a médiumot is: a nyelvet, a narratív szerkezetet, a retorikai eszközöket. De azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ezek az elméletek javarészt az irodalomtudományból jöttek, és egy olyan korszak termékei, amely a humaniorák metatudománya-ként képzelte el a nyelvészetet és az irodalomelméletet. White maga is elismerte, hogy a *Metahistory* korának terméke, a strukturalizmus ideje alatt született – némi megkésettiséggel, tehetnénk hozzá, hiszen az 1970-es évek elején az irányzat már lecsengett, legfőbb európai képviselői már a „poszt” szférába léptek. A strukturalizmus zárójelbe tehetette a szövegen kívüli szférákat, és kétségkívül múlhatatlan érde-
mei voltak a szövegek vizsgálatát elősegítő nézőpontok és módszertan létrehozásában, ám ekkorra már éppen francia kidolgozói mutattak rá legfőbb hiányosságaira: a szöveg izolálásának problémájára és a külső szférák (az olvasó, a társadalmi környezet, a kultúra stb.) fontosságára az értelmezés folyamatában. Feltehető tehát a kérdés, hogy miért is kellene az irodalmat mindenek feletti mércének tekinteni a történetírás számára is. Hiszen más intézményrendszer van mögötte, amelynek mások az elvárásai, és teljesen eltérő olvasói attitűdök kapcsolódnak hozzá.

White és számos későbbi követőjének egyik mesternarratívája így hangzik: hajdan, az idők kezdetén történelem és irodalom még kéz a kézben jártak, retorika és tudomány még együtt, egymást szolgálva működtek. Aztán, valamikor a 19. században bekövetkezett a nagy törés: elváltak útjaik, a történelem elszakadt, önállóso-
dott, ment a maga útján, távolról integetve az irodalomnak, akit továbbra is nagyra becsült és csodált ugyan, de többé már nem vállalt vele közösséget. Eközben ő maga bőszen ápolgatta a realizmus örökségét, fennén hirdetve, hogy a realizmus nem egy korszak írásmódja, irodalmi eszménye volt, hanem a valóság ábrázolásának egyetlen megfelelő módszere. A Paradicsom kapui bezárultak, nem őrzi ugyan ke-
rub, de nem is kell: az irodalom is másfelé vette az irányt, fejlődött, meghalad-
ta a klasszikus realizmust, mindig reagált korának problémáira, sudár ifjává (vagy világszép leánnyá – ki-kí válasszon, melyiket akarja inkább) érett, s azóta is itt van velünk, továbbra is sudár/világszép és legfőképp ifjú. Nem így a történelem, aki elmerült tudományoskodásában, a tények bűvkörében a valóságot kergetve egyre öregebb és terméketlenebb lett, s az emberek mindinkább elfordultak előle.

Nem nehéz e mesében vagy mítoszban White 1966-os klasszikus esszéjének, *A történelem terhének* gondolatmenetét észrevenni. Később ehhez még némi politi-
kai felhang is társult, kiemelve, hogy a szakadás pont akkor következett be, ami-
kor megszülettek a nemzetállamok, és a történelem e konstelláció szolgálatába állt, a maga idejében igen nagy haszonnal, később azonban már inkább problematiku-
san. Tudom, hogy kissé (nagyon) leegyszerűsítettem White narratíváját, bár nem jobban, mint ahogy például ő leegyszerűsítette a történetírói elbeszéléseket, mind-
össze négy stratégiára (románc, komédia, tragédia, szatíra) redukálva azokat. Ezzel együtt akkor, abban a történelmi-társadalmi közegben komoly tételt bírt egy ilyen mitikus elbeszélés, a történetírás szövegszerűségének hangsúlyozása, valamint az is gesztusértékű volt, ahogy a modern irodalom formai újításait a történettudomány-

ra is alkalmazhatónak tartotta. Vagyis White ekkori szövegei többfrontos harcot vívtak: a *Metahistory* a történetírás elmélete és története (hiszen eredetileg historiográfiai áttekintésnek indult), az erősen kifulladásban levő analitikus történetfilozófiai vitákhoz való csatlakozás (lásd az *Előszó* történelmi magyarázat-modelljeit), valamint a diszciplína átalakítását szorgalmazó forradalmi gesztus. Mondhatnánk utópisztikusnak is, amennyiben történelmet és irodalmat vissza akarta vezetni egymáshoz.

Persze ez csak az egyik lehetséges történet és értelmezés. Hogy mi is történt valójában, többféleképp elmesélhető. Esszém legelején kétféle krónikában próbáltam meg bemutatni Hayden White pályafutását és a *Metahistory* hatástörténetét. Az ötletet egyébként loptam, méghozzá egy regényből: Julian Barnes *Flaubert papagája* című művének (*Flaubert's Parrot*, 1984) egyik fejezetében több krónikában írja le Flaubert életét, szigorúan a reális tényeket felsorolva egyszer siker-, majd bukástörténetként. A szövegre minden bizonnyal hatott White elmélete – maga Barnes ugyan tagadta, hogy ismerte volna a kortárs teóriákat (amit vagy elhiszünk neki, vagy nem, én a magam részéről élnék a kételkedés jogával). Bár talán (remélem) az általam felvázolt kétféle krónika narratívái magukért beszélnek, de hátha nem: az első az amerikai gondolkodó forradalmár attitűdjét és műveinek széles körű hatását hangsúlyozza, míg a második White-ot szaktörténésznek tekintve, szigorúan a diszciplína keretei közé helyezi munkásságát, a *Metahistoryt* és a narrativizmust pedig afféle múltó intellektuális divatként ábrázolja. Lehettem volna radikálisabb is, és a konspirációs elméletek logikája mentén a White-életműhöz legfeljebb távolabbról kapcsolódó társadalmi, kulturális jelenségeket is bevonhattam volna a történetekbe. Például az elsőhöz rendelhetnék több 1960-as évek végi, 1970-es évek eleji diákmozgalmi vagy ellenkulturális eseményt, még jobban kidomborítva White lázadó, „rock and roll” attitűdjét. (Amikor életemben egyszer személyesen találkoztam vele, 2004-ben, PhD-hallgató ifjoncként a CEU folyosóján cidrizve vártam a „nagy öregre” – 76 éves volt ekkor –, és legnagyobb megdöbbenésemre egyszer csak az egyik irodából kiperdült egy magas, virgonc amerikai úriember, aki fülbevalót viselt.) A másodikhoz például még erősebben felhozhatnám a holokauszttagadás korabeli szerepét. Vajon véletlen-e, hogy Robert Faurisson éppen a *Metahistory* megjelenésével egy időben írta első holokauszttagadó szövegeit? (Szerintem egyébként az: a Faurisson-féle holokauszttagadás mögött semmiféle relativista attitűd nincs, a francia szerző episztemológiájában leginkább pozitivista volt, azzal az apró megkötéssel, hogy a perverzió netovábbjaként egy sajátos antiszemita-náci tényfetisizmust valósított meg. Csak a tények számítanak, tény pedig az, amit ő ténynek tart. Annyiban azonban akár összekapcsolhatjuk őket, hogy White-ot és mindenféle relativizmust sokan éppen az összeesküvéselmélet-elvű áltörténészek, holokauszttagadók, „kitalált középkor”-próféták, „alternatív tényekben” hívók megjelenése miatt kritizálták. Bizonyára tényleg van némi összefüggés e mozgalmak népszerűvé válása és a teljesen félreértett relativizmus között. E narratíva szerint nem

a történelem és az irodalom szétválása jelentette a bűnbeesést, hanem éppen az, hogy a történelmet az irodalomhoz próbálták kapcsolni. Hiszen ha nincs valóság, csak elbeszélések vannak, akkor az „alternatív tények” ugyanúgy létjogosultak, mint a valódiak.)

Az mindenesetre mindkét kronológiából látható, hogy ha volt olyan szándéka White-nak, hogy újra összekapcsolja a történelmet és az irodalmat, ez legfeljebb felemás sikert ért el. A történészeknek esze ágában sem volt formai kísérletezgetésekre, irodalmiaskodásra pazarolni az idejüket, sőt, ahogy korábban már emlegettem, magának White-nak sem. Az írókat annál inkább megfertőzte a történelmi relativizmus és az önreflexió vírusa: az 1970-es évektől jöttek a nagy történelmi meta-fikciók: Umberto Eco, E. L. Doctorow, Julian Barnes, Graham Swift, J. M. Coetzee, Laurent Binet vagy nálunk (picit megkésve, de törve nem, az 1990-es évektől) Háy János, Láng Zsolt és Márton László regényei. Ha valaki azt kérné tőlem, mutassak olyan szöveget, amely alapvetően a történelemről szól vagy bizonyos történelmi eseményeket ábrázol és értelmez, emellett bátran kísérletezget a formával, teret hagy az önreflexiónak, inkább adnám a kezébe Barnestól a *Világ története 10 és fél fejezet-bent*, az *Anglia*, *Angliát* vagy Binet-től a *HHhH*-t, mint bármilyen mikrotörténelmi esettanulmányt vagy akár Simon Schamának az elméletírók által sokat hivatkozott és „posztmodern történetírásként” aposztrofált szövegét, a *Dead Certaintiest*. Nem állítom, hogy a fenti írók mindegyike olvasott White-ot (bár néhányan biztosan), azt sem gondolom feltétlenül, hogy az irodalom már megint két (vagy még több) lépéssel a történelem előtt jár. Inkább úgy fogalmaznék: a formai újítások mindig az irodalomtól jönnek. Mert az a dolga, ilyen kulturális elvárások vannak vele szemben, ilyen intézményrendszer épült rá. Mert az irodalom elsősorban nyelv, forma, játék. Persze, tudom, a történelem is elsősorban nyelv és forma, és nem vagyok naiv, azt is tudom, hogy az irodalom sem önkényes játék, számos társadalmi szabály köti, olyan rítusok és intézmények épülnek rá, amelyek meghatározzák (konkrét és metaforikus értelemben vett) eladhatóságát.

Philip Carrard egy Hayden White-ről szóló 2019-es tanulmányában az amerikai teoretikus és a történész-társadalom kapcsolatát „süketek párbeszédének” nevezte, kiemelve, hogy tulajdonképpen mindkét fél teljesen mást ért olyan fogalmak alatt, mint „fikció”, „irodalom”, „tény” vagy „valóság”, és máshogy látja a történész feladatát. Carrard szerint azonban White a 2010-es évek történészei között éppen egy olyan szerzőben lelt titkos szövetségesre, aki maga igen kritikus a white-i tanokkal: Ivan Jablonka 2014-es, *L’histoire est une littérature contemporaine. Manifeste pour sciences sociales* (A történelem a kortárs irodalom. Kiáltvány a társadalomtudomány számára) című könyve révén. A francia történész kétségkívül többször is bírálja White-ot és a posztmodernnt, miközben saját elképzelése nem áll messze tőle – pontosabban irodalom és történelem kapcsolatának vizsgálatában másra helyezi a hangsúlyt, mint az amerikai teoretikus.

A szerző szerint történettudomány és irodalom kapcsolatának vizsgálatában két fő csapdába vagyunk hajlamosak beleesni. Mindkettő redukció: az egyik, hogy az irodalmat a fikcióra redukáljuk (vagyis a történelmi szöveg irodalmi alkotás, amennyiben formája révén fiktív, ahogy, mondjuk, White állítja). A másik pedig, hogy az irodalmat a regényre szűkítjük: vagyis, ahogy már kifejtettem, a különböző korszakok regénypoétikaival mérjük össze a történetírást. Jablonka szerint azonban van egy olyan meglehetősen széles határterület vagy átmeneti sáv az irodalomban, amely felől a történetírás sokkal termékenyebben értelmezhető: a nem fikciós vagy tényirodalom igen sokféle megjelenése. Csak a kortárs irodalomból szemelgetve Jablonka olyan szerzőket és műveket nevez meg, mint Günter Grass *Hagymahántása*, Karl Ove Knausgård regényciklusa, a *Harcom* vagy Annie Ernaux teljes életműve. A francia történész nem említi ugyan, de ide sorolhatnánk még egy másik közelmúltban Nobel-díjat kapott szerzőnő, Szvetlana Alekszijevice könyveit is. Visszább menve megemlíthetjük az 1960-as és '70-es évek amerikai tényirodalmát és újszurnalizmusát (Truman Capote, Norman Mailer és Tom Wolfe műveit), a holokauszt- és Gulag-tanúságtételeket Primo Levitől Charlotte Delbón át Szolzsenyicinig és Varlam Salamovig, vagy még visszább Dosztojevszkij és Csehov szibériai visszaemlékezéseit, útinaplóit. Ha magyar párhuzamokat keresünk, a kortársak közül Oravecz Imre családtörténeti regénytrilógiáját, *A rög gyermekeit* emelhetném ki, visszább menve Tar Sándort vagy az irodalmi szociográfiák hagyományát. Nyilván hosszan bővíthetném a listát, nem is ez a cél. Inkább az, hogy a történetírás és irodalom különbségét nehezen lehetne szimplán a valóságreferenciára korlátozni. Ahogy arra sem, hogy az irodalmi szövegnél adott esetben ne lenne fontos vagy akár kiemelkedő elem a ténytudás. Csak egy közelmúltbeli példát említve: Szvetlana Alekszijevice annak idején a saját interjúalanyai perelték be az afganisztáni háborúról szóló *Fiúk cinkkoporsóban* című könyve miatt, nem a tények meghamisításával vádolva, hanem éppen azzal, hogy nem lett volna szabad ezt az igazságot megírnia, mert ezzel megszentéstelenítette a háborúban elesett katonák emlékét. A per egyik fő kérdése épp az volt, hogy a tények *elrendezése* mennyire tartozhat az írói szabadság hatálya alá. (Érdekes, hogy a szerző és ügyvédje a bírósági tárgyalásra a tudományos akadémiától kért szakvéleményt, hogy definiálják a dokumentumregény műfaját, illetve azt, hogy a zsáner milyen viszonyban áll más tényirodalmi műfajokkal, például az újságírással vagy a történetírással.)

Ha történelem és irodalom különbsége nem feltétlenül a tényekben és/vagy a valóságreferenciában rejlik, és White óta azt is tudjuk, hogy nem is a cselekményszervezés, a kompozíciós eszközök használata különíti el a két területet, akkor vajon hol húzható meg a határ? Jablonka azt hangsúlyozza, hogy az irodalom egyfajta kognitív eszköz, amely a valóságról alkotott tudásunkat rendezi újra. Akárcsak a történelem, hiszen egy szöveget pusztán az nem tesz történetírássá, hogy csak valóságreferens tényeket tartalmaz (ha ez lenne az egyetlen kritérium, akkor nemcsak a tényirodalomtól nem tudnánk megkülönböztetni, hanem a zsurnalizmustól,

az útikönyvektől vagy a sportközvetítésektől sem). A történelem Jablonka szerint maga a kompozíció, az, ahogy a kutatói tekintet kiválasztja és összerendezi az anyagát, az érvelés, amellyel a tényekből, adatokból jelentést generál – ahogy meggyőzi olvasóját, hogy az általa kiválasztott téma túlmutat önmagán, jelentőséggel bír, és ahogy valamilyen konklúzióra jut. Jablonka a *módszer fikcióinak* nevezi azokat a társadalomtudósi eljárásokat, amelyek révén az anyag megfogalmazódik, formára tesz szert, érveléssé válik. Ebből a szempontból pedig irodalom és történelem nem állnak távol egymástól, sőt, Jablonka szerint gyakorlatilag ugyanazt képviselik: a valóságot mutatják be, értetik meg, helyezik új megvilágításba. Még eszközeik is hasonlóak: legfeljebb ezeket másként alkalmazzák, más tétellel bírnak.

Jablonka 2012-es könyve, az *Histoire des grand-parents que je n'ai pas eus* (A nagyszüleim története, akik sosem voltak nekem) lényegében teoretikus munkájának párdarabja, amelyben bemutatja, hogyan képzei el az ilyesfajta történetírást. A mű valahol az önéletírás, a családtörténet, a társadalomtörténet és a mikrotörténelem metszetében helyezkedik el, a történész a holokauszt áldozatául esett nagyszülei életét és halálát igyekszik megírni. Még a nagyszülők deportálás utáni, auschwitz napjait és halálát is rekonstruálni próbálja: nem maradtak fent ugyan konkrét források, de más táborlakók tanúságtételei, élettörténetei, történelmi beszámolók alapján felvázolja a halálhoz vezető lehetséges forgatókönyveket. Mindezt egyrészt a történelmi diszciplína kritériumainak megfelelően: levéltári és egyéb forrásokkal, a könyv végén nagyjából harmincoldalnyi jegyzetapparátussal. Emellett igen személyesen, saját történészi kutatását is beleírva a könyvbe: motivációit, a tanúkkal való találkozások körülményeit, személyes érzéseit, kétségeit. Jablonka teoretikus könyvében is hangsúlyozza, hogy a történettudományos beszámoló adekvát módja lehet egy személyesebb stílus, amely magát a kutatást, a szöveg létrejöttének folyamatát, vagyis a módszertan fikcionális eszközeit is megmutatja. Tehát nemcsak a végeredményt láthatjuk, hanem a szöveg létrehozása is tematizálódik. Hogy Esterházy Péter híres regénycímét, a *Termelési regényt* megidézzem: Jablonka könyve nemcsak a történelmet mutatja be, hanem a történelem termelésének történetét is.

Bármilyen elgondolkodtató és impozáns is Jablonka elmélete a módszer fikciójáról, és bármennyire is egyetértünk vele a történelem és az irodalom közös végső céljában, attól még a két terület kulturális funkciója különbözik, a történelem *nem* kortárs irodalom. A francia szerző könyve nagyon erősen reflexív, ám fő tétje mégis csak a *valóság* (vagy legalábbis egy lehetséges valóság) feltárása, amelyet legitimál a könyv végi bőséges jegyzetanyag. Ahogy Szvetlana Alekszjevics perében az akadémiai szakvélemény a műfajból adódó írói szabadságot hangsúlyozta (vagyis hogy a dokumentum*regény* szó utótagja lehetővé teszi a szubjektivitást), Jablonka esetében bizonyára a történelem adatolt dokumentumszerűségét emelné ki. Spekulál ugyan a történész, de olyan területen, ahol nincs konkrét forrás, ezeket a spekulációkat pedig nyíltan vállalja, a szerinte legvalószínűbb történetet mutatva be.

Gondolatmenetemet továbbfűzve egy másik teoretikus, ezúttal egy irodalmár egyik észrevételét hívnám segítségül. Terry Eagleton elméleti kézikönyvének bevezetőjében az irodalom mibenlétével kapcsolatban azt mondja, hogy az irodalom nem ontológiai fogalom, hanem funkcionális. Vagyis nem érdemes az irodalom létmódjára kérdezni, hanem csak arra, hogy mit teszünk vele, mi a funkciója az adott kultúrában. Ez pedig nem állandó, nincsenek „örök irodalmi értékek”, hanem az irodalom egy folyamatosan változó szöveg- és funkcióhalmaz. Magyarul nincs olyan, hogy valami irodalomként létezik, csak olyan van, hogy irodalomként olvassuk: azaz egy adott közeg, korszak kulturális konvenciói, elemei, diszkurzív szabályrendszerei határozzák meg, mit tekintünk irodalomnak, és mit, mondjuk, tudományos műnek, történelemnek vagy éppen csak „hétköznapi” szövegnek. Továbbmenve az eagletoni okoskodást a történettudományra is vonatkoztathatjuk, a diszciplínát olyan kulturális funkciók és attitűdök összességének tekintve, amelyhez például az is szorosan hozzátartozik, hogy a történelem nem irodalom. Nem azért, mert White-nak ne lett volna igaza, és formailag ne lennének rokonok. Nem is azért, mert a történelem a valóságot mutatja meg, az irodalom pedig fikció. Mindkettőben van fiktív elem és valóságos is. Hanem azért, mert ha történelmet írunk vagy olvasunk, akkor nem irodalmat írunk vagy olvasunk. Más játékszabályok alapján értelmezünk, más elvárásaink vannak, másra használjuk az adott típusú szöveget.

Csak a legevidensebb tényezőt tekintve: nehezen tudom például elképzelni, hogy akár a legrelativistább történész, aki amúgy mélységesen egyetért Hayden White nézeteivel, s aki a legkevésbé sem hisz a valóság rekonstruálhatóságában, ne azzal a titkos céllal állna neki egy kutatásnak, ne azzal az ambícióval írja meg cikkét, disszertációját, könyvét, hogy márpedig ő mégiscsak fel fog ismerni és ismertetni néhány részigazságot. Bármennyire is strukturalista volt a *Metahistory*, s az irányzat előfeltevései alapján fő ambíciója akármennyire is a szövegek nyelvi struktúrájának feltérképezése és a történeti szövegek mögötti előfeltevések leleplezése volt, vajon titkon White nem remélte-e, hogy e struktúrák *objektív* leírását adja? Sőt, amikor a 19. század történeti tudatának alapvető tropológiai vonalát a romantikus történetírás metaforikus szemléletétől a Nietzsche és Croce fémjelezte írónia felé való mozgásban látta, e narratívát nem tekintette vajon legalább titkon *igaz* történetnek? (Habár, mint az írásom mottójában idézett visszaemlékezésből kiderül, valódi bölcsként és jó teoretikusként még saját elméletét is ki tudta nevetni.)

Ne azt kutassuk, mi is történt valójában? Akkor mégis, mi a fenét kéne csinálnunk? Persze, tudjuk, hogy nem lehetséges, és azt is, hogy legfeljebb a szerintünk legvalószínűbb valóságot rekonstruáljuk, de tulajdonképpen mi a különbség a szerintem legvalószínűbb valóság és a valóság között? Ahogy sok éve egyik kedvenc tanárom mondta egy Bevezetés a filozófiába-kurzuson: a szolipszista filozófus talán nem hisz a tudatán kívüli világ bizonyíthatóságában, de amikor a kocsiját vezeti, mégiscsak lenyomja a féket a piros lámpa előtt. Nem azért, mert sosem lehet tudni,

igaza van-e, hanem mivel ebben a játékban ezek a szabályok. A másik oldalról: mikor lesz egy történelmi szöveg meggyőző? Ha elhisszük, hogy az általa bemutatott valóság a legvalószínűbb. Mikor hisszük el? Ha az adott játékszabályok szerint játszik, ha jól meg van írva. A jól megírtság (vagy Jablonka terminusával a módszer fikciója) pedig minden bizonnyal azt is jelenti, hogy csak bizonyos határig mehetünk el az irodalmi eszköz alkalmazásában, tágíthatjuk ugyan tudományos diskurzusunk határait, de fő célunk mégis az, hogy történelem maradjunk.

A Paradicsom kapuját mégiscsak kerub őrzi, s e kerub mi magunk vagyunk.

= = Konklúzió (vagy olyasmi)

Egy derék akadémiai tanulmány végén mindenképpen kell egy konklúzió. Bár szövegem nem akart hagyományos dolgozat lenni, azért mégiscsak illene valamilyen végkövetkeztetést megfogalmaznom. Habár történelem és irodalom összeolvasztásának lehetetlensége (vagy inkább értelmetlensége) mellett érveltem, ezzel semmiképp sem azt szeretném állítani, hogy nyugodjunk bele a megváltoztathatatlanba, írjunk minél színtelenebbül, nincs helye a formai kísérletezésnek a történettudományban. Álszent is lenne, hiszen a magam szerény és tökéletlen módján épp valami ilyesmire teszek kísérletet ebben az esszémben. Nyilván van helye és terepe, legfeljebb naivitás azt hinni, hogy az eljövendő a képregényben írt disszertációk kora lesz. Talán nem az a cél, hogy a történelem legyen a kortárs irodalom. Ezen a pályán versenyezve jó eséllyel veszítene. Már csak azért is, mert senki sem várja el tőle, hogy kortárs irodalom legyen. Bizonyára nem is úgy lehet felvenni a kesztyűt a *fake news* és az összeesküvés-elmélet alapú „történelmek” ellen, hogy a tudomány elengedi módszertani és írásmódbeli standardjait (szerencsére ez fel sem merül), de úgy sem, ha semmit sem változtat, az akadémiai nyelv elefántcsonttoronyába vonulva, a retorikamentesség illúzióját őrizgetve és intézményes „Apaga Satanas!”-t kiáltva mindenre, ami reflexív, elméletorientált vagy formailag kilép a komfortzónából.

Az esszét indító két kronológia homlokegyenest ellenkező elbeszéléseken keresztül ugyan, de White forradalmárságát hirdette. Legfeljebb annyiban tértek el, hogy a második e forradalmat szimpla intellektuális divatnak, „bölcészkeskedésnek” tekintve relativizálta. Mivel mindkét kronológiát én alkottam, saját White-értelmezésem szerves része, hogy a teoretikus nézetei, még ha nem is hoztak létre Thomas Kuhn-i értelemben vett tudományos forradalmat, de ezzel együtt is forradalmár attitűddel bírtak. Azonban *A történelem terhe* kiáltványában megfogalmazott „az írás forradalma”-hozzáállást hamarosan már sokkal inkább az „olvasás forradalma” váltotta fel. Egy későbbi interjúban a szerző leszögezte: a *Metahistory* (és tehetnénk hozzá, White teljes elméleti munkássága) nem azt akarta megtanítani, hogyan kell egy történelmi művet megírni, hanem azt, hogyan olvassuk az ilyen jellegű szövegeket. Az olvasás forradalma pedig javarészt megvalósult, így egyáltalán nem gondolnám, hogy White nézetei irrelevánsak vagy meghaladottak lennének. Bár manapság a történetfilozófiai gondolkodás főszórára kétségkívül más irányt

vett, nélküle minden bizonnyal nem itt tartanánk, a mostani kérdések nem vagy nem így fogalmazódnának meg. (Másrészt, az sem biztos, hogy mindig az adott intellektuális divatok a legérdekesebbek.) Emellett titokban vagy nyíltan, de bármennyire is a valóságot tárjuk fel és akarjuk ábrázolni, azért jó, ha tudjuk, és nem félünk kimondani, hogy a számunkra valóságokat kutatjuk, és azt kommunikáljuk, ami szerintünk a legvalószínűbb és társadalmilag leghasznosabb valóság. Ráadásul a két jelző tulajdonképpen ugyanazt jelöli.

= = = Hivatkozott irodalom = = =

Borges, Jorge Luis: A krimi. In: uő: *A halhatatlanság. Öt esszé.* Ford. Tóth Éva. Európa, Budapest, 1992. 64–83.

Burke, Peter: Metahistory: Before and After. *Rethinking History*, 17. évf. (2013) 4. sz. 437–444.

Carrard, Philippe: Hayden White, Postmodern Anxieties, and the Linguistic Turn. *Critical Hermeneutics*, 3. évf. (2019) 1. sz. 209–237.

Chartier, Roger: Ahol a part szakad: Történelem, nyelv, gyakorlat: négy kérdés Hayden White-hoz. Ford. Tóta Péter Benedek. *Műhely*, 26. évf. (2003) 4. sz. 46–51.

Domańska, Ewa et al.: Globalizing Hayden White. *Rethinking History*, 23. évf. (2019) 4. sz. 533–581.

Eagleton, Terry: *A fenomenológiától a pszichoanalízisig.* Ford. Szili József. Helikon, Budapest, 2000.

Elias, Amy J.: The Voices of Hayden White. *Los Angeles Review of Books*, 2018. április 22. <https://lareviewofbooks.org/article/the-voices-of-hayden-white/> (letöltve: 2023. november 13.).

Esterházy Péter: Mi lesz ma este? *Holmi*, 16. évf. (2004) 8. sz. 1001–1004.

Ginzburg, Carlo: „Unus testis”. A zsidók kiirtása és a valóság elve. Ford. Paksy Eszter. In: uő: *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem.* Kijárat, Budapest, 2010. 273–291.

Gyáni Gábor: *A történeti tudás.* Osiris, Budapest, 2020.

- Herman, Paul: A Weberian Medievalist: Hayden White in the 1950s. *Rethinking History*, 12. évf. (2008) 1. sz. 75–102.
- Jablonka, Ivan: *History of the Grandparents I Never Had*. Transl. Jane Kuntz. Stanford UP, Stanford, California, 2016.
- Jablonka, Ivan: *History Is a Contemporary Literature. Manifesto for the Social Sciences*. Transl. Nathan J. Bracher. Cornell UP, Ithaca–London, 2018.
- Megill, Allan: The Reception of Foucault by Historians. *Journal of the History of Ideas*, 48. évf. (1987) 1. sz. 117–141.
- Momigliano, Arnaldo: The Rhetoric of History and the History of Rhetoric: on Hayden White's Tropes. In: *Comparative Criticism*. Volume 3: *A Yearbook*. Ed. Elinor S. Shaffer. Cambridge University Press, Cambridge, 1981. 259–268.
- Soldán, Paz – José Edmundo: Interview with Hayden White. *Lucero*, 6. évf. (1995) 1. 3–7.
- Simon Zoltán Boldizsár: Reflexivitás a történetírásban. *Korall*, 14. évf. (2013) 52. sz. 169–186.
- Vann, Richard T.: The Reception of Hayden White. *History and Theory*, 37. évf. (1998) 2. sz. 143–161.
- White, Hayden: „...humanista vagyok, és szerintem a humaniorák lényegében az olvasásról szólnak”. *Aetas*, 20. évf. (2005) 1–2. sz. 259–269.
- White, Hayden: Preface to the Fortieth-Anniversary Edition. In: uő: *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe. Fortieth-Anniversary Edition*. Baltimore, Johns Hopkins University, 2014. Kindle version.
- White v. Davis. *Justia US Law*. <https://law.justia.com/cases/california/supreme-court/3d/13/757.html> (letöltve: 2023. október 6.).
- Windschuttle, Keith: *The Killing of History. How Literary Critics and Social Theorists Are Murdering Our Past*. Encounter Books, New York – London, 1996.

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

Kulcsszavak

=====

Hayden White, történeti emlékezet, Metahistory, történelemelmélet

/ The Burden of the Theory of History, or Could Historiography and Literature Be Friends, and If They Could, Why They Could Not? /

The essay aims to examine some connections between the writing styles of literature and history. It starts with claims of narrative philosophy of historical writing, which emphasizes that historiography needs to use some narrative and rhetorical tools of modernist and postmodern fiction. The article tends to be unconventional in terms of its style with the personal tone and viewpoint of the author because one of its presumptions is that the rules of academic writing basically exclude using literary devices. In the author's opinion, the main problem with this claim is that it presupposes ideal types of modes of writing called literature and history without considering the social and cultural dimensions (and historicity) of working these. Thus, the author argues for using a new, more dynamic model of connections between literature and history focused on social and cultural expectations and presumptions of readers.

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

= Múhely =
////////////////

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

===== Natkó Anna =====

/// „Mezítláb indultam el és mezítláb állok itt ma is”

Egy 20. századi útkereső: vitéz Szabó Lajos

„*Sic fata volunt – Így akarta a végzet*”: ezt a címet adta vitéz Szabó Lajos a memoárjának, melyet az 1950-es években vethetett papírra.¹ Munkájának csak töredéke maradt fenn annak az Arany Bálintnak a hagyatékában, akivel életútja több ponton is összefonódott.² Életének további részletei bírósági vallomásaiból és az államvédelem dokumentumaiból rekonstruálhatóak. Az általa hivatkozott végzet bizonyos értelemben maga a kor volt, melyben élt, amely sorsfordulóival újabb és újabb kihívások elé állította őt, a kispolgárságból felemelkedni vágyó, ambiciózus értelmiségit. Alakja azért is érdemes arra, hogy néhány emlékezetes pontja mentén bemutassuk, mert szemléletes példája annak, hogy a múlt században számtalan ember útkeresése valóban csak *keresésnek* bizonyult, anélkül hogy megtalálta, megtalálhatta volna valódi helyét az akkori, időnként nagyot forduló világban.

A Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete, a Honszeretet Egyesület, a *Magyar Élet* folyóirat, a Magyar Irodalompartoló Társaság, illetve a Magyar Testvéri Közösség közül az utóbbi az egyetlen, amely a köré konstruált 1947-es per által szélesebb körben ismertté vált, de az előbbieket is meghatározó részét képezik a korszak eszmétörténetének. Ezen közéleti és kulturális kezdeményezéseket hasonló ideológiai körvonalakon túl Szabó Lajos személye is összekapcsolja. A címben megjelölt kijelen-

1 == A memoár megírására 1953. augusztusi szabadulását követően nyílt lehetősége. A szöveg egyetlen, a pontosabb datálást segítő információja, hogy még életben lévő személyként hivatkozik Miskolczy Ágoston (1883–1962) korábbi koronaügyész-helyettesre. Szabó internálásának megszüntetéséről lásd: ÁBTL 3.19. V-56135. 28. Nyilatkozat, 1953. augusztus 12.; BFL VII.5.e 1949 – 23589. 138. Határozat, 1953. augusztus 12.

2 == MTA KIK Ms 6504/28–36. Egy Szabó Lajos nevű ember élettörténete. *Sic fata volunt. Így akarta a végzet.* Vallomás, d. n.; Arany Bálint (1901–1987) mérnök, a Honszeretet Egyesületben és a Magyar Testvéri Közösségben működött együtt Szabó Lajossal, s részt vett a *Magyar Élet* megalapításában is.

tését egyik vallomásában tette az 1940-es évek végén, jelezve azt, hogy nem gyűjtött semmilyen vagyont: élete azon szerveződések mentén vizsgálható, melyeken át az általa az anyagi gyarapodásnál vagy politikai karriernél is fennköltebbnek láttatott társadalmi szerepvállalásra vállalkozott.

Életútja áttekintése során arra a következtetésre juthatunk ugyan, hogy törekvései valódi jelentősége kevésbé közelítette meg a célkitűzéseiben foglaltakat, s személye csupán egy volt a korszak sok, hasonló sorsot magáénak tudható embere között, akiket a tenni vágyás a politika, a közélet vagy a kultúra terére vont, számottevő eszmei vagy fizikai hagyaték mégsem maradt utánuk. Szabó Lajos mégis figyelemre méltó lehet abból a szempontból, hogy benne kora szélesebb rétegeinek reprezentánsát fedezhetjük fel: szorgalma, kitartása, állhatatossága kiemelte őt környezetéből, melyért tenni igyekezett, s hangja kívánt lenni azon csoportoknak, kispolgároknak, állástalan diplomásoknak, publicitáshoz nem jutó íróknak, akiknek – úgy vélte – nem nyílt lehetősége az érvényesülésre.³ Az alapvetően nemes szándékok ugyanakkor, különösen a tárgyalt korszak eszmei környezetében, könnyedén vezettek tévutakhoz is, melynek Szabó Lajos életútja ugyancsak látványos példája.

Szabó Lajos 1892-ben született Beregszászban kilencgyermekes kispolgári családban. Apai felmenői – mindannyian csizmadiamesterek – „*Beregszász városának évszázadokon át megbecsült, tisztos polgárai*” voltak.⁴ Gyermekkorából két fontos, egész életére kiható tapasztalatot őrzött. Az egyik a kispolgári családból való indulás nehézségei: 12 éves korától nemcsak a saját megélhetését volt kénytelen önállóan biztosítani, de apja korai halála után családját is támogatta. A másik fontos gyermekkori emléke Beregszász társadalmához kapcsolódott. A város, földrajzi közelségben lévén Galíciával, jelentős zsidó közösséget fogadott be. Az ekkor tapasztaltak azt az élete végéig kitartó meggyőződést ültették el benne, amely szerint magyarok és zsidók külön etnikumok: „...*senkinek, sem a magyaroknak, de maguknak a zsidóknak sem jutott soha eszükbe, hogy őket magyaroknak tekintsék. Talán még meg is sértődtek volna érte. Éppen úgy, mint ahogy az akkor még színmagyar Beregszászba véletlenül bevetődő drótos tótot sem tekintette senki sem magyarnak. A drótos tót legkevésbé.*”⁵

Szabó 1914-ben vonult be a 65. gyalogezredhez, s az 1916-os fogságba eséséig zászlósi rendfokozattal teljesített szolgálatot az orosz fronton. Az ekkor még csak 26 éves fiatalember csererokkantként került haza: a háború évei alatt összesen hét-szer lőtték meg, majd a szibériai hadifogságban súlyos asztmát, reumát és lumbágót

3 = = Saját megfogalmazása szerint a „jók, az igazak és az érdemesek” megbecsüléséért küzdött. BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 158. Szabó Lajos beszéde a MÜNE közgyűlésén, 1941.

4 = = BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 76. Vallomás, d. n.

5 = = Uo. 79.

„szerzett”.⁶ Az őszirózsás forradalom idején avatták doktorrá. Ahogyan majd’ minden kortársára, úgy az ő életére is hatást gyakorolt a trianoni határváltozás és annak társadalmi következményei: fizetése elértéktelenedése miatt előbb Budapesten nyitott ügyvédi irodát, majd azt Vásárosnaményba telepítette át.⁷ 1927-ben tért vissza Budapestre, de praxisának véget vetett a világgazdasági válság begyűrűzése. A Magyar Nemzeti Bankhoz került előbb szerződéses tisztviselőként, később jogtanácsosként. Innen tíz év múlva, 1943 végén – alig több mint ötvenéves korában – nyugdíjazták erős asztmája és az annak hozadékaként megjelenő súlyos köldöksérve miatt.⁸

Jogász pályaútja mellett sokkal érdekesebbnek tűnik a különféle társadalmi egyesületekben betöltött szerepe. Visszaemlékezései szerint ezen szerveződések felé a mellőzöttség tapasztalata vezette: annak a nehézségnek a megélése, hogy magyarként és kispolgári származásúként fokozottan hátrányos élethelyzetből indult, melyből a tehetség vagy szorgalom csak bizonyos fokig jelenthetett kitörési lehetőséget.⁹ Nézetei szerint Trianon sem tette igazán magyarrá Magyarországot; annak vezetése, anyagi és kulturális javai egy szűkebb csoport, a nagybirtokosok, az egyház, illetőleg német és zsidó kezekben maradtak, míg a magyarság zöme legjobb esetben is csak a kisiparosi, altisztai vagy tisztviselői rétegig emelkedhet fel.¹⁰ Környezetében számos hasonló életutat láthatott, különösen azután, hogy bekapcsolódott az 1932-ben létrejövő Állástalan Diplomások Országos Bizottságának (a továbbiakban: ÁDOB) munkájába. Az ÁDOB célja a 35 év alatti, előbb Trianon, majd a világválság miatt elhelyezkedni nem tudó diplomások hivatali szükségmunkához juttatása volt. Bár Szabó arról írt, hogy az állástalan fiatalok „legalább 90 százalékát” sikerült elhelyezniük, miként a korszak szociálpolitikusa, Kovrig Béla rámutatott, a problémát csak a második világháborút megelőző gazdasági konjunktúra és az államhatárok újbóli kiszélesedése oldotta meg.¹¹

6 == Uo. 77. A háborúban szerzett tartós egészségkárosodását második felesége is megemlítette a Népügyésznek írt kérvényében férje szabadlára helyezésének ügyében. BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 65–66. Dr. Szabó Lajosné budapesti VIII. Erdélyi-u. 12. lakosnak kérelme a tekintetes Népügyészhez, 1945. december 22.

7 == Irodájának átköltözéséről, egyúttal Szabó törléséről a budapesti kamarából: *Budapesti Közlöny*, 1922. december 2. 8.

8 == Asztmája miatt minden évben 6–12 hetet töltött szanatóriumban a Magas-Tátrában. BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 78. Vallomás, d. n.

9 == Visszaemlékezéseiben sehol nem tett említést arról, hogy a vitézi cím birtokosaként különleges jogállásban vagy előnyben részesült volna – ahogyan arról sem számolt be, mikor kapta meg a címet –, holott ez bevett gyakorlat volt a korszakban. Kerepeszki, 2013: 49.

10 == BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 79–80. Vallomás, d. n.

11 == Kovrig, 2011: 90.

= = Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete – kezdet és vég

Szabó a Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesületének (a továbbiakban: MÜNE) 1929-ben tagja, 1941-től pedig elnöke lett. Cselekvésre az a felismerése indította, hogy a magyar ügyvédség „csupán az asztalról lehullott morzsákat kapta”,¹² miután a bankok, a nagyipar és a kereskedelem a Budapesti Ügyvédi Kamara tagjainak kétharmadát kitevő zsidó ügyvédek juttatta megélhetéshez.¹³ A 1927-ben alakult MÜNE célja Szabó narratívája szerint az ügyvédi kamarák tagságának, valamint a nemzeti jövedelem ügyvédségre eső részének „arányosabb és méltányosabb” elosztása lett volna,¹⁴ s a zsidó ügyvédségnek a „békés megegyezéssel” szembeni elzárkózása „kényszeríti rá” a MÜNE-t, hogy magáévá tegye az ún. numerus nullus álláspontját. Utóbbi Szabó magyarázata szerint csupán „harci eszköz” volt: az Egyesület valójában „megelégedett volna” a numerus clausus megvalósításával is.¹⁵ Kérdéses, mennyire őszinte ezen utólagos magyarázata, hiszen 1941-ben még amellett érvelt, mivel nincs hiány a szakemberekben, az ügyvédi pálya az egyedüli, ahol a numerus nullus nemcsak „kézenfekvő”, de „tökéletesen megvalósítható” is.¹⁶

Évekkel a háború és a zsidóság deportálása után sem módosította álláspontját azzal kapcsolatban, hogy a keresztény ügyvédség csak „elemi és természetes” jogainak kivívására törekedett. Szerinte a MÜNE már csak azért sem értékelhető nemzetiszocialista vagy nyilasbarát egyesületként, mivel tevékenységét jóval ezek térnyerése előtt kezdte meg.¹⁷ Bírótság előtti védekezésében azzal is érvelt, hogy a MÜNE

12 = = BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 84. Vallomás, d. n.

13 = = Szabó a Budapesti Ügyvédi Kamaráról így írt: „Az volt az érzésem, hogy ajtót tévesztettem és az Ügyvédi Kamara díszterme helyett valami zsinagógába nyitottam be.” MTA KIK Ms 6504/28. 3. Kovács M. Mária anyakönyvek felhasználásával ellenőrizte a MÜNE adatainak hitelességét: a budapesti ügyvédségen belül a zsidóság aránya kutatásai szerint is meghaladta a 60%-ot még a korszak végén is. Kovács M., 2001: 85–86.

14 = = A MÜNE az 1919 tavaszán megalakuló Magyar Orvosok Nemzeti Egyesületének (a továbbiakban: MONE) „mintájára” jött létre. Szabó szerint ebből eredt a későbbi szójáték, miszerint „a MÜNE a MONE bűne”. MTA KIK Ms 6504/28. 4.

15 = = BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 89. Vallomás, d. n. Hasonlóan érvelt a MÜNE egyik alnöke, később a Szálasi-kormány igazságügy-minisztereként működő Budinszky László is bírósági tárgyalásán, mondván, „többet kellett követelni, hogy kevesebb megvalósuljon”. ÁBTL 3.19. V-101531. 297. Hites gyorsírói jegyzőkönyv dr. Budinszky László ügyében megtartott népbírói tárgyalásról, 1945. december 10.

16 = = A betolakodott zsidóság hogyan fosztotta meg a magyar ügyvédséget ősi jogaitól. *Magyarság*, 1941. június 21. 8. Ugyancsak 1941-ben a MÜNE egyik rendezvényén úgy fogalmazott: „Azt azonban kijelenthetem, hogy a magunk részéről nem nyugszunk addig és minden tőlünk telhetőt el fogunk követni annak érdekében, hogy [...] nemcsak az ügyvédi karnak, hanem az egész gazdasági életnek teljes zsidótalanítását” elérjék. A Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete. *Magyar Élet*, 1941. 7. sz. 14.

17 = = A Budapesti Ügyvédi Kamara Szabó Lajost érintő fegyelmi tárgyalásán Varannai István kamarai főügyész is amellett érvelt: a MÜNE nem a „fasiszta eszmék” hatására, hanem pusztán személyes anyagi érdekből tevékenykedett. Magyar Károly: Az ügyvédek hóhéra befejezte pályafutását. *Képes Figyelő*, 1945. 10. sz. 16.

elméletben nyitott volt az asszimilált zsidók előtt.¹⁸ Ezt a bíróság nem találta bizonyítottnak, holott volt olyan ügyvédtársa, aki a „kedves Lajosom”-nak, azaz Szabónak címzett levelében azzal indokolta az Egyesületből való kilépését, hogy az „a jelenlegi összeállításban” – bizonyos tagok saját, házastársuk vagy felmenőik származása miatt – nem alkalmas „*a tényleg magyar ügyvédek erkölcsi képviselőjére*”.¹⁹ Annak felderítése, hogy voltak-e asszimilált zsidók a MÜNE-ben, további kutatások feladata lenne, az azonban kétségtelen, hogy Szabó – nyilván elfogult memoárjában – jóval nagyobb jelentőséget tulajdonított az Egyesületnek, mint amivel valójában bírt. A MÜNE a zsidótörvények bevezetéséig az ügyvédek egytizedét sem tudta tagságába vonni, a korszakban szinte mindvégig liberális elvek szerint működő Ügyvédi Kamarára pedig 1942-ig nem tudott valódi befolyást kifejteni: akkor is, az igazságügy-miniszter tudta és utólagos szentesítése mellett, tulajdonképpen puccsszerűen távolította el a nézeteivel ellentétes tagokat a fővárosi kamara éléről.²⁰ A MÜNE így a zsidó ügyvédekkel szemben csak 1944-ben volt képes fellépni, míg az alapításkor példaként szolgáló MONE már 1938 végén irányítása alá vonta az Orvosi Kamarát.

Szabó Lajost 1945-ben nemcsak az Ügyvédi Kamara, de a Népbíróság is a MÜNE-beli tevékenységéért vonta felelősségre. Védekezésében ő arra a – kétségtelenül valós – tényre hivatkozott, hogy nézeteit csak zárt társaságokban, zártkörű eseményeken és korlátozott körben terjesztett tagértesítőkben hirdette, ami véleménye szerint kizárja a közfelfogás befolyásolásának lehetőségét.²¹ Az a sajtóban is megjelenő állítás, miszerint Szabó részt vett volna zsidó származású ügyvédek deportálásában vagy a Gestapo kezére adásában,²² a vádiratban konkrét, személyéhez köthető vádként nem, csupán a MÜNE feltételezett tevékenységeként jelent meg. A kérdést az teszi problematikusvá, hogy az ügyvédek – miként az orvosokat vagy mérnököket – származásuk alapján listázók célja bár kétségtelenül diszkriminatív volt, de eredendően a kamarai tagság szűkítésének igényét szolgálta, s a listák ezen túlmenő „felhasználása” nem feltétlenül állt eredeti összeállítóik szándékában: összeállítás és a későbbi felhasználás így elviekben elválhatott egymástól.²³

18 = BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 14. A budapesti népbíróság ítélete, 1946. február 15.

19 = MNL OL P2249 No. 45. Levelezés 1930–1943. 22–23. Oroszi dr. Marton György levele dr. Szabó Lajosnak, 1938. március 31.

20 = Kovács M., 2001: 144–146.

21 = Szabó elleni vádat a Nbr. 15. § 4., illetve a Nbr. 17. § 2. és 3. pontjára alapozták. Ugyan ezen pontok kapcsán még Jaross Andor esetén is megkérdőjelezte kirendelt védője a vádak bizonyítottságát a beszédeit érintő nyilvánosság korlátozottságára való tekintettel. Karsai–Molnár (szerk.), 1994: 430–431.

22 = A sajtó azon „halállisták” összeállítójaként hivatkozott Szabóra, mely alapján a budapesti zsidó ügyvédek munkaszolgálatra hívták be. Szabó Lajos MÜNE elnök a Népbíróság előtt. Szabadság, 1946. február 16. 3.

23 = Kovács M., 2001: 20.

Szabó számára a MŰNE tehát társadalmi szerepvállalásának első – és az ebből adódó bírósági per nyomán immár szimbolikus értelemben – utolsó színtere is volt: a Népbíróság 1949-ben mint népellenes bűntettek elkövetőjét hat évre ítélte, melyből négy évet letöltöttek vett.²⁴ 1952-ban „államvédelmi szempontból” továbbra is veszélyesnek ítélték, s másfél évre internálták.²⁵ Az ügyvédpolitikával eltöltött évek alatt több társaságba is belépett, majd az 1930-as évek végén, s az 1940-es évek elején már saját vállalkozásokba is kezdett a társaságok anyagi és személyi erőforrásaira alapozva. Csak célja volt mindig azonos: minden esetben a „magyar-ság érvényesüléséért” dolgozott – legalábbis saját értékelése szerint.

= = = Társadalmi szerepvállalás

„A magyarság illendő részesedésének kiharcolása a nemzeti vagyonból, a nemzeti jövedelemből és a közügyek intézéséből” – szölt az 1919-ben alapított s a Szabó Lajos, valamint közvetlen köre által az 1930-as években újjászervezett Honszeretet Egyesület programja.²⁶ „A Honszeretet Egyesület Központi Irodájának Alapelvei” című dokumentumban ezt az arányt egész pontosan „legalább 80%”-ban határozták meg: ennyire becsülték a „magyar nemzetiség” arányát a trianoni Magyarország lakosságának körében, így ilyen arányban követelték a gazdasági és politikai javakban való részesülésüket is.²⁷ A Honszeretetre Szabó sosem egyesületként, hanem mozgalomként, a „mélyből jött magyarok” összefogásaként hivatkozott.²⁸ Ő és köre – nyilvánvalóan személyes életútjából merítve – az „öntudatos magyarok” politikai pártok feletti összefogását hirdették a „magyar faj” uralmának megvalósítása érdekében: szemben a társadalom azon „idegen”, zsidó és német származású részével, akik, úgy érezték, társadalmon belüli arányukon túlmenően akadályozzák a magyarság gazdasági, társadalmi és politikai érvényesülését. A csoportosulást érintő legfontosabb változás 1938-ra tehető: ekkor vált a Honszeretet a Magyar Testvéri Közösség fedőszervévé, mely hasonló célokkal – a magyar „faji” öntudat megerősítése, illetőleg a magyarok politikai, gazdasági, kulturális vezető pozíciókba való juttatása –, ám titkos társaságként működött.²⁹

24 == BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 29–30. A Népbíróságok Országos Tanácsának ítélete, 1950. január 11.

25 == ÁBTL 3.1.9. V-56135. 11. Véghatározat. Budapest, 1952. január 7.

26 == MTA KIK Ms 6504/30.

27 == MOL P 2249-12.

28 == MTA KIK Ms 6504/30. 11.

29 == A Honszeretet és a Magyar Közösség tagsága a fennmaradt dokumentumok tanúsága szerint teljességgel sosem fedte egymást. Összefonódó, de valamelyest mégis párhuzamos működésükről így számolt be az egyik tag: „Több előadáson való részvételem után, észrevettem, hogy a Honszeretet kebelén belül, egy külön csoportosulás létezik, hasonló irányelvekkel, amelyeknek később az elnevezését is megtudtam: »Magyar Közösség«.” ÁBTL 3.1.9. V-2000/12. 135. Jegyzőkönyv Hathy Károly gyanúsított kihallgatásáról, 1947. január 5.

Bár az államvédelem Szabó Lajost a Magyar Testvéri Közösség egyik vezetőjének tekintette és kikérte őt a Népügyészségtől,³⁰ a perből – saját szavai szerint – „sajátos módon kimaradt”.³¹ Szekér Nóra kutatásai szerint a bűnvádi eljárás első sorban azon tagokat érintette, akik részt vettek az ellenállásban is.³² Szabó 1944 tavaszától a Balatonnál tartózkodott családjával, s itt tartóztatták le a következő évben.³³ 1947. január 23-án tett gyanúsított kihallgatásán a Közösség egyik vezetőjeként hivatkozott önmagára, ám ragaszkodott ahhoz, hogy a csoporttal 1944. március 19-e után „*semmilyen további kapcsolata nem volt*”.³⁴ E vallomásában memoárjához képest elenyésző mértékű tájékozottságot sugallt a Közösség felépítésével, működésével s annak vezetőivel kapcsolatban. Mivel ekkor már előzetes letartóztatásban volt – lakhelyeként is a Gyűjtőfogházat tüntették fel –, továbbá, mivel az 1945-öt követő időszakban, ugyancsak korai letartóztatása miatt, nem is vehetett volna részt semmilyen szerveződésben, Szabó nem számított „fontos” személynek az ügy szempontjából.³⁵

Az állambiztonság „Juhász” fedőnevű ügynöke – a Szabót személyesen is ismerő, lapjánál segédszerkesztőként működő Kristó-Nagy István – 1961-ben Szabóra mint „*a Magyar Közösség egykori feje*”-re hivatkozott, aki „*kisebb, felszabadulás előtti bűncselekményeiből*” származó börtönbüntetése miatt maradt ki a Közösség „*1946-os összeesküvéséből*”.³⁶ A szintén Közösség-tag Mester Miklós tévesen a perben elítéltek között említette meg Szabó Lajost, miközben a következő lapon tulajdonképpen ő maga is megfogalmazta, miért maradtak ki abból bizonyos személyek: „*a Magyar Közösség 1945 előtti tevékenységét még Rákosiék sem tartották érdemesnek bűnügyi eljárás tárgyává tenni*”.³⁷ A perben tehát Szabó Lajos személyére „*nem tartottak igényt*”, holott az akkor elítéltek többségével – többek között Kiss Károllyal, Arany Bálinttal vagy Veress Gáborral³⁸ – korábban hosszú ideig

30 == BFL XXV.2.b. – 1949 – 82549. 62. A Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztályának levele a Budapesti Népügyészség Vezetőjének, 1947. június 10.

31 == MTA KIK Ms 6504/36. 1.

32 == Szekér, 2017: 33, 183, 232.

33 == A „*német megszállás után [...] – 1944 április havában – minden közéleti működéstől visszavonulva családommal együtt Révfülöp községbe költöztem és ott éltem a nyugdíjamból a felszabadulásig, illetve az 1945. július 14-én történt letartóztatásomig.*” ÁBTL 3.1.9. V-56135. 23. Önéletrajz, d. n.

34 == 3.1.9. V-2000/24. 126. Jegyzőkönyv, 1947. január 23.

35 == Az ügyről készült összefoglaló jelentésben a hadnagyok között említik nevét, személyével ugyanakkor a továbbiakban nem foglalkoznak. ÁBTL 3.1.9. V-2000/42. 17. Jelentés, 1947. február 3.

36 == ÁBTL 3.1.5. O-11803/4. 338. Jelentés, 1961. június 19.

37 == Mester, 2012: 369–370.

38 == Veress Gábor nemcsak mint magánszemély működött ezekben közre – 1942-ben a Honszeretet elnöke, 1943-ban a Magyar Irodalompartoló Társaság alelnöke lett –, de mint az IBUSZ vezérigazgatója is: a vállalat állandó jelleggel hirdetett a *Magyar Életben*, majd pártolója lett az Irodalompartoló Társaságnak.

nemcsak közeli kapcsolatban állt, de számos, a Közösséghez szorosan kapcsolódó vállalkozás létrejöttében együtt is működött.

Szabó irodalmi „mecénásként” is tevékenykedett. Az 1936 és 1944 között megjelenő *Magyar Élet nemzetpolitikai szemlét* a népi mozgalom folyóiratai között tartja számon a szakirodalom.³⁹ A *Válaszhoz*, *Kelet Népe*hez vagy a *Szabad Szó*-hoz képest fontos különbség ugyanakkor, hogy ennek megalapításában, fenntartásában és szerkesztésében népi írók nem vettek részt, s az első két évfolyam tematikailag sem hozható kapcsolatba a mozgalmukkal. Pontosabb megfogalmazás, hogy a „magyar érdekek” előtérbe juttatásának céljával alapított lap népi folyóirattá vált a fennállása alatt. Amikor Szabó memoárjában mind a *Magyar Életet*, mind a Honszeretetet próbálta a „harmadik utas” eszméhez kapcsolni, az feltehetően a történetek utólagos újra-, illetve átértelmezése: míg az 1950-es években három alkalommal is említi a „harmadik út” ideológiáját mint a Honszeretet *eredendő* jellemzőjét, addig az 1940-es években tett vallomásaiban még egyszer sem használta ezt a kifejezést. Visszaemlékezései szerint a *Magyar Élet* megalapításakor személyesen nem ismert írókat – az első két évfolyamban valódi írók, költők munkái nem is jelentek meg, az ezt követő évfolyamok szerzői körét pedig inkább Kovách Aladár⁴⁰ és ifj. Fitos Vilmos⁴¹ kapcsolati hálója befolyásolta.

Vallomásaiban Szabó a *Magyar Élet*nek nemcsak alapítását, szellemi irányítását, de időszakos anyagi fenntartását is személyes érdeként tüntette fel, amiben szerepet játszhatott ítélete esetleges enyhítésének vágya. Az alapításnál betöltött vezető szerepét és szellemi irányítását a folyóirat felelős szerkesztői posztját a leghosszabb ideig betöltő ifj. Fitos Vilmos is megerősítette a maga visszaemlékezéseiben.⁴² Az, hogy a lapot Szabó több évig maga tartotta volna fenn, ugyanakkor teljességgel valószínűtlen. A lap mögött a kezdetektől ott állt a Honszeretet tagsága, s a fennmaradt, rendkívül hiányos szerkesztői iratanyag is tartalmaz olyan, valószínűleg épp Szabótól származó feljegyzést, mely állami és önkormányzati szubvenciókkal, illetőleg más szervezetek, például a Hangya Szövetkezet támogatásával számolt.⁴³

1938-tól a folyóirat előfizetőinek száma ugrásszerűen megnőtt azzal, hogy a Magyar Közösség tagsága automatikusan előfizetővé vált. Novemberben szerkesztőségi közlemény üdvözölte a kétezer-ötszázas példányszám és a kétezer előfizető elérését;⁴⁴ előbbi 1943 nyarára – ugyancsak a szerkesztőség beszámolója alapján – tízezer-

39 == Borbándi, 1989; Salamon, 1989; Papp, 2012.

40 == Kovách Aladár (1908–1979) író, a Nemzeti Színház dramaturgja, majd 1944-ben rövid ideig igazgatója.

41 == Ifj. Fitos Vilmos (1913–2000) tanár, 1938 márciusa és 1944 januárja között a *Magyar Élet* felelős szerkesztője. Változatos életútjáról és a Turul Szövetségben betöltött szerepéről lásd: Papp, 2006; Szécsényi–Kerepeszki, 2012.

42 == Többek között: Fitos, 1984: 89–103.

43 == MOL R 389-16. 75–81. A Magyar Élet c. lapra vonatkozó kiadói tervek, 1938.

44 == Olvasóinkhoz, Barátainkhoz. *Magyar Élet*, 1938. 11. sz., belső borító.

re nőtt.⁴⁵ Kétségtelen, hogy a *Magyar Élet* 1938-tól állandó publikálási lehetőséget biztosított a népi írók nagy részének, s ezzel összefüggésben hirdette a szociális és gazdasági reformok szükségességét, a népi kultúra értékeit és egy, valamilyen formában demokratikusabb ország vízióját. Szabó ugyanakkor torzított vallomásaiban, amikor a lap – egyébként kétségtelenül létező – német- és nyilasellenes hangnemt domborította ki anélkül, hogy hozzátette volna, abban nem elhanyagolható számú zsidóellenes megnyilvánulás, illetőleg a zsidóbérencnek címkézett *Magyar Nemzet* elleni támadó cikksorozat is megjelenhetett.⁴⁶ A *Magyar Élet* kapcsán fontos megjegyezni azt is, hogy a szerkesztőség körül ugyancsak az a fiatal értelmiségi generáció tömörült, amelynek alapélménye a létbizonytalanság és a fennálló társadalmi keretek közötti megrekedtség volt, ami a lapban megjelenő, esetenként radikálisabb megnyilatkozásokkal kapcsolatban is nyújthat némi magyarázatot.

„[M]ert mindenki tisztában van azzal, hogy a nép fennmaradásának záloga elsősorban az írók kezében van” – fogalmazott Szabó Lajos 1942 októberében írt levelében, melyben először vetette fel „a magyar ügy legértékesebb és legkiválóbb szolgálójának”, a magyar íróknak a támogatását egy újonnan létrehozandó társaság keretein belül.⁴⁷ Ez a társaság, a Magyar Irodalompartoló Társaság volt az, mely első ízben hozott széles körű publicitást személyének, s ő maga is „élete főműveként” hivatkozott rá. Saját elmondása szerint 1943-ban hatszáz tag több mint 60 000, 1944-ben ezer tag már több mint 100 000 pengőt ajánlott fel azoknak az íróknak, akik „a magyar népi közösség és a nemzeti újjászületés” szolgálatában állnak.⁴⁸ Ebbe a körbe sorolták – az odaítélt díjak alapján – Szabó Dezsőt, László Gyulát, Kodolányi Jánost.⁴⁹ A kezdeményezésnek célja volt a Baumgarten-díj ellensúlyozása is, ahogyan azt a kortársak is észlelték.⁵⁰

Mivel Szabó a társaság alapítását kezdeményező levelét „minden barátjának” elküldte, az 1943 januárjában megalakuló szervezet tagságának túlnyomó többségét ügyvédek alkották.⁵¹ Bár a társaság kiadványában azt a következtetést vonták le,

45 = = Iránytű vagyunk. *Magyar Élet*, 1943. 6. sz. 1.

46 = = „Egyetlenegy sajtóorgánium sem volt akkor, amely határozottabban, kitartóbban és nagyobb szakszerűséggel szállt volna szembe a fasiszta [sic!] ideológiával, mint éppen az a »Magyar Élet« című folyóirat, amelynek megalapítója, fenntartója és szerkesztője én voltam” – írta. BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 104. Semmisségi panasz indoklása, d. n.

47 = = A Magyar Irodalompartoló Társaság első évkönyve, 1943: 92.

48 = = Uo. 43.

49 = = Németh László 1944-ben a Magyar Irodalompartoló Társaság neki ítélt díját – nagyrabecsülésének kinyilvánítása mellett – sem fogadta el „elvi álláspontjai” miatt. A Magyar Irodalompartoló Társaság második évkönyve, 1944: 15.

50 = = Baumgarten ellen. *Magyar Út*, 1943. január 14. 1–2.; Orbán Dezső levele vitéz Szabó Lajosnak. Diárium, 1943. 3. sz. 51–52.

51 = = Az alakuló közgyűlést – nyilván a tagságra való tekintettel – a Budapesti Ügyvédi Kamara helyiségében rendezték meg.

hogy „a társadalom minden rétegében visszhangra talált”⁵² a kezdeményezés, a rendes tagok 120 pengős, de még a rendkívüli tagok 60 pengős tagdíja is szélesebb csoportokat zárt ki belőle.⁵³ A taglista legérdekesebb részét az aktív vagy már nyugalmazott politikusok jelentik. Szabó Lajos tudatosan kívánhatott kormánytagokat az egyesületébe vonni, hisz az ekkor tárca nélküli propagandaminiszter Antal Istvánt, Szinyei Merse Jenő kultuszminisztert és Radocsay László igazságügy-minisztert már az alakuló közgyűlésre is meghívta.⁵⁴ Rajtuk kívül támogatta a kezdeményezést Keresztes-Fischer Ferenc belügy-, Bornemisza Géza iparügyi, Zsindely Ferenc kereskedelem- és közlekedésügyi miniszterek, valamint vitéz Lukács Béla, a hadigondozási ügyek tárca nélküli minisztere is. Bernolák Nándor nyugalmazott népjóléti és munkaügyi miniszter, Bárdossy László nyugalmazott miniszterelnök mellett a részben korábbi, részben leendő miniszter Jaross Andor, illetőleg a későbbi államtitkárok, Baky László és Endre László is tagjai lettek a társaságnak.

Az említett állami vezetők valószínűleg eltérő motivációkkal támogatták a társadalompolitikai célú kultúrpolitikát s ezen belül a Magyar Irodalompartoló Társaságot. Míg néhányukat feltehetően a népi kultúra irodalmi vetületének felkarolása, tehát a szociálpolitikai reformok felé való nyitottság mozgatta, addig többeknek a fajvédelmi szempontok érvényesítése, illetőleg a zsidó és/vagy baloldali írókkal, kiadókkal szembeni állásfoglalás volt a fontos. A befolyással rendelkező politikusoknak a Társaságba való bevonása ugyanakkor túlmutatott az irodalmi-kulturális kérdéseken. 1943 elején Szabó Lajos az irodalom társadalom- és szellemiségformáló jelentőségét fejtegetve a Társaság célját a közgondolkodás befolyásolásában látta.⁵⁵ „A lényeg tehát nem az irodalompartolás, hanem a magyar testvéri közösség kialakítása” – fogalmazott, s szóhasználatuk különösen érdekes abból a szempontból, hogy a szervezet vezetősége a Magyar Testvéri Közösség vezető tagjaiból állt.⁵⁶

= = = Egy életút summázata

A kistarcsai Központi Internálótáborban 1952 őszén született jelentés szerint a fasisztaként számon tartott fogoly a táborban is folytatta „sötét aknamunkáját, klik-

52 == A Magyar Irodalompartoló Társaság második évkönyve, 1944: 12.

53 == A taglistán még likőrgyárosból is többen találunk, mint kisebb keresetű tisztviselőt, pedagógust, pláne földművelő gazdát, a mezőgazdasági és gyári munkások széles tömegeihez pedig valószínűleg el sem jutott a kezdeményezés híre.

54 == A meghívott miniszterek nem, de – az akkor belügyi államtitkár, későbbi belügyminiszter – vitéz Bonczos Miklós, a Sajtókamara főügyésze – egyben a MÜNE tagja –, dr. Dániel Áron és több országgyűlési képviselő is megjelent. Megalakult a Magyar Irodalompartoló Társaság. *Magyar Út*, 1943. január 21. 1.

55 == Mit akar a Magyar Irodalompartoló Társaság. *Magyar Út*, 1943. január 28. 3–4.

56 == A társelnök árkosi Veress Gábor, a titkár Varga László, a pénztáros Vásárhelyi Zoltán és az ellenőr Kiss Károly jelen voltak a titkos társaságban is. Megalakult a Magyar Irodalompartoló Társaság. *Magyar Út*, 1943. január 21. 2.

keket szervez és a háttérből irányítja az ellenséges hírek terjesztését”, miközben „központja a lázító és destruktív csoportoknak”.⁵⁷ Vélhetően ezen, a hatóságok szemében veszélyesnek számító attitűdje miatt javasolták Szabó átadását a Közérdekű Munkák Igazgatósága recski munkatáborának.⁵⁸ Erre azonban nem került sor, mert 1953-ban azon betegek közé sorolták, akik a „jelen viszonyok között nem gyógyíthatóak”.⁵⁹ ráadásul időközben az internálás intézményét meg is szüntették.⁶⁰ Egy 1954-es jelentés „alkalmi informátorokra” alapozva állandó orvosi kezelés alatt álló, hosszabb ideje szanatóriumban kezelt súlyos betegként hivatkozik Szabó Lajosra.⁶¹ Korábban kitelepített családjával ekkorra lehetősége nyílt Zsámbékra költözni; itt vette át azt az idézést is, melynek nyomán aztán kihallgatták a korábbi Közösségtag, dr. Ferenczi Zsigmond ügyével kapcsolatban.⁶² A fentebb már említett, „Juhász Lajos” fedőnevű Kristó-Nagy István számolt be 1959-ben arról, hogy bár Szabó hosszú ideig súlyos beteg volt, és „halálát várták”, „ma újból rendben van, gyerekei tartják el, s vidéken él” – információit ifj. Fitos Vilmostól vette.⁶³ Kristó-Nagy 1961-ben megerősítette, hogy Szabó hosszas betegségéből felépült és „igen jó állapotba” került, de életkörülményeiről bővebb információt nem közölt: az állambiztonsági dokumentumok között ez a legkésőbbi, amelyben szerepel a még életben lévő Szabó Lajos neve.⁶⁴ Operatív nyilvántartó kartonja szerint 1964 januárjában hunyt el.⁶⁵

„[E]gy ember beállítottsága, álláspontja, kialakuló lelkisége rendkívüli mértékben függ attól, ha húsz éves korától negyven éves koráig egy ilyen probléma fókuszában él” – érvelt az utóbb halálbüntetésre ítélt Jaross Andor népbíróági tárgyalásán.⁶⁶ Az itt bemutatott társadalmi szervezetek és kulturális kezdeményezések esetében sem mellékes, hogy alapítóik, irányítóik vagy támogatóik milyen perspektíván át szemlélték a korabeli politikát és társadalmat. Annak kérdése, hogy mennyiben determinálják egy személy életútját az általa megélt személyes nehézségek és történelmi krízisek, messzebbre vezetne, mint amit jelen munka keretei megengednének, mégis érdemes röviden kitérni arra, milyen forrásokból táplálkozhattak Szabó Lajos nézetei.

57 = = ÁBTL 3.1.9. V-56135. 26. Jelentés, 1952. október 9.

58 = = ÁBTL 3.1.9. V-56135. 17. Összefoglaló jelentés, 1952. szeptember 17.

59 = = ÁBTL 2.1. XII/8. 74-2358. 3. Orvosi jelentés, 1953. július 24.

60 = = A minisztertanács határozata az internálás intézményének megszüntetéséről és a kitiltások feloldásáról. *Szabad Nép*, 1953. július 26. 1.

61 = = ÁBTL 3.1.9. V-127372/2. 22. Jelentés, 1954. augusztus 23.

62 = = ÁBTL 3.1.9. V-127372/2. 57. Jelentés, 1954. augusztus 31. Szabó vallomása szerint nem a Közösségből ismerte Ferenczit, hanem családja Ferenczit kérte fel védőügyvédjének 1945 őszén. ÁBTL 3.1.9. V-127372/2. 222–223. Tanúkihallgatási jegyzőkönyv, 1954. szeptember 1.

63 = = ÁBTL 3.1.2. M-18821/4. 86. Jelentés, 1959. november 18.

64 = = ÁBTL 3.1.5. O-11803/4. 338. Jelentés, 1961. június 19.

65 = = ÁBTL 2.2.1. II/1.1. 773–774.

66 = = Karsai–Molnár (szerk.), 1994: 168.

Azon hitét, miszerint minden tevékenysége mögött a „magyarság” szociális és kulturális felemelésének vágya húzódott, valószínűleg élete legvégéig megőrizte. Bár írásaiban gyakran használta a „faj” kifejezést, pontosan körvonalazott jelentést valószínűleg nem kapcsolt hozzá. Miként Mester Miklós fogalmazott, a nemzet és a faj fogalma alatt akkoriban „*komoly, tudományos megalapozottság hiányában mindenki azt értette, amit akart*”.⁶⁷ Szabó a Magyar Közösség tizenöt „életparancsához” is hozzáfűzte – igaz, csak jó néhány év távlatából –, hogy „*a »faj« szó fogalmának időközben történt össze-vissza való magyarázgatása és diszkreditálása sokakban ma már többé-kevésbé indokolt visszatetszést vált ki. Helyesebb lett volna a »fajta« vagy még egyszerűbben a »magyarság« kifejezés használat[a]*”.⁶⁸

Számára a „faj” tehát – főként Adyra és Szabó Dezsőre visszavezethetően – leginkább az etnikum valamifajta szinonimája lehetett. Az, hogy a biológiai fajvédelem pontosabb téziseivel tisztában lett volna, ezzel kapcsolatos, akkoriban bizonyos körökben tudományosnak vélt szerzők munkáit olvasta volna, kevésbé elképzelhető: fennmaradt vallomásaiban, visszaemlékezéseiben legalábbis nem adta ennek jelét. „Tanítómestereiként” Adyt, Móriczot, Szabó Dezsőt, József Attilát, Sinka Istvánt, Veres Pétert és Szabó Pált sorolta fel, azt a benyomást nyújtva, mintha az – elsősorban népi – irodalom megfogalmazásában ráeszmélt volna egy, a saját eszméivel rokonságba hozható gondolatvilágra: „Az ő tanításukból *vált bennem tudatossá*, hogy mit jelent magyarnak lenni és hogy mit ér az ember, ha magyar. Hogy egy egészen különleges virága vagyunk az Isten virágos kertjének, aminek kipusztulása pótolhatatlan vesztesége lenne az egész emberiségnek.”⁶⁹

Egy kortársa egy alkalommal – nyilván hízelgő szándékkal – így írt Szabó Lajosról: „*Az arcában van valami Szabó Dezsőből, s Szabó Dezsőre emlékeztet szívósága, makacs következetessége s rá emlékeztetnek indulatai is*.”⁷⁰ Bár az író a korszak második felében már tudatosan gerjesztett, minden más társadalmi és politikai kérdést háttérbe szorító hisztériának minősítette az antiszemitizmust, azon elképzeléséből nem engedett az 1930-as évek derekán sem, hogy a zsidóságnak magának kell felismernie azt, hogy a „magyar fajnak” jogában áll számarányának és „történelmi jogainak” arányában elfoglalni a gazdasági, szellemi és kulturális pályákat.⁷¹ Szabó Lajos a magyartól mint etnikumot különítette el a zsidóságot, annak tagjai között valamiféle, valódi asszimilációjukat is gátló szolidaritást fedezett fel – sőt, ezt a szolidaritást a magyarság számára követendő példaként láttatta. Vélhetően téves feltételezés lenne ugyanakkor ebben az antiszemitizmusban többet és mélyeb-

67 == Mester, 2012: 361.

68 == MTA KIK Ms 6504/36. 4.

69 == BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 8o. Vallomás, d. n. (Kiemelés – N. A.)

70 == Spectator Hungarus: Pillanatképek a Magyar Irodalompartoló Társaság alakuló közgyűléséről. *Magyar Élet*, 1943. 2. sz. 9.

71 == Szabó, 1939: 110.

bet fedezni fel, mint ami a korszak társadalmának jelentősebb részére jellemző volt: Szabó Lajos írásai mögött az általa megnevezett Szabó Dezsőn, illetve a népi írók elkülöníthető csoportján kívül nem azonosíthatóak szellemi előképek, gondolatait elsősorban és jelentős mértékben a személyes életútján tapasztaltak és az azokból levont kétségtelenül általánosító, több esetben ellentmondásos és inhumánus következtetések befolyásolták.

Írásai alapján a zsidókérdést a korszak elsődleges szociális kérdései között tartotta számon, de nem egyedül azzal azonosította, mint ahogy az az akkori társadalom széles rétegeire jellemző volt a kormányzat politikájával és kommunikációjával összhangban.⁷² Fajvédő gesztusaiban így – ahogyan azt Vonyó József Gömbös Gyulával kapcsolatban kimutatta – nemcsak negatív aspektusú, antiszemita, de pozitív, védő jelleg is fellelhető.⁷³ Míg azonban a társadalom alsó – a valódi magyarsággal azonosított – rétegei számára állampolgári jogegyenlőséget, a politikai, gazdasági és kulturális javakhoz való egyenlő mértékű hozzáférést követelt, addig a zsidósággal szemben a jogegyenlőség súlyos megsértését propagálta, s érvrendszerének ellentmondásosságát, annak inhumánus jellegét látszólag évtizedek múltán sem ismerte fel.

Gondolkodását, mint oly sok kortársáét, elsősorban saját egzisztenciális megrekedtségének tapasztalata befolyásolta, melynek gátjaiként legalább részben az általa használt nemzet-, illetve fajfogalomba bele nem tartozónak hitt csoportokat azonosította. Írásai alapján egyértelműen felismerte ugyan a magyar társadalom zavarait, de nem jutott túl a korszakban általános diszkriminatív megoldási javaslatokon, hisz az olyan, alapvetően produktív kezdeményezései, mint a népi íróknak publikálási lehetőséget kínáló *Magyar Élet*, illetőleg a nekik anyagi segítséget nyújtó Magyar Irodalompartoló Társaság kapcsán sem hallgatható el, hogy ezek a kezdeményezések nemcsak *valamiért és valakikért*, de markánsan *valami és valakik ellen* is szóltak.⁷⁴ Hosszasan lehetne sorolni azokat a kortársait, legyen az épp miniszter⁷⁵ vagy zsidó középosztálybeli,⁷⁶ akiknek a vagyonos zsidóságról alkotott képét csak a zsidók sárga csillaggal való megkülönböztetését előíró 1944. március 30-i

72 = = Bibó, 2012: 39.

73 = = Vonyó, 2009: 250.

74 = = A Magyar Irodalompartoló Társaság Belépési nyilatkozatának utolsó pontja például: „Magyar vagyok és így zsidónak tekinthető nem vagyok.”

75 = = „Viszont az még feltűnőbb, hogy mennyi a toprongyos, szegény zsidó. Eddig ezeket az ember nemigen vette észre, s abban a hitben lehetett, hogy a zsidók többé-kevésbé jómódban élnek. A jómód is szinte a zsidó faji vonások közé számított. Nem így áll a dolog. Sok proletárforma emberen látni a sárga csillagot” – írta Zsindely Ferenc, korábbi kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 1944. április 7-ei naplóbejegyzésében. Szekér (szerk.), 2021: 517.

76 = = „Nézem az embereket. Milyen sokan járnak csillaggal, mennyi a szegény kinézésű ember köztük” – vetette papírra a rendelet által érintettek közé tartozó Dévényi Sándorné Anna 1944. április 6-án. Huhák–Szécsényi–Szívós (szerk.), 2015: 33.

rendeletet⁷⁷ követően tapasztalható utcakép ingatta meg – írásai alapján ugyanakkor Szabó Lajos közelebb állt azokhoz gondolkodásában, akik nézeteiket, s zsidóképüket a tragikus tanulságokat követően sem revideálták.⁷⁸

Személyének a korszak politikai skáláján való elhelyezését megnehezíti, hogy politikai és gazdasági kérdésekben vallott nézeteiről nem maradtak fenn források. Idézett megnyilatkozásai alapján elsősorban a fajvédők közé sorolhatjuk, akiknek csoportját radikális jobboldaliságuk mellett is érdemes elhatárolni a nemzetiszocializmussal szimpatizálóktól.⁷⁹ Ezt az elhatárolást maga Szabó is megtette: a MŰNE kapcsán nemcsak a bíróságon tagadta a szélsőjobboldali hatás meglétét, de már az 1930-as évek második felében is hangsúlyozta elveik eredetiségét a „Nyugatról importáltság” vádjával szemben.⁸⁰ Úgy vélte, a tény, hogy egész életét „szegénységben küzdötte végig”, s „élete alkonyán koldusszegényen” állt a bíróság előtt, hiteles és igazi demokratává tette személyét.⁸¹ Gondolkodása nem tekinthető komplexnek abból a szempontból, hogy nem rendszerszintű reformokra hivatkozott, hanem egy, szubjektív szempontból körvonalazott csoportot – a „magyar ügyvédséget”, „magyar írókat”, „magyar parasztságot” – kívánt a kedvezményezettek körébe emelni, és ezért érvelt a fizikai, szellemi és kulturális javak újraelosztásának szükségessége és jogossága mellett. Ezáltal társadalmi, nem pedig a fennálló alkotmányos rendet megváltoztató politikai rendszerváltást vizionált: a meglévő keretekkel nem, pusztán a keretek között fennálló erőviszonyokkal szemben fogalmazott meg kritikát, melyre az általa annyiszor hangoztatott „arányosítás” kifejezéssel igyekezett rámutatni.⁸²

Szabónak első felesége és egyik gyermeke is váratlanul hunyt el,⁸³ legidősebb lánya pedig a háború utolsó szakaszában férjével együtt eltűnt.⁸⁴ Őt magát emel-

77 = = A „zsidók megkülönböztetett jelzéséről” szóló 1944. évi 1.240. M. E. sz. rendelet 1944. április 5-től lépett hatályba.

78 = = Újhelyi Szilárd, az Endre–Baky–Jaross-per politikai ügyészének azon felvetésére, miszerint a fent említett rendelet hatályba lépését követően az utcán sok „szegény, láthatóan fizikai munkát végző” zsidó jelenléte mutatott rá a zsidóság valódi szociális összetételére, Jaross Andor nézetei mellett makacsul kitartva úgy reagált: „A zsidó csillag viselésének elrendelése után az utcán megnyilatkozott kép nem ezt mutatta.” Karsai–Molnár (szerk.), 1994: 177.

79 = = Paksa, 2013: 17–18.

80 = = „Hol volt Hitler 1922-ben vagy hol volt Hitler akárcsak 1927-ben is, amikor ez az egyesület megalakult.” BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 215. Szabó Lajos beszéde a MŰNE díszülésén, 1937.

81 = = BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 73. Fellebbezés írásbeli indoklása és észrevételek, 1946. június 24.

82 = = Uo. 72.

83 = = Első felesége kezében 1922-ben robbant fel egy kanna spiritusz, lánya pedig 1927-ben gyermekparalízis áldozata lett. BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 77–78. Vallomás, d. n.

84 = = Nem tudni, Szabó a későbbiekben kapcsolatba lépett-e lányával, akiről az állambiztonság is mindössze annyit jegyzett fel, hogy Nyugatra távozott, és azóta „ismeretlen helyen tartózkodik”. ÁBTL 3.1.9. V-56135. 18. Jelentés, 1952. október 5. Szabó

lett az 1930-as–40-es években – az esemény pontos idejét nem nevezte meg – marandó egészségkárosodással járó villamosbaleset is érte, egyetlen tulajdonát, háromszobás fővárosi lakását pedig Budapest ostroma során kifosztották, majd idegen családoknak utalták ki. Ezeket nyilván a személye iránti szájalom felkeltésének reményében közölte a bírósággal, ám annyi jelentőséget mindenképp tulajdoníthatunk az elmondottaknak, hogy magánéletében kétségtelenül sok szerencsétlenség érte. Amikor a Magyar Irodalompartoló Társaság célkitűzése kapcsán úgy fogalmazott, „*hogy véget vessünk egyszer annak a vádnak, hogy a magyar írónak magyar földön mindig mostoha sors a jussa s csak halála után jár neki babér, elismerés*”,⁸⁵ egyértelműen kifejezte, hogy ezek az írók tehetségük révén képesek voltak annak a mellőzöttségnek, újból és újból hátrányból indulásnak az artikulálására, melyet Szabó Lajos és köre a maga pályáján és a maga életében ugyancsak megtapasztalt.

Szabó nyilvánvalóan csak egyike volt a kor azon számos, az utókor emlékezete által számon nem tartott útkeresőjének, akik – rendszerek változásán innen és túl – igazán sosem találták meg boldogulásukat. Ha az életút nehézségei és a személyes tragédiák mentséget nem is, némi magyarázatot azért adhatnak egy ember eszmei elkötelezettségének alakulására. Sorsa és papírra vetett elképzelései túlmutatnak a személyén, s képet nyújtanak koráról, melyben a történelmi események, politikai fordulatok és társadalmi feszültségek szélesebb csoportok számára áthághatatlan korlátokkal, kikerülhetetlen személyes és egzisztenciális kudarcélményekkel jártak együtt. Fáradhatatlan szervezőkészsége, tenni akarása, eszméibe vetett, a politikai fordulatokat is túlélő hite kiemelte őt kispolgári származású kortársai közül – miközben azokban a tévedésekben, melyeket makacsul, a későbbi konzekvenciákkal is dacolva vallott, sokakkal osztozott. Egyik vallomásában úgy fogalmazott: „*Nem kérek én sem irgalmat, sem kegyelmet, csak meghallgatást.*”⁸⁶ Gondolatai és kezdeményezései mint egy konfliktusokkal terhelt korszak válaszkísérletei meghallgatásra mindenképp érdemesek lehetnek – jelen írás elsősorban ezen célkitűzéssel született.

Margit szintén orvos férjével együtt az Egyesült Államokban telepedett le, s élt élete végéig. Dr. Magoss Imre egy időben az Amerikai Magyar Orvosszövetség elnöki posztját is betöltötte. Dr. Bognár Kálmán: Rövid jelentés az Amerikai Magyar Orvosszövetség ezévi közgyűléséről. *Californiai Magyarság*, 1981. november 27. 4.

85 = „Nem állunk meg a hatvanezer pengőnél!...” Beszélgetés vitéz Szabó Lajossal a Magyar Irodalompartoló Társaság közelebbi s távolabbi terveiről. *Magyarság*, 1944. január 30. 9.

86 = = BFL VII.5.e – 1949 – 23589. 84. Vallomás, d. n.

=== Levéltári források ===

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

- 2.1. A volt zárt irattár levéltári anyaga
 - xii/8. Kistarcsai Internálótáborban keletkezett iratok
- 2.2.1. Operatív nyilvántartások
- 3.1.2. Munka dossziék
 - M-18821/4. „Juhász Lajos”
- 3.1.5. Operatív dossziék
 - O-11803/4. Ellenállók
 - O-11803/33. Ellenállók
- 3.1.9. Vizsgálati dossziék
 - V-2000/12. Magyar Közösség
 - V-2000/24. Magyar Közösség
 - V-2000/42. Magyar Közösség
 - V-56135 Dr. Szabó Lajos
 - V-101531 Dr. Budinszky László
 - V-127372/2. Faddi Ottmár és társai

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

- vii.5.e Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Népbíróaságtól átvett peres ügyek iratai
 - 1949 – 23589. Dr. Szabó Lajos
- xxv.2.b. Budapesti Népbüroészség iratai. Büntető iratok
 - 1949 – 82549. Dr. Szabó Lajos

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

- P 2249 Egyesületek fondtöredékei
 - 45. sorozat. Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesülete
- R 389 Sajtóval kapcsolatos gyűjtemény
 - No.16. A Magyar Élet Szerkesztősége

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (MTA KIK)

- Ms 6504/28–36. Kézirattár. Arany Bálint hagyatéka. Egy Szabó Lajos nevű ember élettörténete. Sic fata volunt. Így akarta a végzet. Vallomás

=== Hivatkozott irodalom ===

Magyar Irodalompartoló Társaság, 1943

A Magyar Irodalompartoló Társaság első évkönyve. Magyar Irodalompartoló Társaság, Budapest.

Magyar Irodalompartoló Társaság, 1944

A Magyar Irodalompartoló Társaság második évkönyve. Magyar Irodalompartoló Társaság, Budapest.

Bibó, 2012

Bibó István: *Zsidókérdés*. Argumentum, Budapest.

Borbándi, 1989

Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski, Budapest.

Fitos, 1984

Fitos Vilmos: A „Magyar Élet” című folyóirat. A szerkesztő emlékezése.
Literatura, 1. sz. 89–103.

Gyurgyák, 2012

Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Osiris, Budapest.

Huhák–Szécsényi–Szívós (szerk.), 2015

Kismama sárga csillaggal. Egy fiatalasszony naplója a német megszállástól 1945 júliusáig. Szerkesztette: Huhák Heléna – Szécsényi András – Szívós Erika. Jaffa, Budapest.

Karsai – Molnár (szerk.), 1994

Az Endre–Baky–Jaross per. Szerkesztette: Karsai László – Molnár Judit. Cserépfalvi, Budapest.

Kerepeszki, 2013

Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend*. Attraktor, Máriabesnyő.

Kovrig, 2011

Kovrig Béla: *Magyar társadalompolitika (1920–1945)*. Gondolat, Budapest.

Kovács M., 2001

Kovács M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus. A magyar orvosi, ügyvédi és mérnöki kar politikája 1867 és 1945 között*. Helikon, Budapest.

Mester, 2012

Mester Miklós: *Arcképek. Két tragikus kor árnyékában*. Tarsoly, Budapest.

Paksa, 2013

Paksa Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Osiris, Budapest.

Papp, 2006

Papp István: „...én, aki egész életemben a nép ügyéért harcoltam”. Egy közép-osztálybeli életút a század viharában: Fitos Vilmos (1913–2000). *Hítel*, 8. sz. 72–77.

Papp, 2012

Papp István: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Jaffa, Budapest.

Salamon, 1989

Salamon Konrád: *A harmadik út kísérlete*. Eötvös, Budapest.

Szabó, 1939

Szabó Dezső: *Az egész látóhatár II. Magyar Élet*, Budapest.

Szécsényi–Kerepeszki, 2012

Szécsényi András – Kerepeszki Róbert: „Ellenzék a Turulban”. *Századok*, 1. sz. 171–204.

Szekér, 2017

Szekér Nóra: *Titkos társaság. A Magyar Testvéri Közösség története*. Jaffa, Budapest.

Vonyó, 2009

Vonyó József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In *A magyar jobboldali hagyomány, 1900–1948*. Szerkesztette: Romsics Ignác. Osiris, Budapest. 243–274.

===== Sajtó =====

Budapesti Közlöny, 1922

Californiai Magyarság, 1981

Diárium, 1943

Honszeretet, 1921

Képes Figyelő, 1945

Literatura, 1984

Magyar Élet, 1938–1944

Magyar Út, 1943

Magyarság, 1941–1944

Szabad Nép, 1953

Szabadság, 1946

Kulcsszavak

=====

*Szabó Lajos, Magyar Testvéri Közösség, koncepciós perek,
népi mozgalom, fajvédők*

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

/ "I Started Barefoot and I'm Still Barefoot Today" /

A 20th century pathfinder: vitéz Lajos Szabó

The article discusses the walk of life of lawyer Lajos Szabó. His name can be linked to several initiatives and groups operating in Hungary between the two world wars. His life is also remarkable because it was affected by almost all the fateful events of the discussed period. While before and during the Second World War he worked for the cause of the Hungarian people – according to his own definition in the fields of the government's policy towards lawyers –, public and secret social organizations and culture, while after the war he was faced with a new emerging system: the court convicted him as the perpetrator of crimes against the people. Szabó can be considered a pathfinder of the 20th century, who sought his prosperity within the framework of various political and social systems, but never really found it: and with his attempts, aspirations and undeniable mistakes, we can see him as a representative of the wider strata of his time.

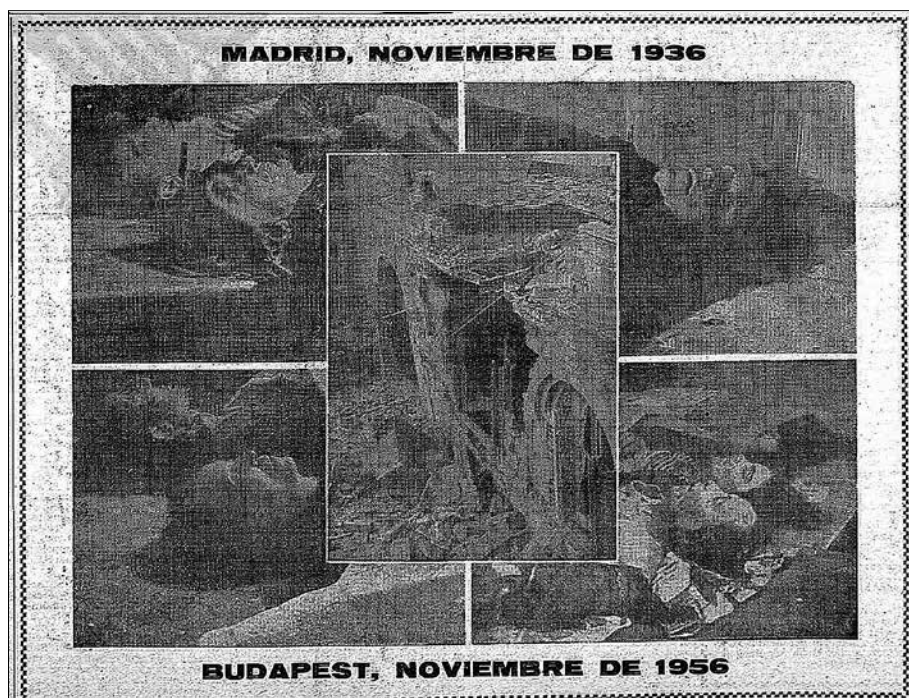

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

===== Poór Péter =====

/// Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc megjelenése spanyol anarchista sajtókiadványokban¹

„Madrid, 1936. november – Budapest, 1956. november”²

¹ = A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium ÚNKP-23-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült.

² = *Solidaridad Obrera*, 1956. november 15. 1.

= = Bevezetés

Az 1956-os magyarországi történésekről sokan és sokféleképpen írtak már az idők során. A Szovjetunió s az annak masszív diplomáciai és katonai támogatásával hatalomra jutó és rendszerét kemény represszió révén (majd később reformok útján is) stabilizáló Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány és a Magyar Dolgozók Pártjának helyébe lépő új állampárt, a Magyar Szocialista Munkáspárt az október 23-i tüntetéssel kezdődő eseménysort – nyilvánvaló hatalomlegitimációs okból fakadóan – félreérthetetlenül ellenforradalomként bélyegezték meg, melyhez a keleti blokk testvérpártjai is, mondhatni kötelező jelleggel, asszisztáltak. Ezzel párhuzamosan – és a hidegháború logikájából szükségszerűen következően – a nyugati hatalmak hivatalos propagandájukban lelkesen üdvözölték és forradalomként ismerték el a Rákosi-rendszer ellen kirobbant népi felkelést, melyhez egyúttal a szovjet katonai intervenció és tágabban a bolsevik totalitarizmus elítélése társult, követendő mintaként saját demokratikus, kapitalista rendszerüket állítva a Vasfüggönyön túl elterülő országok népei számára. Azok a – jellemző módon a keleti blokkon kívül létező – irányzatok és mozgalmak, szervezetek és csoportok azonban, melyek magukat szándékoltan e bipoláris koordinátarendszeren kívülre pozicionálták, sem a szovjet, sem az amerikai modellel nem tudván és akarván azonosulni teljesen, jelentős részben már az eseményekkel egy időben megalkották saját interpretációjukat a „magyar ’56”-ot illetően.

Az 1956-os magyarországi események trockista,³ tanácskommunista,⁴ ouvriérista⁵ stb. nézőpontú leírása és értékelése nálunk is ismert, annak fontosabb darabjai magyarul is elérhetőek, jóllehet sok esetben csak az interneten és/vagy underground kiadványok formájában. Mivel tartalmukat és perspektívájukat tekintve nem csengenek össze az események kanonizált változatával, harmad évszázaddal a kelet-európai rendszerváltások után sem váltak igazán a közbeszéd részévé. Arról azonban, hogy milyen volt a „magyar ’56” fogadtatása a nemzetközi anarchista mozgalom soraiban, Magyarországon összességében mindmáig keveset tudunk,⁶ lévén az anarchizmus történetének hazai kutatása és a témával kapcsolatos kiadványok magyarra fordítása még rosszabb helyzetben volt és részben van még ma is.⁷ Ennek oka lehet az ez irányú szélesebb érdeklődés hiánya, de szintűgy a nemzetközi mozgalom gyengesége a 20. század derekán, melyből egyben következett annak akkori súlytalansága is. Ugyanakkor, ha tekintetbe vesszük az anarchizmus *ab ovo* forradalmi irányultságát, valamint azt, hogy mindig is erős ellenszenvvel viseltetett

3 = = Pl. Lomax, 1989; Broué, 1992; Kovács–Frayssé, 2006.

4 = = Pl. Castoriadis, 2001; Lefort, 2006.

5 = = Egy példa a jóval később született ilyesfajta nézőpontú értékelések közül: Mouvement Communiste, 2021.

6 = = Kivételt ez alól talán csak a liberter szocialista Andy Anderson eredetileg 1964-ben publikált könyvének töredékes fordítása képez: Anderson, 2005.

7 = = A nem akadémikus világból e szempontból nagy jelentősége volt a Barikád Kollektíva fordítói, elemzői és kritikai munkásságának. Lásd pl. Barikád Kollektíva, 1999; 2005.

a bolsevizmus iránt, főképp annak politikai ideológiája és célkitűzései, valamint működési és hatalomgyakorlási mechanizmusai okán, narratívája talán mégsem érdektelen. Annál is inkább, mivel bő tíz évvel később a világ az anarchizmus reneszánszát tapasztalta meg Franciaországtól az Egyesült Államokon át egészen Japánig, tehát gyengesége és súlytalansága valójában viszonylagos és ideiglenes volt.

Jelen írásomban az 1956-os magyarországi események anarchista olvasatáért a Spanyol Liberter Mozgalom (*Movimiento Libertario Español*, a továbbiakban MLE) sajtójához fordulok, és annak segítségével igyekszem lényegre törően bemutatni, milyen információk jutottak el hozzájuk, melyeket közlésre érdemesnek tartottak, valamint azt, hogy ezek nyomán miképp interpretálták a történeteket, s hogyan egészítették ki ezeket sajátos észrevételeikkel. Választásom indoklásául és a kontextus tisztázásául fontosnak tartok utalni rá, hogy az anarchista mozgalom Spanyolországban az 1930-as években globális összehasonlításban nézve a legtöbb tagot magában foglaló és legszervezettebb, föderatív struktúrájú szervezetekkel rendelkezett, melyekre alapozva 1936 nyarán soha nem látott kiterjedésű és mélységű társadalmi forradalomba kezdett az ország egyes területein. Az MLE hivatalos kiadványait vizsgálva tehát – anélkül, hogy azt állítanánk, hogy a nemzetközi anarchista mozgalom véleménye éppoly egyöntetű lett volna, mint a Moszkvából érkező irányvonalat mereven követő pártoké – hiteles és reprezentatív képet kaphatunk arról, hogy a korszak anarchistái általában miképp látták az 1956-os forradalmat és szabadságharcot, a Szovjetunió szerepét és a bolsevizmus ideológiáját, valamint saját specifikus helyzetüket a magyarországi eseményekkel összefüggésben.

= = Spanyol anarchisták és sajtójuk a száműzetésben

A spanyol polgárháborúban 1939 tavaszára vereséget szenvedő republikánus oldal nagyszámú képviselője (beleértve sok anarchistát is) – a megtorlást elkerülendő – külföldi száműzetésbe vonult, mindenekelőtt Franciaországban, Észak-Afrikában, az Egyesült Királyságban és Latin-Amerikában próbálván túlélni és újjászerveződni. Bár a világháború kitörése jelentős nehézségekkel járt együtt, és sok militáns kivégzéséhez, bebörtönzéséhez vagy koncentrációs táborokba hurcolásához vezetett a németek és kollaboránsaik által megszállt területeken, a náci uralom alóli felszabadulás minden korábbinál kedvezőbb feltételeket teremtett, még ha szervezeteik struktúrájára és taglétszámára nézve nem kis csapást is jelentettek ezek az esztendőik. Tekintve, hogy Franco a tengelyhatalmak vereségét követően hatalmon maradt, rendszere pedig 1945 után is sokat megőrzött fasisztoid jellegéből, a Spanyolországban föld alatt szerveződő ellenállás horizontja nem igazán terjedt túl a saját helyzetét közvetlenül érintő problémákon, továbbá konstans ember- és forráshiánnyal küzdve sajtója illegalitásban tudott csak megjelenni, értelemszerűen rendszeretlenül és alacsony példányszámban, korlátozott terjesztési feltételek mellett. Ráadásul az 1950-es évek közepére a spanyolországi gerillamozgalmat lényegében teljesen felszámolták, s Franco terrorgépezete ezeket állított kivégzőosztagok elé vagy

tüntetett el hosszú időre (olykor örökre) a börtönök mélyén. Mindebből fakadóan a szétszóródott spanyol anarchisták külföldi diaszpóráinak kiadványai között kell keresnünk azokat, amelyek képesek voltak foglalkozni az olyan távoli és rájuk közvetlen hatást nem gyakorló eseményekkel, mint amilyen a „magyar ’56” is volt. A földrajzi távolság és a közvetett kapcsolatok persze relevánsak lehettek, nem véletlen hát, hogy a franciaországi mozgalmi sajtó többet foglalkozott a Vasfüggönytől keletre fekvő országok helyzetével, mint mondjuk a latin-amerikai. Éppen ezért a továbbiakban elsődlegesen két franciaországi spanyol nyelvű orgánusra, a *CNT*-re⁸ és a *Solidaridad Obrera*-ra⁹ fókuszálva igyekszem bemutatni a témát. E szubjektív döntést a fenti érveken túl az is indokolni látszik, hogy ezek – megjelenési gyakoriságuknál és a magyar forradalom és szabadságharc apropóján leköszölt cikkeik számánál fogva – alkalmasabbnak tűnnek a téma érdemi vizsgálatára, mint a nemzetközi anarchista sajtó más darabjai.¹⁰

8 = = A rövidítés az Országos Munkakonföderáció (*Confederación Nacional del Trabajo*) nevű spanyol anarchoszindikalista szakszervezeti szövetségre utal, melynek a lap egyik fontos szócsöveként szolgált. A szervezet története során több újság is futott ezen a néven; a polgárháborút követő időszakban Spanyolországon belül illegálisan szerkesztették, nyomtatták és terjesztették, míg Franciaországban legális kiadványként létezett. Innen a hivatkozásoknál használt zárójeles megkülönböztető elnevezés: *CNT (Francia)*. Utóbbi ezen a néven 1944 szeptembere és 1961 novembere között jelent meg négyoldalas formátumban, jellemzően heti rendszerességgel, kezdetben 30 ezres, később 6 ezres példányszámban. Székhelye – egy pár éves periódust leszámítva, mikor Párizsban szerkesztették – a Franciaországban élő spanyol anarchisták felleghárának számító Toulouse-ban volt. Szerkesztői, akik egyben számos cikket is közzétettek benne, Felipe Alaiz, Juan Ferrer, José Peirats és Esgleas Montseny voltak. Iñiguez, 2001: 154.

9 = = A *Solidaridad Obrera* (közismert becenevén *Soli*) a spanyol anarchista mozgalom egyik legismertebb, mindmáig létező lapja, melyet 1907-ben alapítottak. A Franco-korszak idején Barcelonában illegális kiadványként szerkesztették, miközben Mexikóban, Francia-Algériában és Franciaországban ugyanezen a néven legális sajtóorgánumként létezett, habár igazán komoly példányszámban és rendszerességgel csak utóbbi országban jelent meg, ahol egyúttal a mozgalom legfontosabb szócsövévé vált. A négyoldalas újságot szintén 1944–1961 között adták ki (az időbeli határokat a német megszállás vége és a franciaországi száműzetésben élő spanyol anarchistákkal szembeni hatósági elnyomás részeként bekövetkezett betiltás jelöli ki), központja Párizsban volt, példányszáma pedig 20 ezer és 6 ezer között változott a tárgyalt időszakban. Az ortodox vagy antikollaboracionista irányzat orgánumaként működött, és közismert volt harsány bolsevizmusellenességéről. Szerkesztői között ott találjuk Abrahám Guillént, F. G. Montuengát, Fernando Gómezt, Cánovas Cervantest, Casanova-Freyrért, valamint azt a Juan Ferrert, aki a *CNT (Francia)* lapnál is hasonló feladatokat látott el. Iñiguez, 2001: 580.

10 = = Említés szintjén azért érdemes utalni rá, hogy az eseményekkel más ismertebb külföldi anarchista lapok is foglalkoztak, még ha az ezekben közreadott cikkek mennyisége és összterjedelme el is maradt a jelen tanulmány elsődleges forrásbázisául szolgáló két spanyol nyelvű újságban közltekétől. Vö. pl. *La Protesta*, 1956. november és 1956. december; *Le Monde Libéraire*, 1956. december és 1957. január; *Volontà*, 1957. január. A felsorolt időszaki kiadványokból magyarul szemelvényeket közöl: Poór, 2023b.

Az említett lapok hasábjain az 1940-es évek második felétől kezdődően a balkáni, illetve közép- és kelet-európai régió, beleértve Magyarországot is, több ízben feltűnik. Legfontosabb példaként erre egy 1949–50-es cikksorozat említhető, amelyben a szerző északról dél felé haladva tüzetesen bemutatja a Vasfüggönytől keletre fekvő európai országok történelmi fejlődésének sarokpontjait és az akkortájt ott uralkodó állapotokat. Külön kiemelendő, hogy „A Vörös Hadsereg által »felszabadított« országokban” című rovat számos részt szentel Magyarországnak, melynek keretében az Osztrák–Magyar Monarchia időszakával, az első világháborút követő forradalmi eseményekkel, majd a Horthy-korszakkal foglalkozó háromrészes történeti fvezető után az olvasó megismerhette a közelmúlt eseményeit a Magyar Kommunista Párt hatalomátvételétől kezdve egészen az ország sztalinizálásáig.¹¹ A *Soli* további magyar vonatkozású újságcikkei közül megemlíthető még egy tudósítás a budapesti koncepciós perekről,¹² egy történeti ismertető az 1920. júniusi budapesti eseményekről,¹³ valamint egy befolyásos budapesti zsidó letartóztatásáról szóló rövid hír.¹⁴ Mindezt tekintetbe véve elmondható, hogy bár a keleti blokk nem állt a spanyol anarchista sajtó érdeklődésének homlokterében, a térség egyes országairól szóló témák időről időre megjelentek benne, Magyarország reprezentációja pedig egyáltalán nem számított rossznak a régió más országaihoz képest.

A számúzetésben működő spanyol anarchista sajtó úgyszintén gyakran foglalkozott az orosz/szovjet történelem fordulópontjaival (pl. Sztálin halálával¹⁵ és a Hruscsov által meghirdetett irányváltással¹⁶), egyes onnan származó anarchista mozgalmárok életútjával (pl. Mahnoéval¹⁷ vagy Volinéval¹⁸), a Szovjetunió és a Franco-féle Spanyolország viszonyával,¹⁹ valamint az 1917 óta kiépült rendszer és az azt legitimáló államideológia kritikájával.²⁰ Külön említést érdemelnek emellett a kele-

11 == Casanueva, Alberto: En los países „liberados” por el Ejército Rojo. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1950. február 25. – 1950. május 20.

12 == Barco, Julio: Crónica internacional: El proceso de Budapest. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1949. október 1. 4.

13 == Denis: Budapest. Junio, 1920. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1950. február 4. 2.

14 == En pocas líneas...: En Budapest ha sido detenido otro judío destacado: Lajos Stoeckler, presidente de la comunidad israelista de Hungría. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1953. január 24. 2.

15 == Pl.: Prunier, André: Knock-out o el triunfo de la medicina totalitaria. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1953. március 14. 1. és 3.

16 == Pl.: Vuelta a Lenin? *CNT (Francia)*, 1956. március 4. 1.

17 == Pl.: Néstor Mackno. *CNT (Francia)*, 1954. augusztus 15. 1. és 4.

18 == Pl.: En el aniversario de la muerte de Voline. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1946. szeptember 28. 2.

19 == Pl.: Stalin negocia con Franco. Trigo, algodón y gasolina a cambio de mercurio y wolframio. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1950. január 21. 2.

20 == Pl.: Rusia y su imperio en la fecha de una gran revolución frustrada. *CNT (Francia)*, 1954. augusztus 22. 4.

ti blokk egyes országokban kibontakozó elégedetlenségi mozgalmakról szóló írások a kelet-berlini munkásfelkeléstől²¹ kezdve a vorkutai GULAG-lázadáson át²² az 1956-os lengyelországi eseményekig²³ bezárólag. Az említett újságcikkek hangvétele és lényegi megállapításai már nagyban megalapozták és előrevetítették azt, hogy a spanyol anarchista sajtó miképp fog viszonyulni egy, a térségben váratlanul kirobbanó felkeléshez és a rá adott brutális szovjet reakcióhoz.

Az egykori anarchista gerillaharcos és későbbi történetíró, Antonio Téllez²⁴ 1949-ben karikatúrasorozatot indított a *Soli* hasábjain „Coleta úr kalandjai” címmel, melyben a pártjukhoz mindhalálig ragaszkodó sztálinistákat figurázta ki. Az egyik epizódban utalás szintjén Magyarország is előkerült. A karikatúra szövege magyarul: „Tisztogatások Magyarországon... és Csehszlovákiában... és Lengyelországban... uf!”²⁵

= = = A magyarországi forradalom kitörése és az anarchista sajtó

Az 1956-os magyar forradalom kirobbanása ezek ellenére is derült égből villámcsapásként hatott, és – némiképp meglepő módon – csak viszonylag későn váltott ki reakciókat a vizsgált lapok munkatársaiból, igaz, akkor meglehetősen sokat és heveset. Az első újságcikk, melyet nyilvánvalóan a budapesti tüntetések ihlettek, ugyan már október 25-én megjelent a *Soliban* Felipe Alaiz²⁶ tollából (egy nappal azt követően,

21 == Pl.: El militarismo ruso ahoga en sangre la protesta berlinesa. *Solidaridad Obrera* (Francia), 1953. június 27. 1.

22 == Pl.: Manifiesto anarquista de los huelgistas de Vorkuta. *Solidaridad Obrera* (Francia), 1955. augusztus 11. 3.

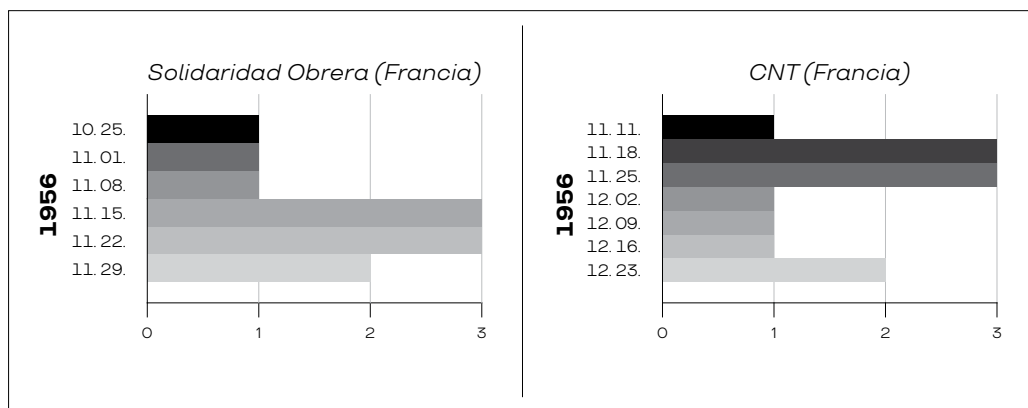
23 == Pl.: La insurrección polaca CNT (Francia), 1956. július 15. 1. és 4.

24 == Téllez életútjáról magyarul részletesebben lásd: Poór, 2023a.

25 == *Solidaridad Obrera* (Francia), 1949. október 29. 1.

26 == Alaiz de Pablo, Felipe (1887, Huesca – 1959, Párizs) hivatásos újságíró, aki 1917-ben csatlakozott az anarchista mozgalomhoz. A köztársaság 1931-es kikiáltását követően egy ideig a *Solidaridad Obrera* egyedüli szerkesztőjeként tevékenykedett,

október 25-én megjelent a *Soliban* Felipe Alaiz²⁶ tollából (egy nappal azt követően, hogy a világsajtóban, köztük a francia *Le Monde*-ban feltűntek az első tudósítások²⁷), ezt azonban a következő hetekben csak mérsékelt érdeklődés követte, miközben a *CNT* részéről sokáig teljes hallgatás övezte a Magyarországon kibontakozó eseményeket. Ennélfogva a forradalom tiszavirág-életű győzelmével kapcsolatos eufória lényegében hiányzik a korabeli spanyol anarchista sajtóból, és már csak a szovjet katonai intervenció okozta haláltusáját és bukását detektálhatjuk benne, azt is jóval november 4-ét követően. Mindkét sajtóorgánium november közepén és második felében foglalkozott legintenzívebben a témával, s bár mint láttuk, a *CNT* későn reagált az eseményekre, figyelme tartósabbnak bizonyult, és egészen az év karácsonyáig újra és újra elővette a „magyarkérdést”, miközben a *Solidaridad Obrera* írói és szerkesztői gárdájának téma iránti érdeklődése november végére láthatóan alábbhagyott. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az írott szövegek mellett fotókkal, illetve rajzokkal is találkozhatunk az említett lapokban, melyek valamilyen módon reflektáltak a történésekre. Ezek a *Soli* esetében november 15-től kezdődően három egymást követő lapszámban is felbukkannak, hogy aztán az év utolsó számában még egyszer utoljára feltűnjenek. Noha a *CNT* esetében valamivel kevesebb illusztrációról beszélhetünk, ezek közül az utolsó (egy meglehetősen direkt karikatúra) már jóval az eseményekkel kapcsolatban legkésőbb publikált cikk megjelenése után, 1957. január végén került az újság címlapjára.

Az 1956-os magyarországi eseményekkel (legalább érintőlegesen) foglalkozó újságcikkek a két vizsgált lapban a megjelenések dátuma szerinti bontásban

majd a franciaországi száműzetésben egészen 1948-ig szerkesztette a kiadványt, s a későbbiekben is fontos szerepet játszott a lap életében, mint a „Crónica internacional” rovat vezetője, valamint egyéb cikkek szerzője. Mindeközben írói és fordítói munkát is végzett. Iñiguez, 2001: 23.

27 = A közismert francia napilap témával foglalkozó első cikke a forradalom kirobbanásának másnapján jelent meg: La Hongrie se félicite de l'évolution polonaise. *Le Monde*, 1956. október 24.

Ami a magyarországi eseményekkel kapcsolatos pusztán leíró részeket illeti, fontos utalni rá, hogy ezek – a nagy távolságból, a helyszíni tudósítók és az élő mozgalmi kapcsolatok hiányából fakadóan²⁸ – gyakran felületesek és pontatlanok voltak (ezek skálája a nyilvánvaló elírásoktól a nyelvhelyességi hibákon át a tartalmi tévedésekig terjedt),²⁹ valamint számos fontos részletet nélkülöztek a történetekkel összefüggésben. Az azonban már nem minden esetben egészen egyértelmű, hogy a spanyol anarchisták tisztában voltak-e egyébként magukkal a ténnyel, vagy csupán nem tartották őket közlésre érdemesnek, mondván, a polgári lapokat olvasva vagy a rádiót hallgatva ezek felől úgyis tájékozódhat az érdeklődő. Sok esetben az is megfigyelhető, hogy a közreadott újságcikkekben leírtak már nem tükrözték a valós viszonyokat: mivel hetilapokról beszélünk, a megírás, a szerkesztői munkálatok, a nyomtatás és a tényleges megjelenés között eltelt idő sokszor elég volt ahhoz, hogy az események túlhaladjanak a leírt állapotokon. Fontos azt is kihangsúlyozni, hogy a közölt információk a nemzetközi médiában megjelent híreken és publicisztikákon alapultak, s ez a hozzáférési lehetőségek, illetve a nyelvi korlátok okán nyugati (elsősorban francia) lapokat jelentett, jóllehet a nyugat-európai és latin-amerikai kommunista pártok kommunikációi nyomán az anarchisták nagyon is tudatában voltak az eseményekkel kapcsolatos bolsevik értelmezéseknek.

A legrészletesebb eseménytörténeti leírást a *CNT* lapjain olvashatjuk, amely az október 23-i budapesti tüntetések egyes állomásainak felsorolásától kezdve a tömeg által skandált jelszavak és a jelképpé váló lyukas zászló megemlítésén túl kitért a Sztálin-szobor ledöntésére, Gerő negatív reakcióira, valamint a Rádiónál kitört tüzharcra (szerintük a lövöldözést a karhatalmisták kezdték), deklarálva, hogy „a karneválból forradalom lett”. Ezt követően az újság részletezte a korábbi politikai vezetés moszkvai nyomásra bekövetkezett leváltását, valamint a szovjet tankok megérkezése nyomán kirobbanó utcai harcokat. Ennek keretében az olvasó tudomást szerezhetett többek között arról, hogy a munkások és diákok megrohamozták és kifosztották a fegyverraktárakat, hogy „benzinbombákkal” védekeztek a harckocsik ellen, továbbá hogy komoly veszteségeket szenvedtek, melyek részben abból is fakadtak, hogy „a szovjet csapatok [...] a kezükre került lázadókat utcai lámpaoszlopokra akasztották fel”. A viszonylag tárgyilagos hangvétellű tudósítás azzal zárult,

28 == A második világháború utáni magyarországi anarchizmus történetéhez némi adalékkal szolgál a Bozóki–Sükösd szerzőpáros monográfiája, még ha művük arra még csak utalás szintjén sem tér ki, hogy volt-e bármilyen anarchista részvétel a 1956-os forradalomban. Bozóki–Sükösd, 1994: 156–157.

29 == Így lett Rajk Lászlóból „Lozslo” vagy „Lazslo”, Nagy Imréből „Imry”, vagy épp az 1951-es írókongresszusból „1851-es” (Alaiz, Felipe: *Crónica internacional: Cárpatos-Danubio. Solidaridad Obrera [Francia]*, 1956. október 25. 4.). Hasonlóképp időbeli keszkekuszás figyelhető meg a világháborúk és békeszerződések, forradalmak és ellenforradalmak pontos kronológiájában Alaiz témával foglalkozó utolsó cikkében (Alaiz, Felipe: *Hungría en el crisis. Solidaridad Obrera [Francia]*, 1956. november 29. 4.). És a sort még alighanem folytatni lehetne további kisebb-nagyobb tévedések idecitálásával.

hogy „Moszkva bejelentette, kész tárgyalni minden erejének Magyarországról történő kivonásáról”.³⁰ A Sztálin-szobor ledöntésének érzékletes leírása Conrado Lizcano³¹ egy hónappal későbbi írásában is visszaköszön, az esetet a diktatúrák elleni általános kritika keretébe ágyazva.³² A spanyol anarchista sajtó szerzőit vizsgálva feltűnik egy rejtélyes, kétségkívül magyar származásra utaló személynév, bizonyos Botzor Ferencé³³, aki „Magyarország vértanúsága” című cikkében szintén kitér az október 23-i eseményekre, s a már eddig is ismert tényeket egy érdekes adalékkal egészíti ki. Nevezetesen azzal, hogy a budapesti tüntetők többek között annak a Csizmadia Sándornak a *Munkás Marseillaise*-ét énekelték, akit – állítása szerint – a szegény-parasztok és agrárproletárok körében folytatott anarchista propagandája miatt 1894-ben bebörtönöztek. Csizmadia említésén túl írásában Botzor a magyarországi anarchizmus 19. század végi, 20. század eleji történetéből több nevet és hozzájuk köthető adalékot is felvonultat (pl. Várkonyi István Parasztszövetségét és *Földművelő* elnevezésű lapját, Schmitt Jenő Henrik tolsztojánus anarchizmusát vagy épp Batthyány Ervin földosztó tevékenységét és az általa alapított *Testvériség*, illetve *Társadalmi Forradalom* című hetilapokat), majd kitér az anarchisták első világháború alatt és az azt követő forradalmi időszakban játszott szerepére, illetve Magyarország történetének egyes, szubjektíve fontosabbnak ítélt momentumaira.³⁴

A kezdeti információbőséggel párhuzamba állítva rendkívül feltűnő és igen csak zavaró a forradalom első eseményei, illetve a szovjet katonai intervenció és a kezdődő megtorlás közötti időszakra vonatkozó hiátus, mely egyben súlyosan érinti a forradalom vívmányainak kérdését is. Figyelemre méltó kivételt ez alól csak egy november 12-én kelt s a szerző feltüntetése nélkül közölt cikk képez, amely érdemi adalékokkal szolgál a november 4-ével ismételten meginduló harcok egyes helyszí-

30 == La segunda „Commun” húngara. *CNT (Francia)*, 1956. november 11. 1. és 4.

31 == Lizcano Montealegre, Conrado (1917, Alcázar de San Juan – 2000, Altea) fiatalorkától kezdve anarchista meggyőződésű autodidakta munkásmozgalmár. A polgárháború idején harcolt a fronton, és különböző edukációs és művészeti programokat szervezett milicistatársai számára. A vereséget követően Észak-Afrika francia kézen levő területére menekült. A világháború végére egészségi állapota megrendült, ezért felhagyott az aktivista militanciával, szervezeti és szerkesztői feladatokat azonban továbbra is ellátott: előbb Oránban a *Solidaridad Obrera (África del Norte)*, majd később több párizsi liberter újság készítésében is közreműködött. Iñiguez, 2001: 332.; Dupuy, 2008.

32 == Lizcano, Conrado: Simbolismo. Estatuas y dictaduras. *CNT (Francia)*, 1956. december 9. 2.

33 == Nem azonos a romániai magyar Boczor Wolf Ferencel, aki kommunista párttagként a spanyol polgárháborúban a Nemzetközi Brigádok kötelékében harcolt, majd bekapcsolódott a franciaországi antifasiszta ellenállásba. Őt ugyanis a náci 1944-ben kivégezték. A cikk írójaként feltüntetett személy információ hiányában nem azonosítható be pontosan, idősebb életkora és anarchista meggyőződése azonban a leírtakból egyértelműen kiviláglik. Valószínűleg egy Franciaországban élő emigránsról van szó, aki már évekkel korábban elhagyta szülőhazáját.

34 == Botzor, Ferenc: El martirio de Hungría. *CNT (Francia)*, 1956. december 23. 1–2.

neivel (pl. Budapest VII. kerület) és jellegével kapcsolatban (pl. tankok harcképtelenné tétele „gyúlékony folyadékkal teli palackokkal”), valamint utalásokat tartalmaz a felkelők helyzetét (pl. fokozódó lőszer-, kenyér- és gyógyszerhiány) és a szovjet részről meginduló megtorlásokat illetően (pl. az amnesztiarendelethez bízó és magukat megadó felkelők agyonlövése vagy elhurcolása és internálása a Szovjetunióba, továbbá a nők félelme a megszállók [nemi] erőszaktevéseiről). Emellett a vizsgálat alá vont sajtóanyag darabjai közül ez az egyetlen, amely beszámol a vidéken szerveződő ellenállásról, konkrétan megemlítve a mecseki uránbányákban állítólagosan³⁵ szabotázsakciókat végrehajtó, majd fegyveres gerillaharcot folytató bányászok esetét.³⁶ Benito Milla³⁷ írása más szempontból számít különlegesnek: furcsa mód egyedül ebben történik utalás a magyar forradalom talán legfontosabb – és a nyugati radikális baloldali mozgalmárok által később leginkább piedesztálra emelt – vívmányáról, a munkástanácsok intézményéről. Annál messzebb azonban, hogy leszögezze, „a lázadás legaktívabb elemei a tipikusan forradalmi munkásnegyedekből és a diákközegekből kerültek ki”, s hogy a munkástanácsok éppúgy az idegen megszálló hadsereg országból való kiakolbólítását kívánták, mint a fegyveres felkelők, sajnos ez az újságikk sem megy.³⁸ Ennek fényében végső soron kijelenthető, hogy a forradalom specifikus munkáskövetelései, valamint a magyar munkásság önszerveződésének gyakorlati eredményei kívül estek a korabeli spanyol anarchisták horizontján.³⁹ Ezt látva joggal merülhet fel a kérdés, hogy ezek után mégis milyen érdekes hozzájárulást tudtak tenni a témához? A tanulmány második fele erre kísérel meg válasszal szolgálni.

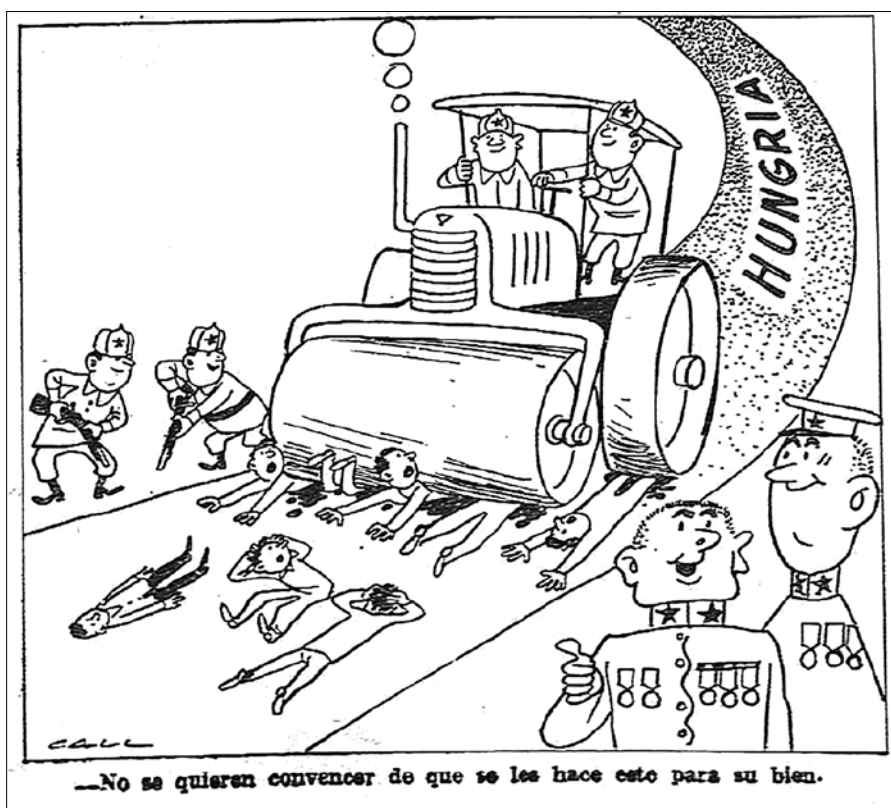
35 == Az uránbányászok október végi, november eleji mozgolódásáról, szervezkedéséről ugyan vannak információink, konkrét szabotázsakciókról viszont nincs tudomásunk, lévén a pécsi Katonatanács már viszonylag hamar intézkedéseket eszközölt a radikális uránosok lecsillapítására és a rendfenntartás biztosítására. Rozs, 2015: 199–200.

36 == Ojeada a los acontecimientos de Hungría. La protesta universal contra la URSS. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 15. 3.

37 == Milla Navarro, Benito (1906, Villena – 1987, Barcelona) a liberter mozgalom ifjúsági szárnyáról (JJLL) indult, s a polgárháború kitörésekor csatlakozott az aragóniai fronton harcoló Durruti Hadoszlophoz. A vereség pillanatában Franciaországba menekült, ahol a náci uralom összeomlását követően közreműködött a JJLL újjászervezésében és a szervezet lapjának (*Ruta [Francia]*) szerkesztésében. 1949-ben Amerikában telepedett le, ahol könyvkiadót és mozgalmi lapokat alapított, miközben írásaival továbbra is hozzájárult más országok spanyol anarchisták kiadványaihoz. Iñiguez, 2001: 405.

38 == Milla, Benito: Consumatum est. De la revolución al imperialismo. *CNT (Francia)*, 1956. december 16. 1. és 4.

39 == Az 1970-es évek legelején e tekintetben rendkívüli jelentősége lesz a részben anti-bolsevik kommunista, részben anarchista gyökerekkel rendelkező Ibériai Felszabadítási Mozgalom (1000 vagy MIL) fordítói, kiadói és teoretikus tevékenységének. Ez a militáns szervezet hozta be ugyanis a német–holland tanácskommunizmus klasszikusait Spanyolországra, reflektorfénybe állítva és egyúttal elméleti keretbe ágyazva a munkástanácsok nemzetközi történetének gyakorlati megjelenési formáit (köztük az 1956-os magyarországi tanácsokat).

A karikatúra szövege magyarul: „Nem akarják meggyőzni magukat arról, hogy ez az ő érdekükben történik.”⁴⁰

= = = A forradalom okainak és jellegének kérdése

A szovjet orientációjú nemzetközi „kommunista” pártok az események kiváltó okaként mindenekelőtt „a hazai és külföldi reakció aknamunkáját” jelölték meg. A spanyol anarchisták számára ez a narratíva elfogadhatatlan volt. Elismerték ugyan, „hogy kapitalista vagy horthysta elemek keveredtek a felkelésbe”, egyúttal azonban azt is leszögezték, hogy mindez „nem szennyezi be egy hősiés nép forradalmát, amely az osztályok eltűnésében keresi a szabadságot és a jólétet”.⁴¹ Ráadásul úgy ítélték meg, hogy korábbi fasiszta szimpátiái miatt a „klerikális és kapitalista reakció” már egyébként is kompromittálódott, ezért beavatkozása az eseményekbe nem segíti a magyar nép ügyét, hanem csak árt neki, mivel a „moszkovita imperialista vállalkozástól megszabadult Magyarország egy valódi szocialista rendszert érdemelne, amely

40 == CNT (Francia), 1957. január 27. 1.

41 == Hungría en llamas. Solidaridad Obrera (Francia), 1956. november 1. 3.

emberségesebb, hitelesebb és őshonosabb, mint amilyen az előző” volt.⁴² Ez kiegészíthető egy másik idézettel, miszerint „a magyar munkások és diákok dicső áldozatát nem fogja elhomályosítani annak az ENSZ-nek az esetleges és csalárd beavatkozása, amely a spanyol fasizmust demokratikus elemként hordozza a kebelén, sem pedig azé a »demokratikus« NATO-é, amely számol Franco fasiszta kardjával”.⁴³ Mindezek után a „John Rainbow” álnéven publikáló José Peirats⁴⁴ joggal idézte fel a magyar felkelők egyik rádióadásban elhangzott cinikus szavait, miszerint „kilencmillió fasiszta ellenforradalmár, mind régi gyárosok, bankárok, bíborosok, Magyarországon bujkálnak. [...] Szerencsére van még hat igaz magyar, akik az ország megmentése érdekében kormányt alakítottak.” Majd költői kérdések egész sorát intézve olvasóihoz, rámutatott azon érvek abszurditására, melyekkel politikai ellenfeleik a fellázadt magyar néppel való szolidaritás megtagadására ösztönöztek: „Hogy tagadhatnánk meg érzéseinket és szimpátiánkat a magyar néptől? [...] Azért, mert a munkások nem voltak egyedül harcukban az orosz tankok ellen? Mert velük harcoltak a hagyományos politikusok, és mert lehet, hogy közéjük vegyültek Horthy nyomai? Mert Mindszenty bíboros és XII. Pius megáldotta ezt a harcot? Mert halotti piramisából tapsolt neki generalisszimusz Franco? Ezek az urak talán azt üdvözlötték, amit mi? 1936–39-ben Spanyolországban [...] népi forradalmi mozgalom zajlott le. Ezt a mozgalmat nem csak mi, anarchisták alkottuk. Más gyanús elemek mellett el kellett szenvednünk ugyanazoknak a totalitárius kommunistáknak a jelenlétét, akikről most is szó van. És amikor éppen emiatt, minden további mérlegelés nélkül, külföldön azt hirdették, hogy mi, akik kiálltunk Franco fasizmusa ellen, mind kommunisták vagyunk, nem reagáltunk-e felháborodással? És amikor kommunizmusunk ürügyén megtagadták tőlünk a segílyt, nem döbbsentünk-e meg? [...] Megtagadni a támogatást a magyar néptől az egyes összetevőivel szembeni fenntartások okán, Horthy kárálásai és Franco hetvenkedései miatt, nem azoknak adna-e igazat, akik háborúnk alatt moszkvai mércével mérték minket, az összes antifrancóistát?”⁴⁵

42 = = Area mundial. Del drama de Hungría. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 15. 1.

43 = = Hungría en llamas. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 1. 3.

44 = = Peirats Valls, José (1908, Vall de Uxó – 1989, Burriana) szegény családból származó autodidakta militáns. Az 1940-es évek második felében aktívan támogatta antifrancóista gerillacsoportok szervezését, s a száműzetésbeli CNT főtitkárai közül egyedülként titokban maga is Spanyolországba látogatott, hogy elősegítse a földalatti szervezetek munkáját. Az 1950-es évek elején elkészítette háromkötetes összefoglalóját a CNT polgárháború alatti történetéről, melyet később számos további történeti tárgyú munka követett. Emellett jelentős szerepet vállalt mozgalmi kiadványok, például a *CNT (Francia)* működtetésében, melynek 1959-ig a szerkesztője is volt. Iñiguez, 2001: 465–466.

45 = = Rainbow, John: Más sobre la lección húngara. *CNT (Francia)*, 1956. november 25. 1. és 4.

Az „Abel Paz”-ként elhíresült Diego Camacho⁴⁶ pedig nem mulasztott el éleslátóan rámutatni a nemzetközi bolsevik propaganda önellentmondására, miután az kénytelen-kelletlen elismerte, „hogya a lázadások okai a párt politikai irányvonalának képzetlenségén alapulnak, úgy Lengyelországban, mint Magyarországon”.⁴⁷

Az anarchista elemzésekben ezzel szemben fontos utalások történtek a felkelés valódi okainak feltárására. E tekintetben mindenképp figyelemre méltó Alaiz analízise, amely igyekezett a keleti blokk országaiban a korábbi években tapasztalt elégedetlenségi hullámot közös okokra, s mindenekelőtt materiális tényezőkre visszavezetni. Ennek megfelelően a problémákat egyfelől az agrárkérdés elhanyagolásában látta e döntően mezőgazdasági jellegű régióban, másfelől a nehézipar fejlesztésének túlhangsúlyozásában, amely visszavetette a közszükségleti cikkek gyártását, negatívan hatva ezzel a lakosság fogyasztási lehetőségeire. Ezenfelül leszögezte, hogy hiába vált uralkodó államideológiává, a marxizmus valójában csak egy szűk értelmiségi kör szellemi tápláléka maradt, nem vált általánosan elfogadottá a nép soraiban. Végül a munkások és a diákok közti szoros kötelékre mint új jelenségre hívta fel a figyelmet, amely a bérmunka kizsákmányolásából és az intelligencia leértékeléséből nyerte erejét, melyekért végső soron egyaránt a pártállam volt a felelős.⁴⁸ Kritikáját Alaiz később kiegészítette még az elbürokratizálódás és a hozzá nem értők pozícióba kerülése jelentette problémák megnevezésével, valamint a kommunista eszme ezek következtében történt diszkreditálódásának hangsúlyozásával.⁴⁹ Egy másik újságcikkben „Abel Paz” a totalitárius rendszer diszfunkcionalitására mutatott rá, mondván, az természeténél fogva képtelen garantálni a nép vágyakozásának két fő tárgyát, a szabadságot és a gazdasági jólétet. Szerinte ennek két alapvető akadály volt: „magának a rendszernek azon alapelve, amely a szabadságot burzsoá előítéletnek tekinti, valamint az a nagyfokú központosítás, mely kikényszeríti egy bürokra-

46 = = Camacho Escámez, Diego (1921, Almería – 2009, Barcelona) fiatalon, még a polgárháború kitörése előtt csatlakozott a CNT-hez és a JJLL-hez. Kora ellenére aktívan részt vett a forradalom eseményeiben, s radikalizmusával már ekkor is kitűnt. A közársasági oldal vereségét követően franciaországi száműzetésbe vonult, és fontos szerepet játszott a CNT marseille-i szervezetének megszervezésében, majd 1942-ben visszatért Barcelonába, de letartóztatták, és kisebb megszakításokkal egészen 1952-ig börtönben ült. Már a polgárháború alatt közreműködött egyes mozgalmi kiadványokban (*Tierra y Libertad*, *Ruta*), a Franco-korszak időszakában pedig mindez kiegészült olyan száműzetésben működő lapokkal, mint a *CNT (Francia)* vagy a *Solidaridad Obrera (Francia)*. Az 1970-es évektől emellett mint történetíró szerzett magának hírnevet, közreadva többek közt a forradalmár Durruti napjainkig egyik legalaposabb életrajzát, melyről Zolcsák Attila nemrég magyar nyelvű recenziót is készített. Iñiguez, 2001: 113–114; Zolcsák, 2018.

47 = = Paz, Abel: Se eclipsa la estrella? *CNT (Francia)*, 1956. november 18. 1–2.

48 = = Alaiz, Felipe: Cuatro motivos de fricción. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 8. 4.

49 = = Alaiz, Felipe: Hungría en el crisol. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 29. 4.

tikus gépezet fenntartását, ami amellet, hogy fogyaszt, anélkül hogy termelne, akadályozza az ország gazdasági fejlődését, aminek következtében a szatellitnemzetek moszkvai mintára ugyanattól a rossztól szenvednek, azzal a különbséggel [...], hogy ezeket a népeket katonailag igázták le, nem szenvedtek 1917 forradalmi délibábjától, amely az orosz népet lehűtötte, és társadalmilag sem olyan elmaradottak, mint az utóbbiak.” Emellet nem figyelmen kívül hagyható elemként ismerte el a hazafiságot is, melynek hangsúlyos meglétéből fakadt, „hogy a leigázott népek nem fogadták el ezt az importált rendszert, s hogy az új generációk a megszállók iránt érzett gyűlöletben születtek és nőttek fel”. Rámutatott továbbá, hogy a desztalinizációs politika Hruscsov minden szándéka ellenére csak rontott a helyzeten, mivel „reformálni akarni a megreformálhatatlant ugyanaz, mintha egy halottat masszírozással próbálnánk visszahozni az életbe”. A Sztálin helyébe lépő szovjet vezető a meghirdetett, relatíve mérsékelt reformokkal – akarata ellenére – valóságos lavinát indított el, amely kvázi szükségszerűen vezetett el a keleti blokkon belüli lázadásokig: „A bolsevizmus 1917-es hatalomátvétele, az ország szabad áramlatai elleni támadás, a kronstadti és ukrainai mészárlások az erő és a terror rendszerét hozták létre. Ez a rendszer szükségszerűen egy rendőri és bürokratikus államot hívott életre, és mint minden diktatúrában, a vele együtt járó személyi kultuszt. A Sztálin bálványa elleni támadás szárnyakat adott az egész ellenzéknek, ami a desztalinizáció és a »szocializmushoz vezető különböző utak« ürügyén a diktatúra nyílt elutasításában nyilvánult meg.”⁵⁰ A *Soli* egy viszonylag korai újságcikke ezen túlmenően azt emelte ki, hogy Európa keleti felén „nem a kommunista párt győzött”, pláne nem az itt élő „népek tudatos forradalma” eredményeképpen: a bekövetkezett változás „a háború terméke volt”, azaz „a Vörös Hadsereg megszállása kényszerítette ki”. Tehát nem történt valódi társadalmi forradalom, csupán „egy rendőri rendszer kiépítése a munkahelyeken, az utcán, a szórakozás terén, a családban”, melynek következtében „maguk a munkásszervezetek, amelyeket egykor egy amorf marxizmus vezérelt, a Moszkvából irányított kommunista kormány hivatalos központjává váltak”. Ezt követően a cikk kiemelte a terror szerepét e rendszerek fenntartásában, mely olykor párton belüli tisztogatásokhoz is vezetett (pl. Magyarország esetében Rajk László kivégzéséhez vagy Nagy Imre kibuktatásához a miniszterelnöki székből).⁵¹ Jaime R. Magriñá⁵² tanulságos módon a Tanácsköztársaság időszakát vetette össze

50 = = Paz, Abel: Se eclipsa la estrella? *CNT (Francia)*, 1956. november 18. 1–2.

51 = = Hungria en llamas. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 1. 3.

52 = = Rosquillas Magriñá, Jaime (1901, Barcelona – 1975, Mexikó) autodidakta kőműves, aki 1923-ban csatlakozott a liberter mozgalomhoz. Már a Rivera-diktatúra idején letartóztatták, s politikai okokból egy ideig külföldön volt kénytelen dolgozni. Az 1930-as években tagja lett a CNT Katalán Regionális Bizottságának, szerepet vállalt a *Solidaridad Obrera* és más lapok életében, továbbá könyvet írt a monarchia elleni konspirációról. A polgárháború idején különböző közigazgatási és katonai felada-

a második világháború utáni viszonyokkal, rámutatva a Kommunista Párt által követett eltérő taktikai koncepciókra. Meglátása szerint *még 1919-ben* „az anarchisták és a szindikalisták a kommunisták oldalán harcoltak”, a szakszervezeteket nagy becsben tartották és autonómiájukat a siker zálogának tekintették, nem törekedtek továbbá mindenáron az orosz modell gépies másolására, addig 1945 után ennek éppen az ellenkezője történt: a kommunista párt hegemoniájának megteremtése, a szakszervezetek alárendelése a párt akaratának, s összességében az ország sztálinizálása szovjet mintára, ami végeredményben végzetesnek bizonyult minden forradalmárra és forradalmi célkitűzésre nézve.⁵³ Végül érdemes kitérni egy további, a fentiekkel némiképp összecsengő érvelésre, mely szintén a *Soli* hasábjain tűnt fel. Ez az orosz forradalom történelmi küldetésének kudarcára hívta fel a figyelmet, hangsúlyozván, hogy a Szovjetunió népei „közel negyven éve »ideiglenes« diktatúrában élnek”, s hogy „az új arisztokrácia – a bolsevik arisztokrácia – [...] nem a proletariátus erkölcsi építésével, hanem az elmék megsemmisítésével [...] foglalkozik, azaz a hátsó szándékkal, hogy szabad emberek helyett vak követőket állítson elő”. Az anonim szerző végül odáig vitte gondolatmenetét, hogy kijelentette: „az egykori proletariátus [...] liberter törekvéseinek [...] végleges elhalasztása oda vezetett, hogy a Szovjetunió militarista állammá, imperialista tervekkel rendelkező harcoló erővé vált, s végül ambícióban és erőben felülmúlta Dzsingisz kánt, Napóleont, Nagy Pétert, II. Vilmost és Hitlert”. Mindezekből fakadóan pedig „a Kremlnek ágyúlövésekkel kellett szétzúznia Magyarország szívét, mivelhogy nemes tettekkel éppúgy képtelen volt megnyerni azt, mint a szent és sérthetetlen marxista-leninista-sztálinista Biblia traktátusaival”.⁵⁴

A spanyol anarchisták bírálata azonban nem korlátozódott kizárólagosan a Szovjetunióra és a nemzetközi bolsevik pártokra, abból a nyugati kapitalista államoknak, szövetségi rendszerüknek, valamint olyan nemzetközi platformoknak is kijutott, mint az ENSZ. Egyik legkorábbi tudósításukban például leszögezték, hogy „a magyar forradalom egyaránt meglepte a kommunizmust és a kapitalizmust is. [...] Hallgassanak hát a kommunista fecsegők, akik Magyarországról ugyanúgy beszélnek, mint a falangisták a spanyol ellenállókról. És hallgassanak a demokrácia sarlátánjai, akiket uraik arra készítenek, hogy dicsérjék a magyar nép erőfeszítéseit, miközben kitartóan támogatják és védik az olyan tipikus és szégyentelen fasizmusokat,

tokat látott el, mígnem a vereség mexikói emigrációba kényszerítette. A *Solidaridad Obrera (México)* szerkesztője lett, miközben írásaival hozzájárult más mexikói, illetve franciaországi mozgalmi kiadványok megjelenéséhez is. 1975 novemberében hunyt el, tíz nappal azelőtt, hogy láthatta volna annak az embernek a halálát, aki miatt életének közel felét száműzetésben kellett leélnie. Iñiguez, 2001: 531; Pares, é.n.

53 = Magriñá, Jaime R.: La lección del pueblo húngaro. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 22. 1–2.

54 = Pensando en Hungría. Guerra y Revolución social. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 15. 1.

mint amilyen a portugáliai és a spanyolországi.”⁵⁵ Ilyen és ehhez hasonló kijelentéseik nagyban árnyalják azt a képet, miszerint ők „az imperialisták zsoldjában álltak volna” vagy hogy „objektíve támogatták volna az ellenforradalmat” – egy olyan képet, amelyet a hidegháború kétdimenziós logikájából fakadóan a „kommunista” pártok propagandájukban előszeretettel terjesztettek politikai riválisaikról. Mi több, az ellenük alkalmazott érvelést mintegy visszájára fordítva, maguk az anarchisták fogalmaztak meg antiimperialista kritikát, melyet a Szovjetunióra éppoly szigorúsággal kiterjesztettek, mint a fejlett tőkés országokra. Magriñá például nem áttalott rámutatni, hogy „a Szovjetunió, amely azt állítja, hogy harcolni kíván az imperializmus ellen, a békéért, kenyérért és szabadságért, Sztálin ellen és a demokráciáért, megöli a magyarokat, mondván, hogy mind eladták magukat a kapitalizmusnak”.⁵⁶ Egy héttel későbbi írásában pedig már odáig ment, hogy azt állította, „miközben Lengyelországban és Magyarországon nem engedélyezett megszabadulni a kommunizmustól, és tilos a népi demokrácia gyakorlása, addig a burzsoá vagy szocialista kormányzás alatt álló kapitalista államoknak engedniük kellett, és felszabadították a gyarmati rendszer alól Líbiát, Szíriát, Eritreát, Libanont, Izraelt, Pakisztánt, Indiát, Burmát, Laoszt, Kambodzsát, Dél-Koreát, Dél-Vietnámot, a Fülöp-szigeteket, Formosát és Indonéziát, olyan országokat, amelyek együttesen 750 milliós emberi populációt és 5 576 709 km²-nyi területet képviselnek. A Szovjetunió kommunista állama a béke és a terjeszkedés mézes-mázos taktikájával, az élettér és a gyarmati felszabadítás dialektikus diplomáciájával, hogy kommunizmusát nagyobb léptékben jobban gyakorolhassa, 13 570 719 km²-nyi területet hódított meg. E meggyőző valós tények láttán joggal hangzott el, hogy a gyarmatosítás haldoklik, és hamarosan nem lesz több, mint pusztá emlék. Az orosz terjeszkedés viszont új fenyegetést jelent.” Zárásképp mindezt egy hasonlóképpen szemléletes meglátással egészítette ki, sajátos párhuzamot vonva a Tanácsköztársaság és az 1956-os forradalom és szabadságharc bukása közé: „A nemzetközi kapitalizmusnak 133 napjába telt, hogy az 1919-es magyar forradalmat megsemmisítse. A kommunista állam [1956-ban Magyarországon] [...] mindössze 20 nap alatt legyőzte a nép ellenállását.”⁵⁷ Ami az atlanti szövetségi rendszert illeti, Peirats a NATO-t 1956-ban már „hullaként” írta le, amely részben a Kreml manőverei, részben a Pentagon egyoldalúan megkötött katonai paktumai miatt nem volt képes előírányzott célkitűzését ellátni. Meglátása szerint ennél fogva „a közel-keleti válság révén Oroszország tálcán kapta meg Suez ellenőrzését, valamint jelentős befolyást az arab világban”.⁵⁸ A spanyol anarchisták

55 = = Hungria en llamas. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 1. 3.

56 = = Magriñá, Jaime R.: La lección del pueblo húngaro. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 22. 1–2.

57 = = Magriñá, Jaime R.: Los tanques soviéticos someten al pueblo húngaro. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 29. 1.

58 = = Rainbow, John: La lección de Hungría. *CNT (Francia)*, 1956. november 18. 1.

az Egyesült Nemzetek Szervezetével szemben megfogalmazott kritikájának fókuszában mindenekelőtt a hangoztatott alapelvek és értékek és a valós működési gyakorlat közötti ellentmondás állt. Mint azt tömören megfogalmazták, „az ENSZ, amelynek feladata a népek szabadságának védelme, hallgat”.⁵⁹ Ezt a kritikát hasonlóképp kiterjesztették konkrét személyekre, köztük Dwight D. Eisenhowerre⁶⁰ vagy épp a la-
vírozó politikája miatt „kötéltáncosnak” titulált Dzsaváharlál Nehrura is, mivel „azt mondja, fáj neki a magyarországi tragédia, mégis egyetért vele, hogy a gyilkos a tett színhelyén maradjon”. További felismerésként rögzítették, hogy a nemzetközi szervezetet jobban foglalkoztatja most a szuezi válság, ennél fogva „a magyarok, akiket a bol-
sevik barbárság éppen halálra géppuskázni készül, várhatnak... a temetésükre”. Ezen túlmenően felemlegették a több demokratikus ország amerikai nagykövetségei előtt megtartott tüntetések rendőri úton történő feloszlátását, mellyel azok a diplomáciai bonyodalmakat igyekeztek elkerülni.⁶¹

A karikatúra szövege magyarul: (A rajzon:) „Hogy van bőr a képén!” (A rajz alatt:) „»Generalisszimusz Franco tiltakozó nyilatkozatot fog megfogalmazni az ENSZ előtt a külföldi csapatok Lengyelország és Magyarország belügyeibe történő véres beavatkozásával szemben.« (A sajtóból).”⁶²

59 == Magriñá, Jaime R.: La lección del pueblo húngaro. *Solidaridad Obrera* (Francia), 1956. november 22. 1–2.

60 == Hungria en llamas. *Solidaridad Obrera* (Francia), 1956. november 1. 3.

61 == Ojeada a los acontecimientos de Hungría. La protesta universal contra la URSS. *Solidaridad Obrera* (Francia), 1956. november 15. 3.

62 == CNT (Francia), 1956. november 18. 1.

= = Spanyol–magyar párhuzamok és ellentmondások

Geneziséből és specifikus helyzetéből fakadóan a száműzetésben működő MLE érzékenyen reagált a magyar forradalom spanyolországi fogadtatására, és orgánumai a történések kapcsán több cikket, illetve illusztrációt is szenteltek a magyar–spanyol relációnak. Mindenekelőtt rámutattak azokra a párhuzamokra, amelyek a múltbéli spanyolországi és az akkori magyarországi események, valamint a két országban tapasztalható jelenkori viszonyok között fennálltak. Kárhoztatták a sztálinisták spanyol polgárháborúban játszott szerepvállalását, különösen az akkor és ott „Pedro” álnéven tevékenykedő Gerő Ernőt. Nem felejtettek el megemlékezni a Komintern ügynökeként végzett munkájáról a köztársaságiak táborán belüli tisztogatások során (amiért – mint az közismert – kiérdemelte a cseppet sem hízelgő „barcelonai mészáros” ragadványnevet),⁶³ csakúgy, mint Gerő magyar pártvezérként tett lépéseiről, főképp a budapesti tüntetők „reakciós provokátoroknak” titulálásáról és a velük szembeni fellépés ösztönzéséről.⁶⁴ Hasonlóképp párhuzamot vontak az elnyomó és részben idegen szuronyok támogatta hatalom spanyolországi és magyarországi néppellenes fellépése és megtorló intézkedései közé éppúgy, mint a spanyol és magyar nép bátor és hősie harca, tragikus bukása és szörnyű veszteségei, valamint kálváriája és emigrációba kényszerülése közé.⁶⁵ Ezt a hasonlóságot volt hivatott érzékeltetni az a *Solidaridad Obrera* címlapján megjelent fotómontázs is, amely Madrid 1936-os ostromának áldozatait és az 1956-ban Budapesten elesetteket helyezte közös kompozícióba,⁶⁶ valamint André Alis, az újság egy másik számában felhasznált, spanyol polgárháborús civil menekülteket ábrázoló fényképfelvétele, mely főlé az „1956: a magyar exodus drámája (30 000 száműzött)” feliratot helyezték.⁶⁷ A legteljesebb és legérzékletesebb összehasonlításra a *Soli* egyik olvasója, bizonyos Emilio Herre-

63 = = Gerő spanyolországi tisztogatásokban játszott szerepéről, valamint a spanyol polgárháborús részvétel ürügyként való felhasználásáról egyes magyarországi koncepciók perекben lásd: Anderle, 2016.

64 = = Alaiz, Felipe: Crónica internacional: Cárpatos-Danubio. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. október 25. 4.; Hungría en llamas. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 1. 3.; Alaiz, Felipe: Cuatro motivos de fricción. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 8. 4. Utóbbi cikk – némiképp furcsa módon – fontosnak tartja kiemelni Gerő zsidó származását, valamint ezzel összefüggésben azt, hogy eredeti neve Singer volt. La segunda „Commun” húngara. *CNT (Francia)*, 1956. november 11. 1. és 4.; Sender, Ramón: Aquel Antonov Ovsenko de Barcelona. *CNT (Francia)*, 1956. december 23. 1–2. Érdemes utalni rá, hogy az egyik újságcikkhez kapcsolódóan Gerőről még kép is megjelent, méghozzá a következő kommentárral: „A duplán halálos Gerő-szörny Spanyolországban és Magyarországon”. El orden de los cementerios reina en Hungría. La barbarie mecanizada soviética ahoga en sangre a todo un pueblo. *CNT (Francia)*, 1956. november 11. 1.

65 = = Rainbow, John: La lección de Hungría. *CNT (Francia)*, 1956. november 18. 1.

66 = = *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 15. 1.

67 = = *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 29. 1.

ra⁶⁸ vállalkozott, akinek nyílt levele teljes egészében a „ti, akárcsak mi” formulára építve mutatta be a két eset közti sokrétű hasonlóságot.⁶⁹ A spanyol és a magyar kérdés összefüggéseinek specifikus aspektusára kínál példát Francisco Olaya⁷⁰ „Guernicától Budapestig” című írása, amely Pablo Picasso személyén, életművén és eszmei-politikai meggyőződésén keresztül teremt kapcsolatot a két országban történetek között. A kontextus megértéséhez fontos utalni rá, hogy a spanyol festő – aki nem mellesleg 1944 óta tagja volt a Francia Kommunista Pártnak, s akit munkásságáért a szovjet kormány 1950-ben Sztálin Békédíjjal tüntetett ki⁷¹ – pont a magyar forradalom kitörését követően töltötte be 75. életévét, s ez alkalomból a Spanyol Kommunista Párt Központi Bizottságának Politikai Irodája hivatalos köszöntővel fordult hozzá, melyet a párt lapja nyilvánosan is közzétett.⁷² Említett cikkében Olaya számonkérően fordult Picassóhoz, mondván, miképp lehetséges az, hogy egy olyan művész, aki a „Guernica” megfestésével határozottan kiállt egy idegen hadsereg népellenes, embertelen pusztításával szemben, most, mikor egy másik haderő – csak azért, mert a kommunizmus színeit viseli magán – ugyanolyan barbár módon lép fel egy másik országban, hallgatásba burkolózik.⁷³

68 = Valószínűleg nem Emilio Herrera Linares-ről, a „spanyol Vernének” is nevezett sokoldalú tudósról és a köztársasági légierő egykori tábornokáról van szó, aki bár ismert volt antifrancóista meggyőződéséről és tevékenységéről, a kommunista párt tagjaként és a száműzetésbeli spanyol köztársasági kormány majdani elnökeként aligha küldött volna egy, a Szovjetuniót becsmérlő levelet, ráadásul pont egy anarchista sajtóorgánumnak. A „mi” Emilio Herreránk feltételezhetően az a férfi volt, akiről Miguel Iñiguez enciklopédiája mindössze ennyit közöl: „Párizs tartományban tevékenykedett, és az utóbbi időben az áhított Guipúzcoa közelében, Hendaye-ban élt. 72 évesen halt meg, 1970-ben.” Vagyis a századfordulón született Baszkföldön, és a polgárháborút követően franciaországi száműzetésbe vonult. Iñiguez, 2001: 298.

69 = Herrera, Emilio: Carta abierta de un español libre a sus hermanos húngaros. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 22. 2. A levél magyar fordításban itt olvasható: Poór, 2023b.

70 = Olaya Morales, Francisco (1923, Linares – 2011, Párizs) korán kapcsolatba került a liberter mozgalommal. A polgárháború idején Andalúzia köztársasági kézen maradt részén tevékenykedett a JJLL propagandatitkáráként, majd a vereséget követően csatlakozott a földalatti ellenálláshoz, fontos szerepet játszva a JJLL újjászervezésében, csakúgy, mint a Franco-korszak első ismert sztrájkjának életre hívásában 1939 szeptemberében. Többéves börtönbüntetését letöltve Franciaországba emigrált, ahol különféle szervezeti feladatokat látott el, és aktívan részt vett a mozgalmi sajtó (pl. a *CNT [Francia]*) készítésében. Az 1960-as évektől kezdve történetírói munkásságáról vált ismertté; több könyvet is szentelt a spanyol polgárháború alatti külföldi intervenció kérdéskörének. Halálakor egy több mint egymillió eredeti dokumentumból és fényképből álló, egyedülálló történeti gyűjteményt hagyott hátra. Iñiguez, 2001: 441.

71 = Eakin, 2011.

72 = En el 75 aniversario de Pablo Picasso. *Mundo Obrero*, 1956. november–december, 2.

73 = Olaya, Francisco: De Guernika a Budapest. *CNT (Francia)*, 1956. november 25. 1. és 4.

Nagyon izgalmasak a Franco-rendszer és a kelet-európai pártállami diktatúra közös vonásaira rámutató cikkek, melyek egyúttal tudatosan reflektálnak az eseményekkel kapcsolatos hivatalos spanyol állásfoglalásokra is, úton-útfélen leleplezve a Caudillo képmutató politikáját. Tudniillik Franco a magyar nép felkelésében saját antikommunista elveinek diadalát látta, s nem állt távol tőle, hogy éles szavakkal ostorozza a Szovjetuniót és általában a Vasfüggönyön túl működő rendszereket, magasztalva egyúttal a magyar nép ellenállását, s kilátásba helyezve akár a katonai segítségnyújtás lehetőségét is.⁷⁴ A száműzetésben élő anarchisták ugyanakkor lényeglátóan mutattak rá, hogy mindazok a bűnök, melyeket a spanyol diktátor a „vörösök” fejére olvas, kezdettől fogva természetes velejárói saját rezsimje működési gyakorlatának, kezdve a kivégzésektől, bebörtönzésektől és koncentrációs táborokba kényszerítésektől a szabadságjogok korlátozásán át egy valódi rendőrállam kiépítéséig.⁷⁵

A belföldön és a különféle nemzetközi fórumokon (köztük az ENSZ-ben) harsogott francóista propaganda Janus-arcúságát minden bizonnyal Spanyolországban is sokan megértették, habár a nyilvános véleményalkotástól és kritikától – éppen a diktatúra megtorló intézkedéseitől tartva – a többség tartózkodott. Ráadásul, mint azt a *CNT* egyik cikke leleplezte, maga a spanyol államvezetés is óvakodott attól, hogy szélesebb körű utcai szimpátiatüntetések engedélyezése révén akarva-akaratlanul kiengedje a lázadás szellemét a palackból, ezért csak relatíve szűk körű, körülmények között biztosított és mindvégig kontrollált antikommunista megmozdulásoknak adott teret legálisan.⁷⁶ Spanyolországban is voltak azonban olyan bátor fiatalok, akik nem féltek rámutatni a fenti ellentmondásokra, és a magyar ifjúsággal szolidaritást vállalva, saját sorsukat az övékével összekötve felléptek a rendszerrel szemben, jogokat és szabadságot követelve a maguk és minden diktatórikus elnyomás alatt sínylő népi számára. A lázadás zászlaját elsőként a barcelonai diákok emelték a magasba, akik az előző évtizedben már több ízben kifejezésre juttatták a rezsim iránti ellenszenvüket, s akik ezúttal – akárcsak a Dolgozó Ifjúság Szövetségével szakító magyar egyetemisták – megtagadták, hogy alávéssék magukat a monopolhelyzetben levő és a Franco-rendszerhez messzemenően lojális diákszervezetnek (SEU⁷⁷). Október utolsó napjaiban tiltakozó röplapokat kezdtek osztogatni az egyetemen, majd óráikat felfüggesztve szolidaritási tüntetést hívtak össze. Az egyetemi vezetéssel, a város polgári kormányzójával és a karhatalommal egyaránt össze-

74 = Ezzel kapcsolatban lásd részletesebben: Zalai, 2017: 106–109.

75 = Un vulgar escalador de tribunas: FRANCO. *CNT (Francia)*, 1956. november 18. 1. és 4.

76 = La procesión por dentro. *CNT (Francia)*, 1956. december 2. 1.

77 = Teljes nevén Spanyol Egyetemi Szakszervezet (*Sindicato Español Universitario*), mely még a polgárháború alatt jött létre különféle jobboldali diákszervezetek egybeolvadásából a francóisták által uralt zónában, s vált 1943-ra totalitárius jellegű, egységes és hivatalos diákszervezetté, melybe minden egyetemi hallgató számára kötelező volt a belépés. González Calleja, 2005: 40.

tűzésbe kerülve elfoglalták az egyetemet, melyet csak többnapos harcok után tudtak visszafoglalni a rendszer szolgálatában álló erők.⁷⁸ Az már az eset külön pikantériája, hogy a diáklázadás – annak Franco-ellenes éléből adódóan – a Spanyol Kommunista Párt érdeklődését is felkeltette, s ezt követően a *Mundo Obrero* egy egész oldalt szentelt a barcelonai és madridi egyetemisták bátor fellépésének, kiemelve diktatúraellenes és szabadságot követelő jelszavaikat. A tüntetés apropóját és a diákok azon kiáltásait, melyek a Magyarországon történetekre reflektáltak, azonban gondosan elhallgatták,⁷⁹ miközben Dolores Ibárruri pártvezető címlapon közzétett cikkének mindjárt a legelső sorában „fasiszta terrorista ellenforradalomnak” minősítette a magyarországi eseményeket.⁸⁰ Ezzel szemben a száműzetésben működő spanyol anarchista sajtó, amely helyszíni tudósítói révén remek értesülésekkel rendelkezett a barcelonai egyetemen történetekről, nem mulasztott el megemlékezni a rendőrökkel összecsapó diákok olyan szarkasztikus kiáltásairól sem, mint hogy „Ti, csatlósok! Oroszok! Hozzátok a tankokat!”⁸¹

A karikatúra szövege magyarul: „FRANCO: Éljen Magyarország szabadsága! Hasonlítok Kádárra?”⁸²

78 == La tragedia de Hungría. Repercusión estudiantil en Barcelona. *Solidaridad Obrera* (Francia), 1956. november 22. 1.; Esbirros! Rusos! Traed los tanques! *CNT* (Francia), 1956. november 25. 2. és 4.

79 == Los estudiantes de Barcelona se manifiestan en la universidad al grito de ¡Abajo la dictadura! ¡Viva la libertad! *Mundo Obrero*, 1956. november–december, 8.

80 == Ibárruri, Dolores: No podemos ser neutrales frente al fascismo. *Mundo Obrero*, 1956. november–december, 1.

81 == Esbirros! Rusos! Traed los tanques! *CNT* (Francia), 1956. november 25. 2. és 4.

82 == *Solidaridad Obrera* (Francia), 1956. december 27. 1.

= = = Összegzés

Összefoglalva a fentieket tehát elmondható, hogy a franciaországi száműzetésben élő spanyol anarchisták az 1956-os magyarországi események okaival és a szabadságharc jellegével tökéletesen tisztában voltak. Elismeréssel adóztak a hazai elnyomóikkal és a külföldi megszállókkal szemben kiálló és fegyvert ragadó magyarok bátorsága és hősiessége előtt, és mélységes bánatukat fejezték ki veszteségeik és tragikus sorsuk láttán. Egy pillanatilag sem vonakodtak elismerni a történések forradalmi karakterét, jóllehet annak vívmányaira már kevésbé figyeltek fel, valódi mélységét nem igazán értették meg. Mindenekelőtt antibolsevik és diktatúraellenes lázadásként tekintettek rá, amelynek katalizátora a munkások és a diákok között létrejött erős szövetség volt, mígnem a kezdeti lázadás valódi népfelkeléssé nem vált.⁸³ Bár sok tekintetben osztották a *mainstream* nyugati média Szovjetunióval és a moszkvai irányvonalat követő „kommunista” pártokkal szembeni kritikáját, ennél tovább mentek, nem felejtve el rámutatni a kapitalista rendszerek negatív vonásaira sem, akárcsak kormányaik, politikusaik és egyes nemzetközi szervezetek hamis vagy egyenesen képmutató állásfoglalásaira, mindvégig fenntartva az igényt a független és önálló véleményalkotásra. A történéseket egyszerre szemlélték spanyol, anarchista és (kényszer)emigráns szűrőn keresztül, s ez a nézőpont lehetővé tette, hogy sajátos párhuzamokra és ellentmondásokra mutassanak rá a magyar és a spanyol nép sorsával, valamint országaik múltbéli és jelenkori viszonyaival összefüggésben. Saját szerepüket a szolidaritás kinyilvánításán túl minden diktatórikus és elnyomó rendszer kíméletlen kritikájában jelölték meg,⁸⁴ a magyar nép fellépését követendő példaként állítva a spanyolok elé, mellyel az antifrancóista harc felélesztését kívánták előmozdítani.⁸⁵

A magyar forradalom és szabadságharc győzelme és a szovjet birodalmiság összeomlása, valamint ezek nyomán a liberter perspektívák újbóli előtérbe kerülése⁸⁶ és a Franco-rendszer közeli bukása iránt táplált optimista reményeikről⁸⁷ azonban hamarosan bebizonyosodott, hogy csupán illúziók. Zárszóként és egyben fontos tanulsgként mindazonáltal érdemesnek tartjuk Magriñá – mintegy Bakunyin híres

83 = = Magriñá, Jaime R.: La lección del pueblo húngaro. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 22. 1–2.; Rainbow, John: Más sobre la lección húngara. *CNT (Francia)*, 1956. november 25. 1. és 4.; Milla, Benito: Consumatum est. De la revolución al imperialismo. *CNT (Francia)*, 1956. december 16. 1. és 4.

84 = = Milla, Benito: Consumatum est. De la revolución al imperialismo. *CNT (Francia)*, 1956. december 16. 1. és 4.

85 = = Un vulgar escalador de tribunas: FRANCO. *CNT (Francia)*, 1956. november 18. 1. és 4.

86 = = Paz, Abel: Se eclipsa la estrella? *CNT (Francia)*, 1956. november 18. 1–2.

87 = = Magriñá, Jaime R.: La lección del pueblo húngaro. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 22. 1–2.

aforizmáját⁸⁸ parafrázáló – kijelentését idézni: „Az úgynevezett kommunizmus brutalitás és rabszolgaság, a szocializmus negációja.”⁸⁹

=== Hivatkozott irodalom ===

Anderle, 2016

Anderle Ádám: Gerő Ernő árnyéka. A Rajk-per spanyolországi előzményei. In: uő: *Spanyol mozaik. Tanulmányok a hispanista kutatások történetéből*. Kronosz Kiadó, Pécs. 155–204.

Bozóki–Sükösd, 1994

Bozóki András – Sükösd Miklós: *Az anarchizmus elmélete és magyarországi története*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.

Broué, 1992

Broué, Pierre: Parlament, tanácsok, pártok. (Rövidítve). In: *Szemle. Válogatás a brüsszeli Nagy Imre Intézet folyóiratából*. Szerkesztette: Kozák Gyula. Századvéd Kiadó – 56-os Intézet, Budapest. 89–98.

Castoriadis, 2001

Castoriadis, Cornelius: A magyar forrás. In: *A magyar forradalom eszméi. Eltűnésük és győzelmük (1956–1999)*. Szerkesztette: Király Béla – Congdon, Lee W. Atlanti Kutató és Kiadó Társulat-Alapítvány, Budapest. 489–498.

González Calleja, 2005

González Calleja, Eduardo: Rebelión en las aulas: un siglo de movilizaciones estudiantiles en España. [Lázadás az előadótermekben: a spanyolországi diákmozgalmak egy évszázada.] *Ayer*, 59. sz. 21–49.

Íñiguez, 2001

Íñiguez, Miguel: *Esbozo de una enciclopedia histórica del anarquismo español*. [A spanyol anarchizmus történelmi enciklopédiájának vázlata.] Fundación Anselmo Lorenzo, Madrid.

88 = „Meg vagyunk győződve arról, hogy a szabadság Szocializmus nélkül kiváltság és igazságtalanság, a Szocializmus szabadság nélkül pedig rabszolgaság és brutalitás.” Bakunin, 2001.

89 = Magriñá, Jaime R.: Los tanques soviéticos someten al pueblo húngaro. *Solidaridad Obrera (Francia)*, 1956. november 29. 1.

Kovács–Frayse, 2006

Kovács Marika – Frayse, Liliane: 1956. *Magyar október. A munkástanácsok forradalma. Visszaemlékezések.* K. n., h. n.

Lomax, 1989

Lomax, Bill: *Magyarország 1956.* Aura Kiadó, h. n.

Poór, 2023a

Poór Péter: Antonio Téllez Solá (1921–2005). In: *A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből.* (Évkönyv, IL.) Szerkesztette: Székely Gábor et al. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest. 188–198.

Rozs, 2015

Rozs András: Baranya megyei és pécsi nemzetőrségek az 1956-os forradalomban. In: *Nemzetőrvjelvény. Tanulmányok az 1956-os nemzetőrségről. 2009–2013.* Szerkesztette: Bokodi-Oláh Gergely. Az 1956-os Nemzetőrség Hagyomány-ápoló Tanácsa, Budapest. 195–223.

Zalai, 2017

Zalai Anita: Franco és az 1956-os magyar forradalom. *Belvedere Meridionale*, 29. évf. I. sz. 102–III.

Zolcsák, 2018

Zolcsák, György Attila: Durruti en la Revolución Española. (Durruti a spanyol forradalomban). In: *A Nemzetközi Munkásmozgalom Történetéből.* (Évkönyv, XLIV.) Szerkesztette: Székely Gábor et al. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest. 306–312.

===== Sajtó =====

CNT (Francia), Toulouse, 1954–1957

La Protesta, Buenos Aires, 1956

Le Monde, Párizs, 1956

Le Monde Libertaire, Párizs, 1956–1957

Mundo Obrero, Madrid, 1956

Solidaridad Obrera (Francia), Párizs, 1946–1956

Volontà, Nápoly, 1957

=== Internetes hivatkozások ===

Anderson, 2005

Anderson, Andy: A munkástanácsok. (*Részlet a szerző Hungary 1956 című könyvéből*). http://barricade.epizy.com/osztalyharc_tortenete/anderson-56-hu.html (utolsó letöltés: 2023. október 24.).

Bakunin, 2001

Bakunin, Mijáil: Socialismo sin Estado: Anarquismo. [*Állam nélküli szocializmus: anarchizmus.*] <https://www.marxists.org/espanol/bakunin/socsinestado.htm> (utolsó letöltés: 2023. október 24.).

Barikád Kollektíva, 1999

Barikád Kollektíva: 1956 anarcho-kommunista szemmel. <http://barricade.epizy.com/archivum/1956%20anarcho-kommunista%20szemmel.html> (utolsó letöltés: 2023. október 24.).

Barikád Kollektíva, 2005

Barikád Kollektíva: Az 1956-os proletárforradalomról... http://barricade.epizy.com/osztalyharc_tortenete/lomax56-hu.html?i=1 (utolsó letöltés: 2023. október 24.).

Dupuy, 2008

Dupuy, Rolf: LIZCANO, Conrado. <http://militants-anarchistes.info/spip.php?article3392> (utolsó letöltés: 2023. október 24.).

Eakin, 2011

Eakin, Hugh: Picasso's Party Line. https://web.archive.org/web/20110725001144/http://artnews.com/issues/article.asp?art_id=809 (utolsó letöltés: 2023. október 24.).

Lefort, 2006

Lefort, Claude: A magyar felkelés. http://barricade.epizy.com/osztalyharc_tortenete/lefort_magyar_felkeles.html (utolsó letöltés: 2023. október 24.).

Mouvement Communiste, 2021

Mouvement Communiste: Magyarország – 1956. <https://tett.merce.hu/author/mouvement-communiste/> (utolsó letöltés: 2023. október 24.).

Pares, é. n.

Sz. n.: Persona – Rosquillas Magriña, Jaime (1901–1975). <https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/autoridad/125671> (utolsó letöltés: 2023. október 24.).

Poór, 2023b

Poór Péter: Szemelvények a nemzetközi anarchista sajtóból az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc apropóján. <https://tett.merce.hu/2023/11/01/poor-peter-szemelvények-a-nemzetkozi-anarchista-sajtobol-az-1956-os-magyar-forradalom-es-szabadsagharc-apropojan/> (utolsó letöltés: 2023. november 9.).

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

Kulcsszavak

=====

*1956-os forradalom és szabadságharc, anarchizmus, sajtó,
Spanyolország*

/ The Hungarian Revolution and War of Independence of 1956 in Spanish Anarchist Press Publications /

The causes, events and significance of the Hungarian Revolution and War of Independence of 1956 have been analysed and written about from many different perspectives, but the anarchist reading of the events is still essentially unknown in Hungary. This is why this study seeks to fill this gap by examining the contemporary articles of the two most important press organs of the Spanish Libertarian Movement in Exile in France (*Solidaridad Obrera*, *CNT*) and to present alternative interpretations to the bipolar approaches typical of the Cold War era. At the same time, it draws specific parallels between Soviet-occupied Hungary and the Francoist dictatorship in Spain, pointing to contradictory and disingenuous positions that were not alien to many political parties and organisations, states and leaders of the period.

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

= Szemle =
////////////////

Green Silence

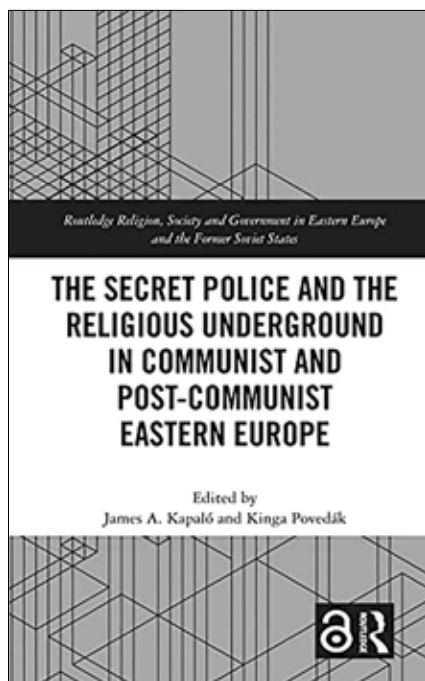
Fotó: Kovalovszky Dániel

/// Cúthné Gyóni Eszter

=== **Illegalitásba kényszerítve**

***The Secret Police and the Religious Underground
in Communist and Post-Communist Eastern Europe.***
Edited by James A. Kapaló, Kinga Povedák.

Routledge, London – New York, 2022. 340 oldal

A The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-Communist Eastern Europe (A titkosrendőrség és a vallási underground¹ a kommunista és posztkommunista Kelet-Európában) című tanulmánykötet 2022-ben jelent meg a Routledge kiadó gondozásában, a kiadó *Religion, Society and Government in Eastern Europe and the Former Soviet States* (Vallás, társadalom és kormányzat Kelet-Európában és a volt szovjet államokban) sorozatának 15. köteteként.

A tanulmánykötet szerkesztői James Alexander Kapaló, a Corki Egyetem Vallástudományi Tanszékének oktatója és Povedák Kinga, a Magyar Tudományos Akadémia és a Szegedi Tudományegyetem „Convivence” Vallási Pluralizmus Kutatócsoportjának tudományos munkatársa. Maguk a szerkesztők, illetve a kötet szerzői közül jó páran (Hesz

¹ == A „Hidden Galleries” projekt vezető kutatója és a recenzált munka egyik szerkesztője, James A. Kapaló ezt a kifejezést használja, ezért a kötet címének fordításakor én is maradtam ennél a változatnál. Balazs Gaspar: Megáldott ételek és rejtett kamerák. Interjú James A. Kapalóval. <https://hypeandhyper.com/megaldott-etelek-es-rejtett-kamerak-interju-james-a-kapaloval/> (utolsó letöltés: 2024. január 16.).

Ágnes, Anca Maria Șincan, Tatiana Vagramenko, Iuliana Cindrea-Nagy, Dumitru Lisnic, Igor Cașu) a European Research Council által támogatott „*Hidden Galleries*” projekt² kutatócsoportjának tagjai voltak. Jelen tanulmánykötet egy kibővített szerzői gárda közreműködésével született, és a „*Hidden Galleries*” projekt egyik kimenetelének tekinthető. A projekt a vallási kisebbségek szerepével foglalkozott a 20. századi Közép- és Kelet-Európa társadalmában, a romániai, moldovai és magyarországi titkosrendőrségi anyagok újraértelmezésén keresztül. A kutatók egyik fő célkitűzése volt, hogy összegyűjtsék az üldözött vallási csoportok vizuális és tárgyi emlékeit, vallásos és irodalmi szövegeit, amelyek a 20. századi kommunista diktatúrák titkosrendőrségi archívumaiba kerültek valamilyen rendőrségi művellet során. Ezen anyagok feldolgozásával és bemutatásával hívták fel a tudományos közösség és a hétköznapi érdeklődők figyelmét a titkosrendőrségi archívumok anyagainak alternatív felhasználási lehetőségeire az üldözött vallási közösségek tanulmányozása során.³ Ez a célkitűzés igen hangsúlyos jelen kötetben is, azonban ennél jóval többet kínál az olvasó számára. A kutatók a módszertani megközelítések sokszínű skálájának felvázolása, elméleti kérdések, dilemmák és gyakorlati példák bemutatása mellett a komparatív megközelítés fontosságát hangsúlyozzák. A tanulmányok rávilágítanak az azonosságokra és az eltérő gyakorlatokra, amelyeket a titkosrendőrség a vallás- és egyházellenes fellépések során alkalmazott, s megismerhetünk a vallási közösségek túlélési stratégiáit, a hatósági fellépésre adott válaszaik közül is jó néhányat.

Az utóbbi évtizedekben számos történeti tanulmány, monográfia és forrásközlés született a szovjet blokk államainak egyházpolitikájáról, a történelmi felekezetek és a kisebbségeket ért retorziókról, az egyházi személyeknek vagy a hívők közösségének meghurcolásáról, a rendszerrel való együttélésről és a kollaborációról, az egyes felekezetek, közösségek és a titkosrendőrség viszonyáról, de akár az állambiztonsági iratok felhasználhatóságáról is.⁴ Ebbe a sorba illeszkedik a titkosrendőrség és a vallási underground kapcsolatáról szóló tanulmánykötet, amelynek egyik sajátossága, hogy tizenhat szerzője többféle tudományterületről (vallástudomány, etnográfia, kulturális antropológia, történettudomány, jog, szociológia) érkezett, ami lehetővé teszi az interdiszciplináris megközelítés nyújtotta sokszempontú bemutatást, ugyanakkor ezek a szempontok szépen „összeérnek”, kiegészítik és erősítik egymást.

2 == Az Európai Kutatási Tanács által az Európai Unió Horizont 2020 kutatási és innovációs keretprogramjában támogatott projektről (no. 677355) van szó. Honlapja: <http://hiddengalleries.eu/about/> (utolsó letöltés: 2024. január 16.).

3 == Uo.

4 == Csak néhány magyar és régiós vonatkozású példa ezek közül messze a teljesség igénye nélkül: Farkas, 2006; Bánkuti–Gyarmati (szerk.), 2010; Soós–Szabó–Szigeti (szerk.), 2010; Bánkuti, 2011; Kiss–Soós–Tabajdi (szerk.), 2012; Heinz–Rajki–Simon, 2013; Gyarmati, 2014; Apor–Horváth–Mark (szerk.), 2017; Fejérdy – Wirthné Diera (szerk.), 2021; Bendel–Pech (szerk.), 2022.

A tanulmányok témáinak spektruma térben is, időben is igen kiterjedt. Időben az oroszországi bolsevik hatalomátvételtől az 1980-as évek végéig terjed a feldolgozás, térben pedig a Szovjetunióra, annak tagköztársaságai közül Ukrajnára, Moldovára és Litvániára, a blokk országai közül pedig Magyarországra, Romániára, Csehszlovákiára és Lengyelországra, továbbá Jugoszláviára vonatkozó kutatásaikat mutatják be a szerzők.

A kötet természetesen a régió vallási sokszínűségére is reflektál: ugyan elsősorban a keresztény felekezetek közösségeivel foglalkozik, de a litvániai Krisna-hívók is helyet kaptak a kiadványban. A keresztény felekezetek közül a kis felekezetek „túlreprezentáltak” a történelmi keresztény egyházakkal szemben (az inochentizmussal kötő, a Jehova Tanúival három tanulmány is foglalkozik), ami nem feltétlenül felel meg a térség vallási és felekezeti viszonyainak. A kötetet publikáló kutatók célja azonban nem is ezeknek az arányoknak az érzékeltetése volt, hanem az, hogy a kevésbé kutatott vallási kisebbségek, az alulról szerveződő vallási közösségek retorzióval fenyegető közegben megélt hitéletét, a mindennapok vallásosságát és a közösségek állambiztonsággal való kapcsolatát bemutassák. Ezzel együtt az esettanulmányok között izgalmas lett volna egy-egy illegalitásba szorított római katolikus szerzetesközösségről vagy a történelmi felekezetek pártállammal együttműködő hierarchiájával szembe forduló, alulról szerveződő, de az egyházában megmaradó kisközösségi mozgalmról is olvasni.⁵

A témák feldolgozásakor sikerült túllépni a „hősies ellenálló kontra áruló” dichotóm képen is. A kutatók nem kerültek meg olyan kényes kérdéseket sem, mint a másként gondolkodás, a hálózati tevékenység vagy akár a szexuális és erkölcsi kérdések, amelyeket a politikai rendőrség is gyakran használt fel a közösségek üldözése, bomlasztása és befolyásolása során. A kötet szerzői meggyőzően bizonyítják, hogy a megélt vallási tapasztalat és annak különböző gyakorlatai egyszerre voltak „célpontjai és termékei” („*both the target and the product*”⁶) az elnyomó és megtorló állambiztonsági műveleteknek.

A kutatók az állambiztonsági archívumokon kívül más forrásokat – például a vallási közösségek helyi és személyes gyűjteményeit, a kortárs tanúvallomásokat és *oral history* interjúkat – is felhasználtak a munkájukhoz, megteremtve ezzel a titkosrendőrség által létrehozott források és narratíva kritikus szemléletének lehetőségét. Abból adódóan, hogy a „*Hidden Galleries*” projektben központi szerepe volt a vizuális anyagoknak, jelen kötet több tanulmányában is kiemelt szerepet kaptak a képi vagy tárgyi források és az ábrák.

Mindezeken túl a kiadványban bemutatott elemzések és esettanulmányok hozzájárulnak a felekezetek és az állam közötti kapcsolatok történetének megértéséhez,

5 = = Magyar vonatkozásban néhányat felsorol ezek közül Köbel Szilvia tanulmánya, illetve Hesz Ágnes példái között is találkozhatunk ilyen közösségekkel, de csak említés szintjén. Köbel, 2022. 88–89.; Hesz, 2022.

6 = = Kapáló–Povedák, 2022: 5.

valamint – elősorban az utolsó, negyedik rész írásai – árnyalják az egyházak és az emlékezetpolitika szerepét a posztkommunista Közép-Európában.

A szerkesztők által jegyzett bevezető tanulmány („Introduction: Reframing the religious underground”) különösen sokoldalú és tartalmas áttekintést ad a kötetben tárgyalt témákról: a szovjet típusú diktatúrák vallásossághoz való viszonyáról és egyházpolitikájáról; az állambiztonság szerepéről a társadalom átforgatásában; a vallásos közösségekkel szemben alkalmazott rendkívül változatos eszköztárukról; a vallásos közösségek elnyomásra és üldözésre adott reakcióiról és túlélési stratégiáiról; a téma kutatásához felhasznált titkosrendőrségi irattárakról, az itt őrzött források felhasználhatóságáról; a közösségek életének kutatásához használható egyéb forrásokról; valamint az emlékezetpolitikához kapcsolódó kérdésekről.

Kapaló és Povedák külön kitérnek a kötet címében szereplő két gyűjtőfogalom használatának indoklására. Az eltérő elnevezéssel működő állambiztonsági szervezetekre Cristina Vătulescu nyomán⁷ a titkosrendőrség kifejezést találták a legmegfelelőbb gyűjtőnévnek. Érvelésük szerint a titoktartás „eszméje” fontos szerepet játszott a diktatúrák rendőrségeinek működésében és tevékenységében.⁸ Összességében talán célszerűbb lett volna az államvédelem vagy állambiztonság gyűjtőnév használata, mert azok sokkal inkább lefedik a szovjet, majd a szatellitállamok politikai rendőrségeinek tevékenységi körét. Működésük ráadásul nem volt teljesen „titok” – amire a bevezető tanulmány is utal –, sok esetben kifejezetten fontos volt, hogy a lakosság tudjon a létezésükről és tevékenységükről, s így a fenyegetettség érzésének a fenntartásával is kontrollt tudtak gyakorolni a társadalom felett (lásd például a Rákosi-korszak államvédelmét vagy a romániai Securitate működését). A „vallási underground” kifejezés használatát visszavezették az 1920-as évek Szovjetuniójáig, arra hivatkozva, hogy ott azokra a vallási közösségekre alkalmazták a szókapcsolatot, amelyek a nyilvántartásba vételt megtagadták, vagy amelyeknek a működését betiltották, s amelyekről úgy vélték, a rendszerre veszélyt jelentő ellenséges tevékenységet folytatnak.⁹ Ezen a ponton – az értelmezés mélyítése érdekében – a kifejezés eredetét jó lett volna részletesebben magyarázni és az eredeti orosz szóhasználatot is megadni. A szovjet értelmezés mellett volt egy pozitív, de szintén erősen elfogult használata és értelmezése is a szókapcsolatnak, ami az emigrációba kényszerülő egyházi személyek és hívek vallomásain és beszámolóin alapult, és amit a Szabad Európa Rádió és a Szabadság Rádió népszerűsített. Ez a bátorság és az ellenállás megtestesítőiként mutatta be ezeket a közösségeket. Mindkét értelmezés konstrukciónak tekinthető, a földalatti lét a pártállam

7 = Vătulescu, 2010.

8 = Kapaló–Povedák, 2022: 11–12.

9 = Uo. 4.

elnyomása és a titkosrendőrségi műveletek révén vált megélt valósággá az illegálisba kényszerített vallási közösségek számára.

A tanulmánykötetet négy nagy fejezetre tagolták a szerkesztők. Az első, „Ellenségkreálás: történelmi és jogi összefüggések” (*Constructing the Enemy: Historical and Legal Contexts*) című részben Dumitru Lisnic tanulmányának a középpontjában az inochentizmus áll, és azt mutatja be, hogyan került a közösség a hatalmat magukhoz ragadó bolsevikok útjába az 1920-as évek Ukrajnájában. Tatiana Vagramenko írása az orosz ortodox egyház közösségeivel foglalkozik, és a szovjet titkosrendőrség (OGPU) aktáinak egy sajátos típusát, az 1930-as években a vallásos hívők ellen folytatott kollektív büntetőügyek mintáit mutatja be, amely anyagokat mintegy tankönyvként használta a hatóság az ortodox egyház „egyházi-monarchista földalatti” közösségeinek felszámolásához. Köbel Szilvia azt tárgyalja, milyen jogi kereteket teremtett a szovjet típusú pártállam a magyarországi egyházak számára, mit tekintett az állam legálisnak, és mi minősült illegálisnak. Ez a fejezet a magyar egyháztörténetészek számára nem tartogat újdonságokat, azonban fontos összefoglalása a hazai viszonyoknak a külföldi kutatók és az érdeklődők számára.

Corneliu Pintilescu bemutatja, hogy a Securitate hogyan tekintett a Jehova Tanúira, és miért vált a közösség az elnyomó intézkedések célpontjává, hogyan kreáltak a hitélethez kapcsolódó mindennapos vallási gyakorlatból az amerikai központjukhoz fűződő kapcsolatuk révén politikai bűncselekményt. Petrás Éva tanulmánya szintén a Jehova Tanúival foglalkozik, azt tárja fel, hogy magyarországi közösségük milyen helyzetbe került az ateista ideológián nyugvó pártállami rendszer kiépülésével, hogyan reagáltak a hatósági fellépésekre, hogyan mélyült el a vallási életük az üldöztetés időszakában, és milyen kézzelfogható emlékei – fotók, festmények, irodalmi alkotások – maradtak fenn ebből az időszakból. A szerző végigvezeti a közösség életét a rendszerváltásig, így azt is láthatjuk, hogy a diktatúra kádári időszakában hogyan enyhült a rájuk nehezedő nyomás, és milyen tárgyalásokat folytattak az állammal jogi státuszuk megváltoztatása érdekében.

A vallásellenes műveleteket (*Anti-religious Operations*) bemutató második részben olyan esettanulmányokat olvashatunk, amelyek a régió államainak különböző vallási közösségeivel szemben folytatott titkosrendőrségi fellépést tárgyalják. Igor Cașu a Jehova Tanúi besszarábiai közösségének sorsáról ír. Esetük különösen kirívó: a legnagyobb és egyben a legutolsó tömeges deportálás Sztálin halála előtt ellenük irányult. Az „Északi művelet” („Operation North”) fedőnevű akciót az Állambiztonsági Minisztérium (MGB) tisztjei tervezték meg. Az 1951. április 1-jén végrehajtott művelet során a felekezet több mint 16 000 tagját deportálták Szibériába és Közép-Ázsiába a Szovjetunió nyugati területeiről, köztük Besszarábiából. Cașu rámutat arra, hogy ezek az eljárások teljesen törvénytelenek voltak, ugyanis nem született róluk bírósági döntés, hanem a szovjet állambiztonság Különbizottsága (Osoboe Soveshchanie) határozott az akciókról, ezért technikailag a korabeli szovjet

törvényeknek sem feleltek meg, s ez jól példázza a diktatúra rugalmas gyakorlatát.¹⁰ A tanulmány azt is feltárja, hogy az „Északi művelet” során a szovjet állambiztonság kiterjedt ügynöki beszivárgást hajtott végre a közösségbe.

Maciej Krzywosz a lengyelországi Zabłudówban történt 1965-ös Mária-jelenés helyszínére irányuló zárandoklatok elleni titkosrendőrségi fellépést tárgyalja. A művelet sikere a zárandokokat és a helyi lakosságot – beleértve a vallásos közösséget és a látnoknő családját is – sikeresen átfogó hálózati tevékenységen múltott, de a két évig tartó fellépés során a teljes eszköztárát bevetette a titkosrendőrség annak érdekében, hogy a vallási áhítat ezen spontán megnyilvánulásának véget vessen. Rasa Pranskevičiūtė-Amoson tanulmánya az 1980-as évek Szovjetuniójába kalauzol minket: a Krisna-hívők Nemzetközi Szervezetének (ISKCON) megalakulását és földalatti életét mutatja be a Litván Szovjet Szocialista Köztársaságban. A közösséget még a diktatúra végnapjaiban is a rendszer veszélyes ellenségévé nyilvánították, s ezért a titkosrendőrség és a propaganda is fellépett velük szemben. Ondrej Matějka tanulmánya felvázolja, hogy a cseh protestáns egyházon belüli csoport, az úgynevezett „Új Orientáció” hogyan került a csehszlovák állambiztonság (StB) fókuszába, és hibás értelmezésük következményeként hogyan vált a progresszív baloldali lelkipásztorok és hívek csoportja az egyházon belüli „második hatalmi központként” a titkosrendőrség célpontjává (még a rendőrtisztai képzés tananyagába is bekerültek). Matějka úgy értékeli, hogy az StB olyan hatékonyan konstruált ellenséget, hogy paradox módon sikerült – legalábbis részben – megteremtenie azt. A szerző kitér arra is, hogy a pártállami rendszer bukása után a források hozzáférhetővé válása mély megosztottságot okozott az egyházon belül.

A módszertani megközelítéseket tárgyaló harmadik részben (*Methodological Approaches to Religions in the Secret Police Archives*) Hesz Ágnes magyarországi római és görög katolikus példákon keresztül mutatja be, hogy az operatív munka során keletkezett titkosrendőrségi iratok – elsősorban az ügynökjelentések – milyen értékesek az ateista ideológián nyugvó totális diktatúra alatt megélt hétköznapi, vernakuláris vallásosság kutatásához. Povedák Kinga a fotóelicitáció módszerét alkalmazva vizsgálja a leszármazott közösségekkel való munka lehetőségeit és korlátait egy, a magyarországi Evangéliumi Keresztény Egyházból kivált közösség példáján keresztül annak érdekében, hogy újraértelmezze a titkosrendőrségi levéltárak fotóállományának felhasználhatóságát a vallásos közösségek kutatása során. James A. Kapaló egy romániai inochentista közösséggel szemben folytatott eljárás ügynökjelentéseire támaszkodva azt mutatja be, hogy milyen módszertani lehetőségek jelennek a titkosrendőrségi archívumok anyagainak felhasználásában a tágabb vallási kontextus értelmezéséhez.

A kötet negyedik nagy fejezete a „Titkosrendőrségi archívumok a posztkommunizmusban – politika, etika és közösségek” (*Secret Police Archives in Postcommunism:*

10 == Cașu, 2022: 139.

Politics, Ethics and Communities) címet viseli. Ebben Cristian Vasile tanulmánya nem a vallási kisebbségekkel foglalkozik, hanem a romániai történelmi felekezeteknek az állambiztonsági irattárak megnyitásához kapcsolódó politikáját mutatja be. Romániában a római és görög katolikus, de különösen az ortodox egyházi vezetés aktívan ápolja a diktatúra áldozatainak emlékét, miközben elterelik a figyelmet a titkosrendőrséggel való egyházi együttműködésről. Az ortodox és római katolikus egyházak vezetői minden politikai befolyásukat latba vetették annak érdekében, nehogy a kommunista rendszerrel való összejátszásuk bizonyítékai napvilágra kerüljenek, akadályozva ezzel a levéltárak és kutatók munkáját. Aleksandra Djurić Milovanović az egykori Jugoszlávia titkosrendőrségi anyagaihoz való hozzáférés problémáival foglalkozik. A délszláv államalakulat felbomlása után a levéltári anyagokat szétszortották az utódállamok között, s közben nagyon sok dokumentum megsemmisült. Az állambiztonsági archívumok anyagainak kutatása pedig még ma igen korlátozott. A tanulmány a nazarénus és az adventista közösségek kutatási problémáin keresztül mutatja be, hogy hogyan lehet mégis rekonstruálni az üldözött vallási kisebbségek életét az elnyomó diktatúra időszakában más forráscsoportok felkutatásával, például belügyminisztériumi, vallásügyi minisztériumi, igazságügyi minisztériumi és más közigazgatási iratok, a közösségek tagjai által megőrzött források segítségével, valamint személyes emlékezetükön keresztül.

Anca Șincan azzal foglalkozik, hogy a romániai Securitate hogyan alkalmazta az egyén erkölcsi magatartásával kapcsolatos információkat – legyenek azok valóság vagy akár hamisak – a közösségekkel szembeni fellépések során. Az állam által célba vett személyek magánéletének tiszteletben tartása természetesen nem érdekelte a hatóságokat, de a mai olvasó/kutató számára az érintettek jogainak védelme, különösen az egészségi állapotra és a szexualitásra vonatkozó információk megismerhetősége törvényben rögzített. Ez komoly nehézség és dilemma elé állítja a kutatót, mert a titkosrendőrség számára a vallásos közösségekkel szembeni fellépés során fontos szerepet kaptak az erkölcsi kérdésekkel való zsaroláson, kompromittáláson alapuló bevezetések, jogilag és etikailag viszont rendkívül nehezen tárgyalható a téma a tudományos publikációkban. A kötet utolsó tanulmányában Iuliana Cindrea-Nagy azt vizsgálja, hogy a romániai neoprotestáns felekezetek, az adventisták és a pünkösdisták hogyan használták fel a titkosrendőrségi anyagokat annak érdekében, hogy őszintén szembe tudjanak nézni közösségük pártállami diktatúra idején megélt múltjával, ami a múlt bűneivel való szembenézést is magába foglalta, és így megtisztulást eredményezhet.

Összességében elmondhatjuk, hogy olyan sokszempontú és gazdag kutatómódszertani és episztemológiai anyagot és nem utolsósorban számos izgalmas esettanulmányt publikáltak a kötetben közreműködő kutatók, hogy az – reméljük – ösztönözni és segíteni fogja a témával kapcsolatos további feldolgozásokat és a nyílt, szakmai alapú párbeszédet.

= = = Hivatkozott irodalom = = =

Apor–Horváth–Mark (szerk.), 2017

Secret Agents and the Memory of Everyday Collaboration in Communist Eastern Europe. Edited by Péter Apor, Sándor Horváth and James Mark. Anthem Press, London – New York.

Bánkuti, 2011

Bánkuti Gábor: *Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története 1945–1965.* Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, Budapest.

Bánkuti–Gyarmati (szerk.), 2010

Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből, 1945–1989. Szerkesztette: Bánkuti Gábor – Gyarmati György. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – L'Harmattan, Budapest.

Bendel–Pech (szerk.), 2022

Christen und totalitäre Herrschaft in den Ländern Ostmittel- und Südosteuropas von 1945 bis in die 1960er Jahre. Herausgegeben: Rainer Bendel, Robert Pech. Böhlau, Köln.

Cașu, 2022

Cașu, Igor: Soviet state security and the Cold War. Repression and agent infiltration of the Jehovah's Witnesses in the Moldavian SSR, 1944 to late 1950s. In: *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-Communist Eastern Europe.* Edited by James A. Kapaló, Kinga Povedák. Routledge, London – New York.

Farkas, 2006

Farkas Gyöngyi: Ügynökjelentések, kihallgatási jegyzőkönyvek, kérvények. A társadalomtörténet-írás lehetséges forrásai. *Aetas*, 4. sz. 146–170.

Fejérdy – Wirthné Diera (szerk.), 2021

The Trial of Cardinal József Mindszenty from the Perspective of Seventy Years. The Fate of Church Leaders in Central and Eastern Europe. Edited by Fejérdy András, Wirthné Diera Bernadett. Libreria Editrice Vaticana, Citta del Vaticano.

Gyarmati, 2014

Gyarmati György: Mire jók az állambiztonsági ügynökiratok, és mire nem?

In: *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és ügynökkérdés*. Szerkesztette: Horváth Sándor. Libri, Budapest. 65–87.

Heinz–Rajki–Simon, 2013

Szabadegyházak, vallási kisebbségek és a diktatúrák Európában a 20. században.

Szerkesztette: Daniel Heinz, Rajki Zoltán, Simon Ervin. Gondolat – Historisches Archiv der Siebten-Tags-Adventisten in Europa – Kisegyház-kutató Egyesület, Budapest–Friedensau.

Hesz, 2022

Hesz, Ágnes: Secret police informer files as sources for the study of vernacular religion under communism. In: *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-Communist Eastern Europe*. Edited by James A. Kapaló, Kinga Povedák. Routledge, London – New York.

Kapaló–Povedák, 2022

Kapaló, James A. – Povedák, Kinga: Introduction: Reframing the religious underground. In: *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-Communist Eastern Europe*. Edited by James A. Kapaló, Kinga Povedák. Routledge, London – New York.

Kiss–Soós–Tabajdi (szerk.), 2012

Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartótiszteknek.

Szerkesztette: Kiss Réka, Soós Viktor Attila, Tabajdi Gábor. L'Harmattan, Budapest.

Köbel, 2022

Köbel, Szilvia: The legal context of religious activities in Hungary between 1945 and 1989/90. In: *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-Communist Eastern Europe*. Edited by James A. Kapaló, Kinga Povedák. Routledge, London – New York.

Soós–Szabó–Szigeti (szerk.), 2010

Egyházüldözés és egyházüldözők a Kádár-korszakban. Szerkesztette: Soós Viktor Attila, Szabó Csaba, Szigeti László. Luther, Budapest.

Văţulescu, 2010

Văţulescu, Cristina: *Police Aesthetics: Literature, Film, and the Secret Police in Soviet Times*. Stanford University Press, Stanford, California.

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

Kulcsszavak

=====

üldözött vallási csoportok, állambiztonság, Közép- és Kelet-Európa

= Forced Into Illegality =

/// A BOOKREVIEW ON

***The Secret Police and the Religious Underground
in Communist and Post-Communist Eastern Europe.***

Edited by James A. Kapaló, Kinga Povedák.

Routledge, London – New York, 2022, 340 p.

This review seeks to introduce the recently published collection of essays entitled *The Secret Police and the Religious Underground in Communist and Post-Communist Eastern Europe*.

The essays in the collection discuss the role of religious minorities in the societies of Central and Eastern Europe in the 20th century. The researchers emphasize the importance of the comparative approach, while outlining the diverse range of methodological approaches, theoretical issues, dilemmas, and practical examples. The studies shed light on the similarities and different practices employed by the state security agencies of dictatorships during their anti-religious and anti-church actions. We can also learn about the survival strategies of religious communities, including many of their responses to official actions.

The authors present their research from the Bolshevik takeover in Russia until the late 1980s, covering the Soviet Union, its republics including Ukraine, Moldova, and Lithuania, and the Soviet bloc countries of Hungary, Romania, Czechoslovakia, Poland, and Yugoslavia. The epistemological material and the case studies published by the authors are diverse and informative. This work is expected to encourage further dialogue and research on the subject.

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

/// Szilágyi Gábor

=== Tokaji asszó

A Tokaji Írótábor tanácskozása, 1986. Valóság–elkötelezettség–közéletiség: Mai irodalmunk társadalmi presztízse.

Szerkesztette Kákay Viola és Soltész Márton.

Budapest, Magyar Napló, 2022. 605 oldal

A rendszerváltás és az azt közvetlenül megelőző időszak a mai magyar társadalom egy része számára megélt jelen, amelyről rendelkezik emlékekkel, több-kevesebb háttértudással, illetve van erre alapozott véleménye, amely mentén annak eseményeit, folyamatait értékeli. A később születettek számára viszont az 1980-as évtized inkább a megértendő, rekonstruálható múlthoz tartozik, amelyre vonatkozóan hallhattak bizonyos információkat, azok azonban nem feltétlenül álltak össze koherens rendszerré bennük. Ilyen-olyan okokból, de mindkét csoport számára hasznos lehet a közelmúlt dokumentumainak megismerése, hiszen így vagy kritikusan mérlegre tehetik saját (vélt vagy valós) tudásukat, illetve kialakult véleményük megalapozottságát, vagy teljesebbé tehetik a korra vonatkozó tájékozottságukat, eltüntethetik a még meglevő fehér foltok egyikét-másikát. Mindebben segítenek a korszak forrásanyagát hozzáférhetővé tevő, azt a szükséges háttérinformációk megadásával elhelyező, értelmezést segítő szerkesztői kommentárokkal ellátott dokumentumkötetek. A közelmúlt könyvterméséből éppen ezért kiemelendő az 1986-os, nagy indulatokat kiváltó tokaji író-tábor vitájának teljes szövegét tartalmazó, Kákay Viola és Soltész Márton által szerkesztőként jegyzett kiadvány.

A szerkesztők kötetük elejére már-már kismonográfiának is beillő bevezető tanulmányt illesztettek. Álláspontjuk szerint az 1986. nyári tokaji írótábor egyfelől a népi mozgalom történetének keretei közé illesztve, másfelől a rendszerváltás előtörténetének részeként értelmezhető. Értelmezésükben az esemény jelentőségét az adja, hogy 1986-ra érte el a tábor potenciáljának maximumát, „*akkor vált korszerűen cselekvő, az aktuális és időszzerű [sic!] folyamatokba szervesen bekapcsolódó, a rendszerváltozást előkészítő – egyúttal az 1990 utáni időszak (máig húzódó) társadalmi-politikai anomáliáit fölfedő-előrejelző – fórummá*” (14.). Önmagához képest tehát az 1986-os rendezvény kiteljesedést hozott, ugyanakkor rögtön adódik a következő kérdés: értelmezhető-e az írótábor valamilyen mértékben az 1985-ös monori és az 1987-es lakiteleki találkozók erőterében (különösen annak fényében, hogy a népi mozgalom történetének a szerkesztők által is hivatkozott krónikásai, ábécésorrendben Papp István, Pintér M. Lajos, Salamon Konrád és Szeredi Pál, nem szentelnek neki figyelmet)?

Az érdemi elemzést megelőzően a bevezető tanulmány szerzői kellő részletességgel, adatoltsággal ismertetik a kérdéskör szakirodalmi előzményeit, majd a tokaji írótábor múltját rekonstruálják, alapvetően kronologikus szemlélettel, az 1940-es évekre is visszatekintve, majd az 1970-es és 1980-as évekre, mindenekelőtt a fő kezdeményező, Fekete Gyula, valamint a Hazafias Népfront részéről a szervezést elvállaló Sáray László tevékenységére helyezve a hangsúlyt. A kezdeményezés helyi értékével kapcsolatban egyértelműnek tűnő, valójában kiskapu(ka)t is nyitva hagyó fogalmazással szögeznek le: „*Bizonyos értelemben [...] a Tokaji Írótábor előzménye volt a fiatal írók lakiteleki találkozásának (1979), az 1985-ös monori és az 1987-es lakiteleki tanácskozásoknak.*” (26.) „*Bizonyos értelemben*” valóban.

A közlés alapjául szolgáló szövegegyüttessel kapcsolatos sajtó alá rendezési problémákról szóló módszertani fejtegetés igen jól sikerült, a szerzők/szerkesztők világosan leírják közlési szempontjaikat, az 1986-os írótáborról fennmaradt jegyzőkönyv- és hangfelvétel-verziók összevetése nyomán kialakított szöveget, illetve a később keletkezett dokumentumok (ezek egyébként az ügynöki jelentéstől a posztumusz publikált, tehát valószínűleg utóbb stilizált naplókig terjednek) válogatásával kapcsolatos elgondolásaikat. A tábor tanácskozásairól felvett jegyzőkönyv között verziója eszerint alapvetően a Petőfi Irodalmi Múzeumban megmaradt hangfelvételen és a Sáray László birtokában megőrzött, töredékesnek bizonyult gépiraton alapul. A szükséges korrekciókról is tájékoztatnak a szerzők, egyértelműen leírva hozzáállásukat. Talán mégis érdemes lett volna hivatkozni a némileg hasonló kiinduló helyzetből az ezredfordulón elvégzett forráskiadó munka, az Ellenzéki, illetve a Nemzeti Kerekasztal jegyzőkönyveit tartalmazó publikációk nyomán Ripp Zoltán által a *Múltunkban* megjelentetett, a vonatkozó módszertani kérdéseket feszegető tanulmányra, amely több, e kötet számára is releváns problémával foglalkozott.¹ Ugyan-

1 = Ripp, 2000.

csak hiányérzetet okoz, hogy a szerzők nem említik meg, miért hagyták figyelmen kívül a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP), illetve a Hazafias Népfront levéltári iratanyagát.

A bevezető „Enumeráció” címet viselő fejezete egyrészt a tábor résztvevőinek felsorolására, másrészt rövid jellemzésére törekszik. Maguk a szerzők is elismerik, hogy első célkitűzésük nem sikerült maradéktalanul, a pontos résztvevői kör ugyanis nem határozható meg. A „seregszemle” további része így egyrészt a felkért előadók és hozzászólók személyének rekonstruálására, illetve a prominens hozzászólók jellemzésére terjed ki. Egyet lehet érteni azzal a megállapítással (36.), amely szerint jó döntés volt, hogy az előadó – felkért hozzászóló kettős kérdésében az eredeti álláspont megváltozott, és a tervezett Király István – Czine Mihály páros helyett Czine és Veres András felkérése mellett tették le a voksot a szervezők. A mából is úgy tetszik, hogy így előre gondoskodtak a vita érdemi voltáról. Érdekes mindazonáltal, hogy a dokumentumok tanúsága szerint a tábor szervezői körében mennyire pozitív volt Király István személyének megítélése, ehhez képest pedig milyen negatívan álltak Aczél Györgyhöz, függetlenül attól, hogy a kultúrpolitika irányítójához Király is ezer szállal kötődött. Némileg furcsának hat az egyik „ellenpólus”, Veres András jellemzése is, aki a tábor résztvevőinek többségével szöges ellentétben álló szemlélettel közelített a kortárs irodalomhoz, akinek hozzászólása tehát voltaképpen jókora követ dobott az állóvízbe, aminek a tábor egész vitája köszönhető volt. A szerkesztők Veres korábbi megnyilvánulásából azt vezetik le, hogy az irodalomtörténész vagy -szociológus „*nem provokatív szándékkal ment Tokajba; csupán kutatási eredményeit kívánta megosztani az általa nem ismert hallgatósággal*” (46.). Ezt talán némiképp árnyalja, hogy Veres ekkoriban nemcsak kutató, hanem az éveken át tartó támadássorozatnak kitett, 1979-től bevezetett gimnáziumi irodalomtankönyvsorozat prominens szerzője is volt, akinek már jócskán volt tapasztalata az irodalmi (politikai?) közélet vitakultúrájában² – a kötetben olvasható jellemzésénél tehát talán kevésbé volt naiv. Az enumeráció megállapításaival egyébként döntő többségükben egyet lehet érteni. Zavaró talán csak annyi, hogy Morcsányi Géza esetében meg lehetett volna említeni, mikor volt a *Mozgó Világ* szerkesztője (nem mindegy, hogy 1983 előtt vagy utána), a *Szellem és erőszak* című Illyés-kötet zárolására vonatkozó információ duplán szerepel a 36–37. oldalakon, Molnár Zoltán múltjának ismertetéséhez odakíváncozott volna, hogy a Rákosi-korszakban két megyének is (Bihar, Somogy) kommunista párttitkára volt, a 38. oldalon említett „*kultúrszenny*”, illetve „*zsidó imperializmus*” kifejezések pedig jobban mutattak volna idézőjelek között. A szerzők tévedése – illetve egyszerre a kommunista rendszer, valamint a népiek propagandisztikus szemléletének kritikátlan elfogadása – a Fekete Gyula kapcsán a 37. oldalon a gyermekgondozási segély (gyes) bevezetésének hatásairól írt okfejtés. A születések száma az 1970-es évtized első felében valóban pozitívabban ala-

² = = Vö. Pála (szerk.), 1991.

kult a korábban vártnál, és ezt mind a hivatalosság, mind Fekete Gyula és elvbarátai hajlamosak voltak a gyes bevezetésének betudni, a demográfiai trendekből viszont az látszik, hogy ennek sokkal inkább ahhoz volt köze, hogy az 1950-es évek elején (ún. Ratkó-korszak) született, nagy létszámú nemzedék ekkorra ért szülőképes korba, a gyesnek legfeljebb tisztavirág-életű hatása volt.

A szerzők 1986-os évhez való közelítése jó rekonstrukciót ad a pártállami vezetésen belüli hatalmi harcokról és ezzel kapcsolatban a kulturális élet egyes jelenségeiről, a rendszer szinte egyidejű „keményedéséről” (*Tiszatáj*-ügy, Csurka István szilenciuma) és „puhulásáról” (Hazafias Népfront 1985 végi kongresszusa, az *Erdély története* című háromkötetes összefoglaló megjelentetése). Ez a kimerevített időpillanat politikatörténeti szempontból is érdekes, a szerzők ugyanis rámutatnak arra, hogy Aczél Györggyel és Pál Lénárddal szemben a népiek oldaláról nagy remények öveztek egy várt Pozsgay Imre – Berecz János kettős nagyobb befolyáshoz jutását. Ma ritkán emlegetnénk e két politikust egyazon platformhoz tartozóként. 1986 ősze után már feltehetően a népiek sem tettek így.

Az 1986-os év eseményeiről, a politikai és kulturális életben zajló folyamatokról az olvasó eligazítása érdekében bőséges kronológiát iktattak szövegükbe a szerzők. Bármennyire üdvözlendő is a cél, a megvalósítás problematikusra sikerült. A kisebbik gond, hogy például a gazdasági történésekre vonatkozóan semmit nem tartalmaz – ez a kötet szempontjából végeredményben másodlagos, még ha a rendszerváltás előtörténetének felvázolásában segített is volna. Nagyobb probléma, hogy a bevezető tanulmány olvasmányos, jólesően távolságtartó, esetenként még szelíd iróniát is hordozó előadásmódjához képest e kronológia nagymérvű stílustörést hoz. Egyfelől irányzatos, a népiek mából visszavetített szemléletét tükrözi eléggé kizárólagosságra törekvően. Másfelől pedig nagyon problematikus megfogalmazásokat tartalmaz, amit leginkább a 72. oldal egyik bekezdése illusztrál (az utolsó mondat az én kiemelésem): „JÚNIUS 24. Megkezdte sugárzását a *Danubius Rádió*, Magyarország első kereskedelmi rádiója. JÚLIUS 10-én fonyódi otthonában gyógyszer-túladagolásban meghal Magyarország első szépségkirálynője, a 17 éves Molnár Csilla. JÚLIUS 27. A *Queen* teltházas koncertje a budapesti Népstadionban. A Fekete Gyula által ostromozott nyugati kultúrszenny kiáltó példái.” Arra talán elég csak röviden utalni, hogy ez a *Danubius Rádió* német nyelvű volt még, úgyhogy bizonyos fokú kultúrmissziót is teljesített, a *Queen* koncertjén pedig felcsendült a *Tavaszi szél vizet áraszt* című magyar (csángó) népdal is. A fő gond: ezt a szentenciát Molnár Csilla tragédiájával kapcsolatban emlegetni finoman fogalmazva is nagyon szerencsétlen megoldás. A legkevesebb, ami elmondható róla, hogy bántóan eltér a szöveg alapvető hangütésétől.

Az idézett példa azért is kirívó, mert a kronológiai részben is, egyebütt is látszik, hogy a szerzők igyekeznek a népiek múltszemléletét is kritikai elemzés tárgyává tenni. Sajnos néha éppen kulcsmomentumokban nem sikerül ezt maradéktalanul megvalósítaniuk. Van, hogy távolságtartásukat többszörös fénytöréssel keresz-

tül igyekeznek érzékeltetni – azaz szó szerint idéznek egy másik kutatót, aki *oral history*-ra vagy írott visszaemlékezésre hivatkozik egy-egy elképzelés vagy érzet rekonstruálásakor –, ám nem mindig derül ki határozottan, mennyire érzik ők maguk ezt a narratívát hitelesnek. Talán legjobb példa a 78. oldalon olvasható idézet: „»Pozsgay Imre folyamatosan a népi ellenzékiek hatalmon belüli támogatójává, szövetségesévé lett, szemben Aczél Györggyel, aki – Bíró Zoltán visszaemlékezése szerint – főként az ellenzék másik csoportjával, a demokratikus vagy radikális ellenzékiekkel tartott fenn szorosabb kapcsolatokat.«” A Pintér M. Lajostól vett „vendégszöveg” alapvetően önmagában áll, a szerzők nem viszonyulnak hozzá, így nem mondják ki azt sem, hogy egyelőre nem adatolható Aczél és a demokratikus ellenzék „szorosabb” kötődése, bármennyire mélyen gyökerezik is egyes kortársakban ez a felfogás. Ugyanez a logika alkalmazható a 127. oldali fejtegetésre, amely ismét Pintér M. Lajos művéhez fordul annak kimutatására, hogy a *Társadalmi szerződés* című szamizdat publikálása, illetve a népiekkel erről folytatott előzetes egyeztetés hiánya miatt nem került sor „második monori találkozóra”. Itt sem lett volna haszontalan utalni rá, hogy ez az egyik oldal emlékező narratívája.

A bevezető tanulmány kapcsán felvethető még, hogy túlzottan terjedelmes annak bemutatása, miért nem került végül sor az 1987-es írótáborra. Ez annak a következménye, hogy szó szerint közölnek le benne a témával kapcsolatos dokumentumokat. Talán érdekesebb lett volna ennek a kérdéskörnek a forrásközléses részben egy önálló fejezetet szentelni, a bevezető tanulmány így valóban csak az elemzésre fókuszálhatott volna. Ezért ez a szövegrész is némileg elüt az általában követett gyakorlattól.

A kötet gerincét kitevő forrásközlés megfelel a bevezető tanulmányban leírt szempontoknak, szerkesztésmódja a kronológiát követi. Tartalmazza az írótábor szervezésére vonatkozó dokumentációt, amelyet maga a jegyzőkönyv, illetve a tanácskozás sajtóviszshangja követ. (Ezt követően lehetett volna helye az 1987-es tábor elmaradásának körülményeit taglaló anyagnak.) A közlést illetően szemet szűr, hogy pontos lelőhelyre a szerkesztők csupán akkor hivatkoznak, ha nem a Petőfi Irodalmi Múzeumban található meg a forrás (hanem pl. az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, valamely sajtótermékben vagy magángyűjteményben), a múzeumban őrzött iratok esetében nem így tesznek. A lábjegyzetelés alapvetően megfelelő, bár több esetben okoz problémát a redundancia, így az előadások publikált verziójához fűződött lábjegyzetek szóról szóra megegyeznek a jegyzőkönyv vonatkozó részéhez fűzöttekkel – itt egyszerű utalás is elegendő lett volna. Egy esetben pedig (247., 77. jegyzet) a magyarázat megegyezik a bevezető tanulmány főszövegével (63–64.), ezt is ki lehetett volna küszöbölni. Két esetben valószínűleg félreértésről vagy -hallásról lehetett szó. Kunszabó Ferenc indulatos felszólalásában szerepel a következő passzus: „Czine Mihály [...] a kultúrpolitikát és a kultúrpolitika végrehajtóit a különböző intézményekben és művészeti ágazatokban egynek veszi. Nem egyek! 1956 után a kultúrpolitika, a kultúrhatalom az egész hatalom része-

ként átadta a közvetlen irányítást, a csinálást a kozmopolitáknak. Ennek számtalan áldozata van, ez nem egy egységes maffia, de maffia.” (320–321.) Az egységességről mondtak azt sejtetik, hogy az utolsó mondat első tagmondatába inkább az „ágazata” kívánczik, semmint az „áldozata”, de lehet, hogy a közlés jó, csak az előadó részéről volt ez nyelvbtlás. Czine pedig Illyés Gyula 1945-ös közéleti aktivitása kapcsán említi meg, hogy a „»nem elég« gondolatát fogalmazta” (184.), ami a szerkesztők szerint Váci Mihály *Még nem elég* című versére tett utalás lenne – e sorok írója inkább Illyés *Nem volt elég*-jének evokációját véli tetten érni. Mindezek persze sokadlagos kérdések csupán, a szöveggondozó munka színvonala mindvégig magas marad.

A forrásközlés egészének összefüggésében érdemes választ keresni a szerkesztők által a bevezető tanulmányban felvetett kérdésére: mi volt az 1986-os tokaji írotábor jelentősége a népi mozgalom fejlődése, illetve a rendszerváltás előtörténete értelmezési keretei között? E recenzió szerzőjének nézőpontja bevallottan politikatörténeti, így következtetései is alapvetően ilyen meghatározottságúak. Az 1986. évi nyári tábor a kötet alapján mintha inkább valaminek a lezárása lenne. A népi mozgalom szempontjából annak a speciális helyzetnek, amely a kései Kádár-korszakban jellemezte tagjait – egyfajta legális másként gondolkodóké, a rendszer korlátait radikálisan nem feszegetőké, azokat inkább tágitani igyekvőké, a pártállamon belül maradv a jelenségekre kifejezetten nem kommunista választ keresőké –, nagyjából itt érhető tetten a végpontja. Mert egyrészt látszik, hogy a válságdiagnózisokra egyre kevésbé irodalmi, mint inkább politikai megoldáskeresés következik – ezzel pedig a népi mozgalom más szintre lép, a direkt politikai cselekvés lehetőségeit keresve, ami eleve magával hozza egy „tisztán” írói rendezvény jelentőségének csökkenését. Másrészt, a rendszerváltás előtörténetének vizsgálata szempontjából szintén azt az érzést kelti a forrásanyag az olvasóban, mintha itt véget érne az az értelmiségi attitűd, miszerint a rendszer alapproblémáinak nyílt vitathatatlansága mellett rész-kérdésekbe elbújtva lehetne a közélet gondjaira megoldást keresni. Erről az oldalról nézve az írotábor inkább a kései Kádár-korszak jelensége, semmint a rendszerváltásé. A rendszerváltás politikai értelemben alapvetően a hatalom–ellenzék dichotómia mentén írható le, amire direkt módon az írotáborban csak Ratkó József fel szólalása alapján lehet példát találni. Így a közölt forrásanyag inkább arra világít rá, hogy a rendszerváltásban valami módon részt vevő szellemi elit (mindenekelőtt annak literátus része) milyen belső ellentétektől szabdaltan jutott el eddig az időpillanatig, és milyen szembenállást kellett félretenni vagy áthidalni a békés hatalomváltás érdekében. A következő fontos és releváns kérdés az lenne, hogy szükségszerű volt-e e belső ellentétek újbóli fellángolása, vagy ellenkezőleg, lett volna lehetőség valamiféle új konszenzus megteremtésére már a nyílt társadalom feltételei között. Erre azonban csak további kutatások, esetleg további hasonló szövegkiadások nyomán lesz mód válaszolni. A forrásfeltárás és -közlés módja alapján csak ajánlani lehet, hogy minél több, ilyen színvonalú kiadvány hozza közelebb a kor dokumentumait az olvasókhoz.

===== Hivatkozott irodalom =====

Pála (szerk.), 1991

Tankönyvháború. Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes-nyolcvanas években. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az összekötő szöveget írta: Pála Károly. MTA Irodalomtudományi Intézete – Argumentum Könyvkiadó, Budapest.

Ripp, 2000

Ripp Zoltán: „Rendszerváltó forráskiadás.” (Egy dokumentumkötet-sorozat módszertani tanulságai). *Múltunk*, 3. sz. 142–164.

Kulcsszavak

=====

*nyolcvanas évek, írótalálkozó, írótábor, rendszerváltás,
népi mozgalom*

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

= Tokaj Assault =

/// A BOOKREVIEW ON

A Tokaji Író tábor tanácskozása, 1986. Valóság–elkötelezettség–közéletiség: Mai irodalmunk társadalmi presztízse. Szerkesztette Kákay Viola és Soltész Márton. [The Meeting of the Writers' Camp in Tokaj, 1986. Reality-Commitment-Public Life: The Social Prestige of Our Literature Today. Edited by Viola Kákay and Márton Soltész]

Budapest, Magyar Napló, 2022. 605 p.

The collection of sources focuses on the Writers' Camp in Tokaj in the summer of 1986, a gathering where writers and literary historians exchanged their views about the tasks of literature and its definition. The editors provide a thorough and detailed background analysis, focusing on the debate's key figures and delivering a detailed chronology of the events happening in 1986. However, in some cases it seems that their point of view could have been more impartial. Their notes on the documents meet high scholarly standards. Their main statement, however, i.e. this gathering played an important role in preparing the transition of 1989, remains arguable.

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

/// Bandi István

=== Szembenézés a múlttal =

Az állambiztonsági örökség feltárásának
első lépései Moldovában

Alexandru Malacenco: *Instituționalizarea puterii sovietice în RSS Moldovenească în anii 1944–1946: contribuția organelor NKGB–MGB*¹

Chișinău, 2022. 204 oldal

A két világháború között a Román Királyság részét képező Besszarábia a Ribbentrop–Molotov-paktum következtében a Szovjetunióhoz került, majd a Barbarossa-hadművelet megindulásával, 1941. június 22-ével a román csapatok visszafoglalták. A hadihelyzet azonban rövid időn belül megfordult, és a szovjet csapatok újból bevonultak a Dnyeszter és a Prut folyók közötti területre, sőt menetelésük tovább folytatódott Nyugat felé. Alexandru Malacenco kötete ezzel a szovjet katonai bevonulással veszi kezdetét.

A szerző a kronológiai kiindulópontot 1944 márciusában határozta meg, amikor a Vörös Hadsereg csapatai behatoltak Besszarábia területére és ezzel együtt a párt és a szovjet biztonsági szolgálatok az államapparátusba, jelezve a szovjet rezsim visszaállítását. 1946

második fele pedig az időhatár végét jelöli. Ebben az időszakban zajlott le a Szovjetunióban az állami intézmények reformja, így többek közt az Állambiztonsági Népbiztosságot (NKGB) Állambiztonsági Minisztériummá (MGB) alakították. És ez

¹== A mű címének magyar fordítása: A szovjethatalom intézményesülése a Moldovai SZSZK-ban 1944–1946 között. Az NKGB–MGB tevékenysége.

nemcsak az intézmény átnevezését jelentette, hanem komoly átszervezést is, a háborúból a béke időszakába való átmenetet, vagyis a szovjet állam alkalmazkodását a háború utáni valósághoz. Ezeket a folyamatokat a szerző kutatásai révén a Moldovai SZSZK területére fókuszálva vizsgálta.

Malacenco arra törekedett, hogy tisztázza a Moldovai Szovjet Szocialista Köztársaságban az NKGB–MGB szerepét a szovjetizálásban, illetve a szovjethatalom intézményesülésében. Rendkívül előnyös az olvasó számára, hogy Malacenco a fogalomhasználat pontosításával kezdi munkáját, hiszen – mint megállapítja – a legtöbb történetíró, aki a szovjethatalom Moldovai SZSZK-beli újbóli berendezkedéséről értekezik, az „állambiztonsági szervek” kifejezést használja, ide értve az NKGB–MGB² tevékenységét is.

Így a nem szakavatott olvasó számára érthetővé tette és pontosította a zavaró és következetlen értelmezést, hogy mikor használja a Szovjetunió esetében az NKGB, MGB, KGB kifejezést, és mikor a Moldovai SZSZK esetében az NKGB, MGB, KGB megnevezést. Ezzel a fogalmi tisztázással sikerült pontosan elkülönítenie a szovjet és a tagállami állambiztonsági szerveket.

Malacenco monográfiája a 2022 márciusában a Moldovai Állami Egyetemen azonos címmel megvédett doktori dolgozatának szerkesztett változata. Ötévnyi kutatómunkája során számos olyan, korábban minősített iratot sikerült felszabadítania, amelyeket még a 2010-ben államelnöki rendelettel felállított Moldovai Köztársaság totalitárius kommunista rezsimjének tanulmányozásával és értékelésével foglalkozó bizottságnak³ sem sikerült. Malacenco monográfiája kétségtől úttörő vállalkozás, hiszen a moldovai, illetve román nyelvű történeti szakirodalomban elsőként mutatja be részletekbe menően az állambiztonsági szervek szerepét a szovjethatalom moldovai megszilárdításában az említett időszakban. A mű értékét forrásgazdagsága hitelesíti, amennyiben a szerzőnek sikerült adatolnia a moldovai területeken végbement intézményi változásokat a Moldovai Köztársaság és Románia levéltáraiból származó új források alapján.

A szisztematikus levéltári feldolgozó munkával a moldáv történész a politikai rendőrség korabeli intézményeinek szervezettörténete mellett azok szerteágazó tevékenységének vizsgálatával modellszerűen feltérképezi a szovjet biztonsági szervek jellemzőit. Azt a logikát is bemutatja, hogy a titkosrendőrség hogyan építette fel jellemzően „árnyékból” az új tagköztársaság totalitárius rendszerét. A moldáv kutató kitűzött célja az volt, hogy alapos jegyzet- és forrásapparátussal támassza alá a titkos-

2 = NKGB (НКГБ, Народный Комиссариат Государственной Безопасности СССР): Állambiztonsági Népbiztosság, a Szovjetunió politikai rendőrsége 1941 után, illetve 1943–1946 között. 1946 márciusától a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumává (MGB, Министерство Государственной Безопасности СССР) alakult át.

3 = A Moldovai Köztársaság totalitárius kommunista rezsimjének tanulmányozásával és értékelésével foglalkozó bizottság (Comisia pentru studierea și aprecierea regimului comunist totalitar din Republica Moldova).

szolgálatok sajátos eszköz- és módszerhasználatát, amellyel hozzájárultak a szovjethatalom kiépítéséhez. A moldovai szakirodalomban egyedülálló az a bizonyítási eljárás, amellyel a szerző kimutatja a szovjethatalom megszilárdítása és a titkosszolgálati szervek közötti közvetlen kapcsolatot. Ezzel összehasonlította a volt szocialista blokk országaiban és egy, Szovjetunió belüli tagköztársaságban lezajlott szovjetizálást.

Malacenco három fejezetben tárgyalja a szovjethatalom intézményesülését a Moldovai SZSZK-ban 1944–1946 között, illetve az NKGB–MGB hozzájárulását ehhez. Az első fejezetben az említett szervezetek szerepét vizsgálja a történelmi források tükrében. E vonatkozásban a szakirodalmat időrendben, historiográfiai analízissel dolgozza fel arra fókuszálva, hogy az általa felvetett jelenség mennyire tükröződik a különböző korszakokat vizsgáló munkákban. Ebből kiderül, hogy a téma levéltári forrásai csak a Szovjetunió szétesése után váltak elérhetővé, ezért az eddig szakirodalom még mindig nem mondható gazdagnak. Sőt, a korszakot és az említett állambiztonsági intézményeket a napjainkig megjelent művek csak érintőlegesen vizsgálták. A bemutatott történeti irodalom a kronológiai elven túl a szovjet historiográfiai és a Szovjetunió szétbomlása utáni általános munkáktól, kézikönyvektől halad a szakirányú munkák irányába, így adva komplex képet az állambiztonsági szervek szervezettörténetéről, illetve ezen tematika részkérdéseit tárgyaló román és moldáv forráskiadásokról és szakirodalmi termésről.

A Szovjetunió bukása előtt a titkosszolgálatok professzionális feldolgozása csak az intézmény keretein belül volt lehetséges, így nem meglepő, hogy a szerző is csak két olyan munkára tudott támaszkodni, amelyek 1991 előtt jelentek meg, és azok is belső használatra. Az egyik egy 1972-ben kiadott állambiztonsági szakszótár, a másik pedig egy szervezettörténetet áttekintő kézikönyv, amely 1918-tól 1971-ig vizsgálja a fontosabb szervezettörténeti változásokat. Noha az eredeti feldolgozások nem hivatkoztak moldovai levéltári, irattári forrásokra, mégis nagy segítséget jelentettek a fogalmi tisztázáshoz, illetve a moldovai NKGB–MGB szervei által használt módszerek és eljárások megértéséhez, és más forrásokkal összevetve kiegészíthetik a Moldovai SZSZK-ban az NKGB szervezettörténetének jobb megismerését.

A szerző nem állhatott óriások vállára, hiszen a kutatási hipotézisét megalapozó szakirodalom, mint utaltunk rá, csak közvetett módon érintette a kötet témáját. A Szovjetunió összeomlása után megjelent általános jelenkortörténeti termésből főleg azokat a műveket használta fel, amelyek segítettek megrajzolni a tárgyalt időszakban a társadalmi-gazdasági, politikai, ideológiai elnyomás, a szovjetellenesség, a nemzeti ellenállás különböző aspektusait. Hasonlóan szűk keresztmetszetű a moldovai állambiztonsági szervek történetével foglalkozó szakirodalom, körükből kiemelendők Valeriu Pasat⁴ munkái,⁵ amelyek segítségével Malacenco a szaklevéltá-

4 = Valeriu Pasat (1958) történész, akadémikus, diplomata, nemzetbiztonsági miniszter, politikus.

5 = Pasat, 2011; 1994.

ri iratokat összevetve tisztázta a szovjet biztonsági szervek szerepét a moldovai szovjetesítés korai időszakában, a Szovjetunió káderpolitikájának sajátosságait a moldovai NKGB–MGB létrehozásában. A moldáv kutató számára nem jelentett nyelvi problémát a vonatkozó orosz szakirodalom tanulmányozása, így többek között Nyikita V. Petrov⁶ munkáit⁷, kivált a kelet-közép-európai államokra vonatkozó történeti adatokat, szakfogalmakat vetette össze a szaklevéltári forrásokkal. Malacenco hasonló céllal fordult Pavel Moraru munkái felé, amelyekből intézménytörténeti adatokat emelt át, illetve kellő szakmai kritikával saját kötetében ki is egészítette a vizsgált időszakban azokat a szervezettörténeti hiányosságokat, amelyek a történésznél még fennálltak.

A szakirodalmi feldolgozások mellett gazdag levéltári anyagot használt fel, elsősorban a Moldovai Köztársaság Hírszerző és Biztonsági Szolgálatának Levéltárából (Arhiva Serviciului de Informații și Securitate al Republicii Moldova, ASISRM) a moldovai NKGB–MGB szervezési dossziéit. Hangsúlyozni kell, hogy a kutatómunkát nehezítette az iratok visszaminősítése, de ezt a monográfus végül sikeresen megoldotta. A témaválasztásból adódott, hogy Malacenco a Securitate Irattárait Vizsgáló Országos Tanács (CNSAS) levéltárában is kénytelen volt kutatni, hiszen 1944 közepén a hadi helyzet miatt Moldovában újból szovjet visszarendeződés történt, így a román szakhatóságok hangulatjelentései a szovjet biztonsági szervek helyiekkel szembeni magatartásáról, a kötelező lefoglalásokról, erőszakos intézkedésekről szóltak. További köztörténeti, politikatörténeti részletekkel egészíthette ki a szerző feldolgozó munkáját a Moldovai Köztársaság Nemzeti Levéltárában (Arhiva Națională a Republicii Moldova, ANRM) feltárt irategyüttesekkel. Az NKGB–MGB moldovai szervezettörténetét a Társadalompolitikai Szervezetek Levéltárában (Arhiva Organizațiilor Social Politice a Republicii Moldova, AOSPRM) azonosított dokumentumok alapján egészítette ki, illetve részletesen feltárta az NKGB 1944. szeptemberi, Chișinăuba való felállításának folyamatát.

Különös értékkel bír az az összehasonlító elemzés, amelyben a szerző levéltári dokumentumok alapján összevetette az NKGB Besszarábiában 1944-ben végrehajtott szervezetépítő lépéseit a balti államokban ugyanabban az időszakban bekövetkezett visszatéréssel, illetve létrehozásának módjával. Meglepő azonosságokat állapított meg. A harcok idején egy, a fronthoz közeli településen állították fel az NKGB parancsnokságát, és egy néhány tucatnyi tiszttel működő műveleti csoport tevékenykedett a hadműveleti területen. Hasonló szervezetépítési ütemezettséget állapít meg a történész Moldova és a balti államok területén. Az alapos forrásfeldolgozás lehetővé tette Malacenco számára korábban nem ismert szervezettörténeti sajátosságok kimutatását, így többek között azt is, hogy a moldovai NKGB–MGB szervezeti

6 = = Nyikita Vasziljevics Petrov (1957) a szovjet titkosszolgálatok vizsgálatára szakosodott történész.

7 = = Petrov, 2008; 2011.

ábráján nem létezett a Katonai Kémelhárítás 3. Igazgatósága, míg a szovjet NKGB–MGB-ben igen.

A szerző a szakma egy régi adósságát törlesztette azzal, hogy az 1946 tavaszán végrehajtott többlépcsős szervezeti átalakítást részletesen elemezte, kimutatva minden mozzanatát annak, ahogyan az NKGB (Állambiztonsági Népbiztosság) MGB-vé (Állambiztonsági Minisztérium) változott, összhangban Moszkva irányelveivel. Malacenco a káderpolitika elemzésével nagyon pontos képet fest a háború utáni hivatásos állomány összetételéről, arra a következtetésre jutva, hogy jelentős részüket – főleg szlávajkúakat – a szovjet birodalom különböző részeiről vezényelték Moldovába, és elhanyagolható volt a helyi lakosság soraiból alkalmazottak száma, ők éppen csak annyian voltak, hogy segítsenek a nyelvi problémák áthidalásában, illetve a helyismeretükkel segítsék elő az intézmény működését.

Az értekezés harmadik részében a szerző a régi-új moldovai állambiztonsági szervek tevékenységét ismerteti, részletesen bemutatva az elnyomó szerep mellett a szovjet típusú társadalommá alakítás módszertanát is. Így a hazatérők szűrésétől a parasztság megfélemlítésén át a gyerekek és fiatalok, illetve az értelmiségiek meggyőzéséig minden lehetséges műveleti eszközt elemez. Így teljesen érthetővé teszi a kritika számára azt a működési elvet, amellyel az elfoglalt területet szovjetizálták.

Malacenco műve valóban úttörő alkotás, iránymutató tudományos értékű kezdeményezés mind a moldovai feltáró munkák, mind a hasonló sorsot megért, bekebelezett államokkal kapcsolatos kutatások vonatkozásában. Módszertanilag a forrásapparátus szerteágazó, alapos levéltári kutatásokra épül a szervezettörténet, és ebből a szempontból a politikatörténetet megvilágító munka eredetisége kétségbevonhatatlan. Pontosan ez a forrásgazdagság eredményezi azt, hogy az eddig ismeretlen személyek ismertté váltak, és visszakeresésüket egy ilyen munka esetében egy névmutató rendkívül megkönnyítette volna. Mindezek mellett a kötetben való tájékozódást szintén segíthette volna egy névmutató elhelyezése. Összességében elmondható, hogy az *Instituționalizarea puterii sovietice în RSS Moldovenească în anii 1944–1946: contribuția organelor NKGB–MGB* című kötet hitlessége és eredetisége abból is fakad, hogy korábban nem születtek olyan tudományos munkák, amelyek alapos szaklevéltári forrásokat használtak volna fel az állambiztonsági szervek szerepének elemzéséhez. Így a Moldovai SZSZK-ban az 1944–1946 közötti időszakban paradigmaszerűen elemezte a szovjet kommunista hatalom intézménysülésének sajátos módszereit és eszközeit, ezzel pedig a korszak és e jelenség feldolgozását akadémiai szintre emelte.

= = = = Hivatkozott irodalom = = = =

Pasat, 2011

Pasat, Valeriu: *RSS Moldovenească în epoca stalinistă, 1940–1953*. Cartier, Chişinău.

Pasat, 1994

Pasat, Valeriu: *Трудные страницы истории Молдовы 1940 – 1950 гг.* Terra, Москва.

Petrov, 2008

Петров, Никита В.: *Сталин и органы НКВД-МГБ в советизации стран Центральной и Восточной Европы. 1945–1953 гг. Stalinisme en Sovjetisering 1945 –1953: Een studie van archiefmateriaal over Stalin, de NKVD-MGB, Duitsland en andere landen in Centraal- en Oost-Europa*. Amsterdam, PhD thesis.

Petrov, 2011

Петров, Никита В.: *По сценарию Сталина: роль органов МВД и МГБ СССР советизации стран Центральной и Восточной Европы. 1944 – 1953 гг.* Росспэн, Москва.

Kulcsszavak

= = = = =

KGB, Szovjetunió, Moldova

= Confronting the Past =

**The First Steps in Exploring the Legacy
of State Security in Moldova**

/// A BOOKREVIEW ON

Alexandru Malacenco: *Instituționalizarea puterii sovietice în RSS Moldovenească în anii 1944–1946: contribuția organelor NKGB–MGB* [The Institutionalization of Soviet Power in the Moldavian SSR in 1944–1946: the Contribution of NKGB–MGB]

Chișinău, 2022, 204 p.

In his book, the author defined the chronological starting point as March 1944, when the Red Army troops invaded the territory of Bessarabia and the party and the Soviet security services penetrated the state apparatus, signaling the restoration of the Soviet regime. The second half of 1946 marks the end of the time frame. During this period, the intensive reform of state institutions took place in the Soviet Union, which included the transformation of the People's Committee for State Security (NKGB) to the Ministry of State Security (MGB). This did not only mean the renaming of the institution, but also a profound reorganization, the transition from war to the period of peace, that is, the adaptation of the Soviet state to the post-war reality. In his research, the author examined these processes, focusing on the territory of the Moldavian Soviet Socialist Republic.

Malacenco sought to clarify the role of the NKGB-MGB in Sovietization and the institutionalization of Soviet power in the Moldavian Soviet Socialist Republic.

= = = Helyreigazítás = = =

A *Betekintő* 2023/3. lapszámában, Novák Attila tanulmányában a 65. oldalon a szövegrész helyesen:

„A kóser marhahús előállítását – a

שחיטה, בדיקה, ניקור, מליחה

azaz a *levágás*, a *vizsgálat*, a *tisztítás* (reinizolás) és a *kisózás* (vértelenítés) egész folyamatát [...]”

A 74. oldal második bekezdésében forint helyett dollár értendő.

Bocskai Sándor helyett Bacskai Sándor értendő.

A 80. oldalon a szövegrész helyesen:

„[...] írott levelében megerősítette Mose (Majse) Weisz, azaz Weisz Márton ortodox rabbi autoritását [...]”

Green Silence

Fotó: Kovalovszky Dániel

= = = E számunk szerzői = = =

BANDI ISTVÁN: történész, ÁBTL

CÚTHNÉ GYÓNI ESZTER: történész, egyetemi adjunktus, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Új- És Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

BARÁTH KATALIN: történész, egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Jelenkortörténeti Tanszék

GYÁNI GÁBOR: történész, kutatóprofesszor, HUN-REN Történettudományi Intézet; professor emeritus, ELTE Társadalomtudományi Kar, Összehasonlító Történeti Szociológia Tanszék

KISANTAL TAMÁS: történész, irodalomtörténész, habilitált egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszék

NATKÓ ANNA: történész, PhD-hallgató, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Művelődéstörténeti Doktori Program; levéltáros, ÁBTL

POÓR PÉTER: történész, PhD-hallgató, ELTE Bölcsészettudományi Kar, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Doktori Program

SZILÁGYI GÁBOR: történész, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

A tanulmányokkal kapcsolatos észrevételeiket, megjegyzéseiket az alábbi címre küldjék el:
betekinto@abtl.hu

Kérésükre szívesen továbbítjuk levelüket a szerzőknek.